

Cooperative Movement in the Region of Southwest Bohemia in the Inter-War Period (Cooperative Farming in the Region of South-Bohemian Committee for National Economy)

A b s t r a c t

The strength of agrarian cooperative farming in the Czechoslovak Republic and namely in the Czech lands, but also in the region of Southwest Bohemia where South-Bohemian Committee for National Economy (NSJ) operated, was built mainly upon rustic farm. The cooperative movement sought to push through its goals through monopolization of agricultural products and sales of agricultural material and equipment. It could count on strong support from the Agrarian Party in trying to achieve these goals. The NSJ's objective was to strengthen economic and social status of the population in the Southwest Bohemia, which was somewhat similar to what the cooperative movement was striving for.

Cooperative farming played an important role in the streamlining of agricultural production by supporting progressive ideas and technologies in many fields of agriculture. It stimulated economic ambitions of Czech village folk in many ways. All of its activities were motivated by effort to reach the best possible profitability of agricultural enterprise, to spread the latest scientific knowledge in the field of agriculture and also to gradually relieve the village folk from heavy work and perpetual hardships. The tools used to reach these goals were provisions of cheap loans, purchases of agricultural material and sale of agricultural products including industrial processing of these. This help was badly needed by the peasants and farmers of South Bohemia, in some cases it was indispensable, indeed. In the pre-Munich Republic, cooperative farming played a generally progressive role, uniting peasants and farmers of all kinds. In the NSJ region, there were: loan cooperatives with unlimited guarantees (900), thrifts with limited guarantees (33), storage cooperatives (67), dairy and creamery cooperatives (25), mill cooperatives (13), distillery cooperatives (114), cattle breeding cooperatives (6), electricity cooperatives (578) and other types (68). The total number of cooperatives was 1835.

A promising beginning of amelioration works in the NSJ region was harshly interrupted by the economic crisis and later frozen because of severe shortage of public finance resources for necessary support of amelioration activities. The damage was later made even worse by a succession of dry years in the 1930's, which had a considerable impact on the peasants' stamina.

Lesní družstva a družstevnictví v českých zemích

GUSTAV NOVOTNÝ

Naše zemědělství bylo nesporně značně vyspělé. Stav a obdělávání pozemků, rostlinná a živočišná produkce, mlékařství a např. družstevnictví se těšily vesměs nebývalému rozkvětu. Zásahu na tomto stavu měla vysoká úroveň hospodářského školství, s ním spojeného pokusnictví a výzkumu, organizační a publikační činnost. Podobně příznivé výsledky však nevykazovala integrující součást středního zemědělství, lesní hospodářství selského a malého obecního majetku, tzv. malostatků. Zůstávala více méně zanedbanou, přímo nerozřešeným a neřešitelným hospodářským problémem vzdorujícím četným zvelebovacím pokusům odborných kruhů, všem dosavadním zákonným ustanovením a jiným opatřením.¹ Kdyby se jednalo o bezvýznamný majetek nepatrné rozlohy několika tisíc hektarů, nepadala by tato otázka v celku veškeré lesní půdy českých zemí v úvahu. Avšak výměra malolesů dosahovala bezmála tři čtvrti miliónu hektarů.

Od Jana Friče známe hrstku statistických dat o velikostní struktuře a průměrném ročním přírůstku malých lesů do 500 ha v českých zemích na počátku 20. let 20. století:²

	Kolektivní (obecní)	PRP ^{a)} m ³	společenská	soukromá	PRP ^{a)} m ³	celkem
Lesy roztráštěné, držba do 10 ha						
Čechy	11 724		24	254 840		266 588
Morava	5 196		679	90 705		96 580
Slezsko	520		4	19 380		19 904
Celkem	17 440		707	364 925		383 072
Lesy malé, držba 10 až 250 ha						
Čechy	107 115	2,4	5 487	111 244	2,3	223 846
Morava	23 654	2,4	7 817	24 856	2,4	56 057
Slezsko	1 993	3,4	751	7 390	2,5	10 134
Celkem	132 762		14 055	143 490		290 037
Malé lesní statky 250 až 500 ha						
Čechy	18 379	3,1	3 076	31 790	3,4	53 245
Morava	5 439	3,2	2 944	9 570	3,4	17 953
Slezsko	288	4	317	2 857	3,2	3 462
Celkem	24 106		6 337	44 217		74 660

Ad a) malé lesy obecní a soukromé do 250 ha.

Z přehledu je patrné, že malý lesní majetek zaujímal v historických zemích plochu asi 747 769 ha, tj. asi 31 % celkové lesní plochy. Nejvíce byly v této položce zastoupeny Čechy (asi 72 %), daleko méně Morava (asi 22 %) a Slezsko (asi 6 %). Jádrem malého lesního majetku obecně se staly soukromé selské lesy, protože zaujímaly asi 73 %.

Odborníci prokazovali, že zavedením vzorného hospodaření by stoupl výnos malo-

lesů dvoj- až čtyřnásobně. Bylo velmi dobře známo, že svým nízkým přírůstkem stlačovaly průměrný roční přírůstek v zemi. Ten činil podle statistického šetření k roku 1920 ve vysokém lese v Čechách 3,2, na Moravě 3,7 a ve Slezsku 4,7 m³. Přírůstek v malých lesích zaznamenává tabulka. Kombinací rozlohy a přírůstku se vypočítával vůči zemskému průměru nedostatek přírůstku v malých lesích. V Čechách na ploše asi 535 092 ha přirostlo méně zhruba o 420 000 m³ dřeva, na Moravě na ploše asi 156 925 ha přibližně o 192 080 a ve Slezsku na ploše asi 32 500 ha asi o 66 650 m³ méně. Teoretická celková roční ztráta přírůstku oproti průměru na ploše asi 724 445 ha obnášela asi 678 750 m³, tedy asi 0,93 m³ na hektar. Dále se uvažovalo, že výrobní procento dobře placeného užitkového dříví ve velkém lese činilo nejméně 70 %, tzn., že na 100 m³ vyrobeného dřeva připadne 70 m³ výřezů a 30 m³ paliva a klestu. U malých lesů však nastával přesně opačný, ne-li ještě horší případ, takže špatným druhotným přícházely tyto lesy ročně opět o další velké peníze v řádu desítek milionů korun.³ Plnily kromě zmíněného národohospodářského významu všechny ostatní funkce – klimatickou, vodoochrannou, hygienickou, byly útočištěm živočichů apod.

Úpravou, uspořádáním drážebnostních poměrů v lesích rozumíme zlepšovací (meliorační) opatření, sloužící k nejúčelnějšímu rozdělení lesních statků mezi jednotlivé vrstvy obyvatelstva a též k rozdělení a uspořádání lesních pozemků patřících k jednotlivým statkům tak, aby se na nich dalo řádně a úspěšně hospodařit.⁴ Odborné kruhy a různé vědecké spisy již dávno před první světovou válkou poukazovaly na skutečnost, že zemědělskou i lesní drážbu nelze v zemích bývalého Rakouska považovat za účelně upravenou ani z hlediska společenského, ani hospodářského. Varovných hlasů se však nedbalo, včasné poznání odborníků nevešlo v čin, nedostatky se mírnou cestou a včas neodstraňovaly. Tak mj. vznikla naše pozemková reforma, na jejíž tvrdost se tolik žalovalo jen proto, že se úplně zapomínalo na zla lpící na půdě, spjatá s jejím vlastnictvím, rozdělením a užíváním, a též proto, že reforma změnila navykklý a zdánlivě neměnitelný právní a společenský řád. Byla melioračním opatřením celostátní a společenské důležitosti, jedním z největších děl, vykonaných v době trvání naší meziválečné republiky, pochopitelně poznamenaným nedokonalostmi a jednostrannostmi (viz dále).

Při posouzení hospodářského stavu a stránky velkostatkářských lesů je jasné, že se nacházely v tak dobrém a utěšeném stavu, že reformu z hospodářských důvodů vlastně nepotřebovaly. Případná reforma – z důvodů celostátních a společenských – musila dbát na to, aby neporušila hlavní podmínky zaručující tento utěšený stav, aby trvale nezkazila prospěch celku a aby případné škody a ztráty, na jiné straně nejen úplně vyvážíla, ba překonala novými hospodářskými úspěchy. Toho bylo možné docílit tím, že se reforma měla postavit na širší základnu veškeré lesní půdy, tedy nejen velkostatkářské, ale i selské.

Pokusím se zodpovědět otázku, proč byl hospodářský stav lesních velkostatků uspokojivý, i když pochopitelně několik málo výjimek potvrzovalo všeobecné pravidlo. Příčin byla celá řada. Ta hlavní spočívala jednak ve velké rozloze a vhodném zaokrouhlení těchto lesů, jednak ve spořádaném lesním hospodářství, vedeném školenými odborníky, tedy v odborné správě. Obojí považujeme za dvě hlavní podmínky. Při reformních snahách v selských lesích se dalo dospět k pronikavému úspěchu jen tehdy, když se dovedlo a povedlo použít takové opravné prostředky, které zajistily hospodaření na velkých plochách pod odbornou správou. Podstata i potřeba drážebnostních úprav v selských lesích vysvitla až po poznání hlavních nedostatků a závad, jež se v nich měly odstranit, dále pak po uvědomění jejich významu a poslání. Teprve pak šlo správně posoudit starší opravné prostředky a volbu a použití prostředků nových.

Selský les měl docela jiný význam a poslání než velkostatkářský. Na velkostatkářský les pohlížíme zpravidla jako na obchodní podnik, kdežto les selský je zapotřebí obvykle považovat za doplněk nebo příslušenství selského statku. Tento závažný rozdíl ve významu

a účelu musel usměrňovat opravná opatření, řízená povolanými a nepředpojatými odborníky. Choroby a nedostatky selských lesů měly celou řadu příčin a lesníkům, kteří se nad nimi zamyslili a důkladně je poznali, bylo jasné, že jejich zárodek tkvěl v neudržitelných držebnostních poměrech.⁵

Promyslíme několik důležitých podrobností týkajících se malolesů a jejich vlastníků. Je dostatečně známo, že pastevectví a lesnictví patřily a patří k hospodářským odvětvím, která dobře neprospívají na malé výměře a škodí jim nedostatečné odborné vědomosti a zkušenosti drobného držitele. Např. rozdělením velkých obecních nebo společných pastevních ploch na velké množství dílců a jejich přidělením opět jako pastviny do soukromého vlastnictví vznikl nedobýr stav. Ještě více vynikají stinné stránky drobného soukromého vlastnictví v lese. Nevydaří-li se drobnému majiteli sklizeň brambor kvůli nějaké chybě při obdělávání pole nebo špatně volené sadbě, vše se dá napravit již v příštím roce, chybu v lese však lze odčinit teprve po dlouhé řadě let, často až v příštím hospodářském období za 80 až 100 roků.

O celou řadu selských lesů se majitelé starali tak, že mohly posloužit jako podklad pro studium správného hospodaření. Z potřeby uplatňovali zásady nejjemnější stromové metody: kvůli získání paliva odstraňovali suché, pokřivené a poškozené kmeny, kvůli občasné potřebě užitkového dříví odebírali kmeny v nejsilnější třídě a připravovali tak porost a půdu k přirozenému zmlazení. Venkovský člověk přece pracoval s půdou a musel něco vědět o sadbě. Sedláci však často vlastnili lesy v podobě „okrajků, výběžků, ostrůvků a jiných menších dílců namnoze jen skrovné jakosti půdy“. Rostly např. na skalínách, příkrých úbočích, písečnicích, šterkovištích, hliništích, na vátem písku, uloženinách neúrodných náplavů, takže na mělké vrstvě špatné země mohla růst jediné lesní kultura. Izolované lesy chránily často jako nárazníkové pásmo cizí souvislé lesy. Sedlák jistě využil každou píď půdy k obdělávání, ale hospodaření na jedné lesní parcele má vliv na porosty sousedních pozemků, mladý porost na jedné parcele trpí zastíněním vedlejších vysokých porostů, kácení na jedné části ohrožuje lesy sousedů, zvyšuje nebezpečí větrů, mrazu, sněhu i slunečního žáru, a tak dochází k vývratům, polomům a vyprahnutí půdy. V takových malých osamělých a roztržštěných lesících se našlo nejvíce odstrašujících příkladů, těžko však v nich šlo docílit nějakých úspěchů v hospodaření.

Selský les musel dávat, bylo vyloučeno, že by mohl také něco chtít. Z toho vyplýval jeho význam a účel a pak i smutný osud. Drobný majitel požadoval roční rentu. Nemohl být současně zemědělcem i lesníkem, pak by trpělo buď jedno, nebo druhé odvětví. Rozhodovala potřeba polního hospodářství, role mu byla bližší, byla důležitější. Sedlák potřeboval po celý rok pro svou domácnost poměrně značné množství palivového a užitkového dříví, které pobíral ze svého lesa. Kamenné uhlí většinou nemohl dovážet pro velkou vzdálenost a cenu – a proč taky. Jeho les nestačil krýt tuto potřebu, proto kácel stromky v nejlepším vzrůstu a spalil je, poněvadž musel topit a vařit. Neměl jiné východisko, nechtěl-li brát z cizího. Ve svém lese dále pásł hospodářská zvířata, neměl jinou dostatečnou pastvu. Skot i brav okousal malé stromky, pošlapal a udupal přirozený nálet. Škodám se majitel nebránil, kravky, ovce nebo kozy živily jeho rodinu, takže je držet a pást musel. „Shání stelivo, slámy nemá dostatek, ta nestačí ani ke krmení, proto hrabe strouhanku, ochuzuje lesní půdu, ničí porost a ubíjí svůj les. Ten konec konců zakrní, živoří a co živoří, to člověka netěší! Na půdě, k níž majitel ztrácí lásku, hospodaří pak sám Bůh.“⁶ Tento obrázek se s různými obměnami mnohokrát opakoval. Říkalo se, že les byl komorou selského statku, prastaré rčení sdělovalo: Hora, komora. Pokud by někdo odejmul sedláku les a nepostaral se o náhradu požitků pobíraných z něj, zničil by celý selský statek.

Zlou službu sedlákovi vykonalo i použití špatného zalesňovacího materiálu, semen a sazenic od dodavatelů, kteří soudili, že pro selský les je všechno dobré. Nevhodně volil z neznalosti často i v družích. Nové uměle zakládané porosty tedy byly od mládí špatné

a nemocné. K tomu je třeba přiřadit neodbornou výchovu porostů, tedy neznalost a neprovádění prořezávek (ponechávání přehoustlých mlazin) a probírek, vyřezávání (stínání, kles-tění) živých větví (vyvětvení nadějných mlazin až na ubohé zmrzačené stromové kostry) a přílišné prosvětlení. Tím se poškodily i porosty původně dobře založené, snižoval se samozřejmě hmotný přírůst a jakost dřeva. Při mýcení se špatně vyřezávaly a druhovaly kmeny. Nic nebylo horšího než zavádění holé seče na větší ploše a následné zalesnění materiálem stejného tvaru a věku. Konečně majitel své vyrobené dříví nedokázal prodat za odpovídající ceny, nebyl o nich dostatečně informován, neměl výhodná obchodní spoje-ní a nabízel jen nepatrné množství suroviny. Jako velmi ožehavá vždy vystupovala již při-pomenutá otázka hrabání lesního steliva, jehož odnímání tolik škodilo právě malému lesu.⁷

K selským lesům se řadily nejen lesy soukromé, ale i lesy obecní a společné. Ani v nich nebyl hospodářský stav uspokojivý a utěšený. Spadaly na vrub nepatrné výměry, rozkous-kovanosti, špatného tvaru lesních pozemků, často v podobě uzoučkých pruhů, nedostatku odborného vzdělání, nedostatečné péče o les, o porost a zejména o lesní půdu, pasení hos-podářských zvířat v lesích, hrabání lesního steliva, vyřezávání větví, poláření; dále v obec-ních a společenských lesích: nedostatku správy a dozoru, obec les často považovala za věc bez pána, vydanou všanc obyvatelstvu, něco jako obecní hliník či písečník; ve společ-ných lesích: neujasněnosti právních poměrů uvnitř společenstev i navenek, nesprávného rozlišování a zaměňování pojmu »hospodářské společenstvo, spoluvlastnictví« (obecní sta-tek a obecní kmenové jmění), nedostatku hospodářských plánů, užívacích řádů i stanov pro správu lesů, spletnosti a často úplné neujasněnosti podílných práv atd.⁸

Hospodaření ve všech obecních lesích v Čechách měl upravovat zákon č. 11, který týká se dohledu nad hospodářstvím v lesích obecních, ze dne 14. 1. 1893. Předepsal povinnost lesního hospodářského plánu, který se měnil u lesů do 50 ha rozlohy v jednodušší hos-podářský program, a dále ustanovení o povinné odborné správě, bezvýhradně pro lesy větší než 700 ha, u menších pak dozor cizího hospodáře nebo dobrovolné sdružení za účelem společné odborné správy.⁹ Jako dozorčí instance, poradní a „výkonný“ orgán, vystupoval okresní znalec zvaný okresní lesní technik, jmenovaný okresním výborem. Špatně hono-rovaný technik však stihl uvést v život ve velkém obvodu jen pramálo ze své iniciativy, zákon neměl dostatek prováděcích nařízení a chyběla odborná odvolací instance u zemského vý-boru.¹⁰ Moc zákona sahala pouze do hranic finančních možností; kde se nedostávalo pro-středků k řádnému udržování lesní odborné správy, nic nezmohla jakákoliv nařízení a zá-konná opatření.

K přestavbě a novému uspořádání majetkových poměrů v selských lesích se dospívalo slučovacími opatřeními či metodami dvojí cestou:

1. Scelením selských lesů patřících k jednotlivým statkům do větších zaokrouhlených celků

2. jejich sloučením ve velká hospodářská tělesa, lesní družstva takové výměry, aby umožňovala řádné hospodaření a odbornou správu.¹¹

Scelování čili komasace rozptýlených zemědělských a lesních pozemků (malolesů) sledovala vytvoření hospodářsky vyspělejších celků. Jedná se o jedno z opatření uprav pozemkové držby ze souboru agrárních operací na základě technického pokroku, o pod-statnou přestavbu pozemkové držby tak, že „jednotliví držitelé půdy dostanou v náhradu za rozptýlené a rozdrobené parcely jeden nebo více pozemků náhradních, přibližně stejné výměry, ceny a průměrné vzdálenosti, vhodných tvarů,¹² bezvadně přístupných a vyhovu-jících co nejlépe hospodářským poměrům jednotlivců za podmínky, že náhradní pozemky nejsou zatíženy služebnostmi, že však práva třetích osob, vážnoucí na dosavadních pozem-cích, nesmějí doznati újmy“.¹³

K této úpravě sahali s většími nebo menšími obměnami v mnoha evropských státech. U nás však mohly nabýt tyto snahy na síle a skutečných forem teprve po vyvázání selské

půdy z poddanství v roce 1848. Na Moravě se od roku 1857 postupně a dobrovolně, tedy se souhlasem všech účastníků, scelily pozemky celkem v 17 obcích. První byla obec Záhlínice u Holešova, hlavně zásluhou starosty a pozdějšího poslance Františka Skopalíka. Také v ostatních případech přispěly ke zdaru akce místní vlivné osoby a příznivé územní a půdní podmínky. Náhradní pozemky se přidělovaly losem nebo podle dobrého zdání sborů důvěrníků.

Po dlouhém jednání a po mnohých změnách byly konečně dne 7. června 1883 schváleny říšské rámcové zákony o scelování hospodářských pozemků, o dělení a úpravě společných pozemků, dále o očišťování lesních pozemků od enkláv a zaokrouhlování, k jejichž účinnosti bylo třeba jednotlivých zemských zákonů. Na Moravě vyšly dne 13. 2. 1884 a ve Slezsku dne 28. 12. 1887,¹⁴ v Čechách se však rozhořel vleklý kompetenční spor mezi vládou a zemským sněmem, takže nakonec sněm předlohy odmítl.¹⁵

Podle těchto zákonných ustanovení se organizovaly a prováděly je zvláštní úřady pro agrární operace v Brně a Opavě. V jejich první instanci či stolici je tvořil místní komisař pro agrární operace, jemuž se podřízovalo technické oddělení. Ve druhé stolici šlo o zemskou komisi, původně při místodržitelství, poté při zemském úřadě. Ve třetí stolici ji tvořila ministerská komise. Místní komisař prováděl s technickým oddělením jednotlivé operace, zemská komise rozhodovala o námitkách a odvoláních z rozhodnutí místního komisaře a potvrzovala plány, ministerská komise se považovala za legislativní a odvolací. Řízení bylo dvojinstanční, zemská i ministerská komise rozhodovaly v gremiálních sezeních většinou hlasů.

Není divu, že první místní komisař pro agrární operace ustanovený v roce 1889 sídlil v Kroměříži, v roce 1893 však přesídlil do Brna. S rozvojem scelování vzrostl i počet místních komisařů na čtyři, tři z nich sídlili v Brně, jeden v Olomouci, až do roku 1938 byl jeden i v Opavě. Technické oddělení místních komisařů sestávalo původně ze zeměměřičů; zřizovalo se v roce 1896, poněvadž až do tohoto roku technické scelovací práce obstarávali civilní geometři. Se vzrůstem scelovací agendy rostla úměrně i tato oddělení s odborníky vodohospodářskými, lesními, zemědělskými a zeměměřičskými a pomocnými technickými silami. Jako poradní sbor místního komisaře sloužil výbor účastníků neboli scelovací výbor. Kromě toho pracovali podle potřeby jako přizvaní znalci pro dané případy např. odborníci vodohospodářští, lesní, stavební, lokařští, „ukazatelé hranic“, odhadci a „třídníci“.

Aby zajistilo jednotné řízení a provádění scelovacích prací po technické stránce, vydalo ministerstvo orby v roce 1887 „Instrukci jednací a technickou“ a dalo ji nově přepracovat v roce 1908. Mj. prikazovala, že scelovací řízení se zavádí na návrh účastníků, vysloví-li se pro ně buď majetníci s „nadpolovinou“ katastrálního výnosu bez ohledu na počet účastníků, nebo jedna třetina majetníků představující „nadpolovinou“ čistý katastrální výnos do budoucna scelených pozemků. V podstatě se měla akce rozpadat na tři hlavní části: 1. zjištění a vyšetření dosavadního stavu držby (nároku účastníků), 2. vyřešení nového stavu držby (náhradních pozemků), a 3. zajištění tohoto nového stavu držby ve veřejných dokladech (katastru a pozemkové knize).¹⁶

O provedeném scelování se vyhotovoval podrobný elaborát, tzv. scelovací plán, jehož přílohy obsahovaly veškeré údaje starého i nového stavu držby, mapové (obvodová mapa) a písemné doklady o všech okolnostech, za nichž se scelování provádělo. Plán se veřejně vykládal a vysvětloval; po přednesení stížností nebo námitek účastníků se projednával instanční cestou kvůli případným opravám nebo změnám. Po projednání plán potvrzovala zemská komise pro agrární operace. Zajištění nové držby se provádělo po projednání plánu předáním pomůcek pro pozemkový katastr a pozemkovou knihu. Při nově nastalých změnách ve scelovacím obvodu se přenášela práva třetích a knihovní břemena nezměněně na náhradní pozemky. Tím také formálně končilo scelovací řízení.

První úřední scelování pozemků prováděla obec Bochoř u Přerova v letech 1890 až 1892.

Zřízení prvního technického oddělení v roce 1896 postup prací poněkud urychlilo, takže do roku 1900 se podařilo ukončit scelování pozemků již ve 20 obcích v tehdejších okresech Přerov, Holešov, Kroměříž, Jevíčko a Hrotovice. V roce 1908 zaznamenáváme první hromadné scelování v sedmi obcích litovelského okresu, které také posloužilo mj. k získání „velmi cenných zkušeností hlavně s vyrovnáním obecních hranic, souborným rozvrhem sítí společných zařízení a úsporným uspořádáním měřických prací, hlavně triangulačních“. Pak scelovací akce teprve skutečně ožila, takže do roku 1914 bylo sceleno již 97 obcí. Světová válka všechno scelování zastavila, po roce 1918 se poznamenává jeho další rozmach. Např. do konce roku 1936 se provedlo na Moravě scelení pozemků ve 312 obcích.¹⁷

Již víme, že zákony o scelování lesů byly prvním pokusem o přestavbu a o nové uspořádání drobného lesního majetku z dob mocnářství a že se provádělo buď současně se scelováním hospodářských pozemků, anebo samostatně. Vlastníci lesů v určité oblasti, např. v katastrální obci nebo v částech více obcí, podali žádost vycházející od polovice vlastníků u okresních úřadů, notářů nebo u úřadů pro agrární operace v Brně a v Opavě. Zákon o scelování lesů vycházel z většinové zásady, tzn., že byla-li v určité oblasti většina pro scelování lesů, musela se scelování podrobit též menšina. Scelování spočívalo v tom, že se v určitém obvodu vyměňovaly rozkouskované lesy zúčastněných držitelů za jiné stejné hodnoty a přibližně stejné výměry tak, že každý z majitelů obdržel místo starých parcel špatného tvaru a velkého počtu buď jen jeden souvislý lesní celek, nebo několik málo celků, např. dva až tři kusy, přístupných po veřejných cestách a tvaru co nejvýhodnějšího pro hospodaření. Při scelování bylo možné části lesů přeměnit v jinou kulturu, např. společnou pastvinu, výběh pro dobytek apod., a na druhé straně, aby se výměra lesní půdy nezmenšovala, šlo opět plochy nevhodné k zemědělskému obdělávání zalesnit. Držebnostní poměry se tedy daly upravit tak, jak to bylo hospodářsky nejúčelnější.

Scelování lesů však nedospělo k velkému rozmachu a neproniklo na našem venkově z různých důvodů. Bylo příliš málo známo právě u těch majitelů, jimž mělo sloužit. Opět se pochybovalo o možnosti správného a spravedlivého provedení nebo povstaly překážky, které zavinil scelovací zákon sám předpisem, podle kterého zahájení scelování odviselo od souhlasu většiny. Takový souhlas se u majitelů dosahoval jistě jen velmi zřídka. Scelování lesů považovali též mnozí odborníci za příliš obtížné a nákladné. Sami tedy neměli dost odhodlanosti, aby ho na venkově šířili a při něm snad i spolupracovali. Žehrali zejména na obtíže spojené s odhadem a oceněním půdy i porostů, zvláště tehdy, jednalo-li se – a to bývalo v selských lesích pravidlem – o velmi různou jakost půdy a o porosty, které se takřka při každém kroku různily např. stářím, tvarem, druhem dřevin a zakmeněním, poukazovali též na skutečnost, že námaha a náklad nebyly úměrné hospodářským úspěchům vyplývajícím ze scelení drobných lesů.

Všude tam, kde bylo provedeno, se však dobře osvědčilo a přispělo ke zlepšení hospodaření. Mohlo se však samozřejmě stát, že bylo neúčelné a pro svou nákladnost nevhodné, proto bylo lépe od jeho provedení upustit. Další jeho vada se spatřovala v tom, že scelováním rozptýlených lesíků nešlo splnit základní podmínku, jež je zárukou úspěchu v lesním hospodářství: podařilo se sice docílit větších souvislých ploch v mezích plošného nároku jednotlivých účastníků, avšak nevznikly, poněvadž nárok majitelů byl zpravidla jen nepatrný, takové celky, v nichž by mohl správu převzít odborník. Po provedené akci hospodařil ve svých lesích opět majitel sám jako před ní. „Scelování lesů je tudíž zlepšovacím opatřením v selských lesích doporučeníhodným, v plné míře však neuspokojuje.“¹⁸

Sdružování (malo)lesů neboli lesní družstevnictví se považovalo za pronikavé, mnohem účinnější scelení, při kterém se měly účelně slučovat selské lesy, tedy soukromé, obecní a společenské, v jedné nebo ve více obcích do samostatného, silného a soběstačného hospodářského celku či jednotky o rozloze nejméně 500 ha s jednotnou správou svěřenou školenému a zkušenému odborníku.

Co si nemohl dopřát a k čemu nestačil jednotlivec, šlo zmoci společnými silami.¹⁹ O družstvech – společenstvech, spolcích, lesních společenstevních svazech, útvarech soukromého práva s veřejnoprávními ohledy a rysy, odklánějícími se od soukromého vlastnictví zpátky ke společnému užívání půdy, zdánlivě vývojově zpět místo kupředu – jako prostředku k zvelebení malých lesů na značné rozloze (viz Čechy !) se vědělo a mluvilo již poměrně dávno. Byly zbožným přáním. Tato otázka se čas od času vynořovala, aby zase ustoupila do pozadí. Družstva měla rázem a s konečnou platností odstranit všechny potíže, stát se klíčem a neomylným receptem k zavedení řádného hospodaření. Většinou se však zapomínalo, že se jimi měla končit, nikoliv zahajovat tato péče, že přivedení majitele lesa k cíli, k podrobení se družstevnímu duchu a kázni, musela předcházet dlouhá a obtížná příprava a cesta.

První pokusy s dobrovolnými a s nucenými čili povinnými lesními družstvy – u nás nemyslitelnými, protože by způsobily velký rozruch a odpor a nakonec i pramálo užitku – učinili v Německu. Buď selhaly na celé čáře, nebo nedosáhly očekávaných výsledků. Družstevnictvím se zabývaly také rakouské lesnické kongresy, které se ovšem zaměřovaly více na poměry alpských selských lesů, kde řádné hospodaření v nich mělo být po švýcarském způsobu současně všeobecně ochranným opatřením. Kongresový výbor z roku 1909 se rozhodl upustit od vypracování zákona o tvoření družstev a o dozoru nad hospodařením v malých lesích, poněvadž neviděl vyhlídky na jeho uskutečnění.

Zemědělská rada pro Čechy se od roku 1883 zajímala o utváření družstev k zalesnění pustých pozemků a strání. Družstva a ustavení společného správního a ochranného personálu projednával dále druhý zemský lesnický kongres, zasedající v Praze dne 25. 4. 1909. V roce 1911 navrhla zmíněná rada jako předstupeň zakládání lesních spolků v jednotlivých okresech, povinných pro majitele lesů s výměrou pod 700 ha. Jednalo se tedy o období pokusů, nějaký podnik se zdařil jen výjimečně a za zvláště příznivých okolností.²⁰

Musím si tedy položit otázku, jaké vážné důvody bránily vzniku družstev. Předně se jakékoliv změně vzpírali sami majitelé. Združstevnění bylo v jejich očích neoprávněným zásahem do jejich práv, „úmyslným týráním úřadem státu“. Nikdo jim až dosud dost srozumitelně nevysvětlil, že les má své požadavky a potřeby. Naopak jim často mladí nadšenci učeně říkali, snad v dobrém úmyslu prospět lesu, že v něm špatně hospodaří, že mu nerozumějí, že mu ani nikdy rozumět nemohou a nebudou a že se proto musí omezit volné nakládání s ním a převzít správa pro nějaký vzdálený všeobecný prospěch. Majitele přece od mládí vychovávali, aby hájil své, aby ani o píď neustoupil ze zděděného. Báł se, že pozbude vše, co až dosud z lesa pobíral pro svou domácnost a statek, že se na jeho úkor prosazuje snaha zařídít větší počet míst pro zaměstnance z nadbytečných škol. Netušil, že několik desítek hektarů lesa reprezentovalo slušný majetek, který ho může při řádném hospodaření velmi slušně uživit. A pak taky nešlo ukázat nápadné zlepšení zpustošeného lesa.

Zcela jiným, významným způsobem zasáhla do výstavby družstevnictví lesní část meziválečné pozemkové reformy. Podle ustanovení (§§ 10, 6) přídělového zákona č. 81/1920 Sb. z. a n. bylo možné lesní půdu přidělit jednotlivcům jen zcela výjimečně a měla se přidělovat veřejným svazům (§ 10), resp. sdružením skládajícím se převážně z malých zemědělců (§ 6). Tato ustanovení dala záměrně vzniknout řadě nových lesních družstev, vedle nich měly vliv jistě i demokratické prostředí a konjunktura na dřevařském trhu po roce 1920.

Právní poměry družstev po stránce organizační formy a předmětu podnikání upravil mj. v českých zemích zákon ze dne 9. dubna 1873, č. 70 ř. z., o společenstvech výdělkových a hospodářských. Jejich pojmovým znakem bylo: 1. účelem družstva musela být podpora hospodářství nebo výdělek jeho členů; 2. jeho členové s ním museli hospodářsky souviset, hospodářské podnikání muselo být bezprostřední; 3. jeho členové se museli účastnit společného podnikového závodu; 4. sdružení nesmělo mít uzavřený počet členů; 5. ručení členů za jeho závazky přesně upravil zákon.

Účelem lesního družstva zpravidla bylo: 1. společné hospodaření v lesních objektech získaných do vlastnictví, resp. do užívání; 2. zpeněžení lesní těžby získané na pozemcích družstva a zpeněžení výrobků z následného průmyslového zpracování; 3. zřízení společných zařízení ku prospěchu lesního hospodářství družstva; 4. zřizování průmyslových podniků pro zpracování vlastní lesní těžby.

Nikdo neměl právní nárok na přijetí za člena družstva, naopak stanovy mohly přijetí omezit a vázat např. tak, že členem mohl být jen výkonný zemědělec nebo lesník, aby se tak vyloučil z družstevního podnikání spekulanti živel. Členy mohly být fyzické osoby a právnické osoby, např. obce a osady. Vzhledem k povaze podnikání byla vesměs družstva s obmezeným ručením členů, tzn., že každý člen ručil za jeho závazky jen do určité, předem stanovené částky s tím, že minimální rozsah ručení stanovil § 76 zákona č. 70/1873 ř. z.

K založení družstva, právnické osoby, samostatného subjektu práv a závazků, odchylného od jeho členů, bylo podle § 3 zákona č. 70/1873 třeba: přijetí společenstevní firmy, písemného sestavení společenstevní smlouvy čili stanov a zápisu těchto stanov do společenstevního rejstříku. Obsah stanov určil § 5 zmíněného zákona. Ten upravoval i veškeré právní poměry družstev, jejich členů navzájem i proti třetím osobám. Lesní zákony považovaly družstevní lesy za lesy soukromé ve smyslu § 1, lit. c) zákona č. 250/1852 ř. z.

Lesní družstva podléhala povinné revizi podle zákona z 10. června 1903, č. 133 ř. z., a prováděcího nařízení z 24. června 1903, č. 134 ř. z. Novou úpravu některých poměrů zmíněné kategorie společenstev týkající se provozu tzv. vedlejších činností, prodeje výrobků z vlastní suroviny a rozšíření hlavní družstevní činnosti na osoby-nečleny družstva provedlo vládní nařízení z 18. května 1935, č. 116 Sb. z. a n. Družstevní podniky požívaly daňových výhod, mezi něž patřilo zvláště osvobození od zvláštní výdělkové daně ve smyslu § 72, lit. d), který osvobodil od této daně zemědělské a lesní hospodářství státu a samosprávných svazků a jejich sdružení, tedy i lesní družstva těchto samosprávných svazků. Dále požívala výhod ve smyslu § 17 zákona o stabilizačních bilancích ze dne 15. června 1927, č. 78 ve znění zákona ze dne 12. února 1936, č. 34 Sb. z. a n., dále pak § 179, odst. 2, č. 2, lit. c) zákona o přímých daních ve smyslu výnosu ministerstva financí z 20. března 1928, č. 26, 1316/1928 Sb. výnos I., 128. týkající se daně rentové z peněz, jež přijímají k zúrokování výdělková a hospodářská společenstva od svých členů, z nichž „nutno ve smyslu cit. výnosu vybírat rentovou daň srážkou, pouze sazbou 3 %“.²¹

Odborná literatura dělila lesní družstva na dvě hlavní skupiny: vlastnická a hospodářská. Ve vlastnických byl les vlastnictvím družstva jakožto samostatného právního subjektu, v hospodářských les zůstal soukromým vlastnictvím jednotlivých členů družstva a předmětem družstevního podnikání bylo pouze hospodaření v těchto združstevněných lesích. Za lesy v hospodářských družstvech neodpovídalo podle lesních zákonů jen družstvo samotné, nýbrž vlastníci jednotlivých spojených lesních objektů.

Na konci první republiky se zdálo, že v lesnictví družstevní myšlenka nenalezla širšího uplatnění, že tyto útvary měly především úlohu organizačního principu, že lesní družstevnictví teprve čekaly značné propagační, organizační i legislativní úkoly.

Prvním z dokladů o skutečnosti, že odborné lesnické kruhy družstvům nepřály nebo jen s velkými výhradami, může být publikace nazvaná Lesní pozemková reforma ..., kterou uspořádal národohospodářský redaktor Národních listů dr. J. Dařenický.²² Pokusil se shromáždit názory z odborných kruhů, tedy důvody, potřeby a směry lesní části pozemkové reformy, získané anketou do konce dubna 1926 v době vstupu pozemkové reformy do rozhodujícího stádia. Pro nás jsou zajímavé odpovědi na otázku č. 2 c, d – „Co soudíte o dosavadním hospodaření v malolesích selských a v lesích obecních?“ a na otázku č. 5 – „Osvědčilo by se dle vašeho názoru hospodaření v lesích formou družstevní a v kladném případě, jaké lesy by se doporučovaly združstevnit?“

J. Dařenický došlé názory a odpovědi nejprve v úvodu shrnul. „Lesy selské vykazují až na nepatrné výjimky hospodaření velmi špatné. Jak hrabání steliva, tak i nemožnost státního dozoru a okolnost, že o hospodaření rozhoduje pouze okamžitá potřeba majitele-neodborníka, není lesu na prospěch. Lesy obecní s menší výměrou, nespravované odborníky, vykazují hospodaření horší než lesy selské. Jsou „obecní“. Lesy větší výměry, v nichž hospodaří odborníci, jsou mnohdy vzorné a vykazují jedinou vadu jako lesy státní, totiž těžkopádnost a vlivy zastupitelstva. Forma družstevní se naprosto odmítá. Ani zákon u lesů o ní nemluví. Není k ní dáván také podnět z kruhů odborných, nýbrž od spotřebitelů dřeva z pohnutek spekulálních a stranicko-politických. Družstva nemyslí na prospěch lesa a mají jen výdělečný zájem. Lesy nejsou vhodným objektem pro družstevnictví, které nikde se dosud v lesním hospodaření neosvědčilo. Jedině bylo by možno združstevnit lesy selské, ač i to pokládá se za neproveditelné, poněvadž každý člen i dále by si bral z lesa to, čeho by potřeboval. Byla by to obnova lesních občin a výtěžky lesa nekryly by ani výlohy odborné správy. Poukazuje se na to, že lesní zákon nechrání dosud les proti zásahu vlastníka, což by bylo pro družstevnictví naprosto nutné.“ Na jiném místě konstatuje, že družstva vlastně nemohou zvyšovat produkci, mohou jen kořistit; pro obchod dřívím a dřevařský průmysl jsou nejdůležitější velkostatky, poněvadž kvalita dříví u malolesů je špatná.²³

Druhým dokladem je materiál o 11 bodech s názvem „Pamětní spis o lesní a rybníční reformě“, podaný Poradním sborem československého lesnictva pro lesní a rybníční reformu. Vznikl na ustavující schůzi v Praze dne 20. února 1926, aby na poslední chvíli podal opravné náměty, tlumočil písemně vládě názor a odborný posudek lesních odborníků na způsob provedení demokratické a pokrokové reformy v obou odvětvích, která by zaručila „trvalý hmotný i mravní úspěch“ a poskytla přiměřené a zabezpečené životní podmínky zaměstnancům. Sbor tvořili zástupci několika lesnických organizací a několika úřadů.²⁴

Námi probíraného tématu se týkala resoluce druhá (O potřebě a rozsahu kolektivní držby půdy lesního a rybníčního hospodářství veřejnými svazy – zeměmi, župami, okresy, obcemi a svazy těchto korporací)²⁵ a čtvrtá (O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě ku provedení reformy lesní a rybníční), v níž se mj. sdělovalo: „Zákony o pozemkové reformě, pokud jejich ustanovení možno vztahovati na provádění reformy lesní, vyžadují některých doplňků ve smyslu těchto zásad: 1. Lesní pozemková reforma budiž provedena v duchu zákonů, aby sloužila pokroku lesnictví a všeobecnému celostátnímu prospěchu. Proto budiž vzhledem k velkoplošné povaze hospodářství lesního zpravidla zabráněno drobení a rušení hospodářských scelených polesí. Sdružování lesních jednotek budiž podporováno jen tehdy, nastane-li skládáním posavadních menších jednotek v družstevní podnik, a bude-li tento jednotně, odborně a pod státním dozorem spravován. ... 7. Za veřejné svazy, kterým podle § 10 přídělového zákona možno přiděliti půdu lesní, buďte kromě zemí pokládány veřejnoprávní korporace rázu teritoriálního a ne korporace zájmové a stavovské, jako jsou zemědělské rady, pensijní a pojišťovací nebo nemocenské ústavy, inženýrské komory atd. Konečně by bylo radno připojiti k tomuto paragrafu přísné sankce trestní pro zajištění přídělových podmínek.“²⁶ Dále však i pátá resoluce (O reformě půdy malolesů a malorybníků), v níž mj. čteme: „... pro zvelebení hospodářství v lesích drobných navrhuje pronikavou organizaci hospodářské správy a služby dohlédací, žádající zároveň Ministerstvo zemědělství, aby, pokud nebude vytvořena lesnická rada, ustanovilo výbor, který by měl úkolem zabývat se řešením reformní otázky lesů drobných. Již nyní jest však nutno pomýšleti na úpravu hospodářské správy v drobných lesích na podkladě zákonitých opatření zatímních, totiž: 1. aby každý les bez ohledu na výměru byl spravován odborně kvalifikovaným lesníkem podle hospodářského plánu; 2. aby majitelé drobných lesů měli právo a, třeba-li, povinnost slučovati své statky ve větší celky, jež by dali do správy kvalifikovanému lesníku až do takové výměry, kterou jednotlivec může za daných poměrů obsáhnouti; 3. aby majetkově nastati mohla úprava tak, že majitelé buď by se sdružili

volně bez újmy samostatnosti a neodvislosti, tedy jen pod společnou odbornou správou, neb nastal by přesun majetkový agrárními operacemi, neb stal by se drobný lesní majetek družstevním.²⁷

Z šesté resoluce (Lesní družstva, lesy urbaniální a komposesorátní) se dozvídáme: „Má-li pozemková reforma dosáhnouti skutečně toho cíle, pro který se vlastně provádí, totiž zvelebení a zajištění lesní produkce po stránce hmotné a jakostné a trvalé udržení jejího na míře nejvyšší, pak je nepřipustno, aby zabrané lesy byly přidělovány družstvům, neb aby lesy velkostatkářské byly jakýmkoli způsobem a pod jakýmkoli titulem činěny předmětem družstevního podnikání. Les není jen výdělečným objektem, ale má celou řadu jiných velmi důležitých, národohospodářských apod. určených, kterých však kolektivní držba a podnikání družstevní nikdy nepochopí a nebude jim chtít v zájmu veřejnosti neb i lidstva vůbec, přinést nějaké oběti. Lesní družstva, jak jsou proponována a jaká by též určitě byla, mají jen materiální, ziskový zájem na lesním hospodářství a speciálně na nabytí lesů velkostatkářských; jejich jedinou snahou jest a bude jen využitkování lesa, odlesnění půdy a případné její proměnění na půdu polní apod., a nikoliv udržování a zvelebování lesů. To však jest proti intencím lesní reformy, proti zájmům státu, jeho obyvatelstva i proti zájmům všelidským.

Lesní družstevnictví bylo by možno doporučiti jen tenkrát, vyvine-li se dobrovolným sdružováním již existujících menších lesních jednotek (lesů drobných, tzv. malolesů) v družstevní podnik, a bude-li tento jednotně odborně pod státním dozorem spravován.

RESOLUCE. Poněvadž lesní pozemková reforma směřovati má k zajištění ano i ku zvelebení lesní produkce nejen podle hmoty, ale též podle jakosti, od družstevního členstva však nelze očekávati pochopení pro vyšší veřejné i národohospodářské úkoly lesa, považuje se proto přiděl zabraných lesů jakýmkoliv útvarům družstevním za nepřipustný. Združstevnění při lesním majetku může tu nastati jedině slučováním již existujících drobných lesů. Poradní Sbor trvá na požadavku, aby dobrovolně neb zákony utvořená lesní družstva hospodařila v lesích pomocí řádně kvalifikovaných a od členů družstva odborně neodvislých lesníků, kteří by odborně podléhali jedině odbornému úřednímu dozoru.²⁸

Přes všechny strážně vznikla mezi válkami slušná řada družstev, jejichž členy byly většinou obce, korporace, zemědělci, lesníci a statkáři – nebo i všichni tito najednou (smíšená družstva). Většinou přijala nový majetek v podobě a ve velikosti rozsáhlého polesí na základě tržové smlouvy od nejbližších velkostatků a připojila k nim své dosavadní a jiné rozptýlené plochy. Dokonce vznikly význačné útvary, kolosy, z nichž se na prvním místě uvádí Lesní družstvo Příbyslav (asi 5 860 ha),²⁹ z dalších je třeba jmenovat v Čechách např. Lesní družstvo Štoky (asi 5 300 ha), Vysoké Chvojno (asi 4 800 ha) a Ledeč na Sázavou (asi 1 500 ha)³⁰ a daleko menší na Moravě, jako např. Moravské kolonisační družstvo (asi 2 980 ha lesů), Středomoravské lesní družstvo, Lesní družstvo Náměšť nad Oslavou (asi 1 490, po válce asi 1 790 ha), Zhoř (asi 890, poté 1000 ha), Telč (asi 800, poté 1 045 ha), Březké-Křoví (asi 680, poté 1 260 ha) a Bystřice nad Pernštejnem (asi 580, poté 1 240 ha).³¹

Např. koncem roku 1928 byla u Ústředního svazu českých hospodářských společenstev v Brně (Brnosvazu, ústředního svazu českých hospodářských družstev v ČSR v Brně),³² největší moravské družstevní organizace založené roku 1899, jen tři či pět lesních družstev,³³ k 31. 12. 1937 již 67.³⁴ Koncem roku 1933 se jich početlo v Čechách 57 a na Moravě a ve Slezsku 62.³⁵

Skoro všechna družstva poměrně dobře prosperovala, poněvadž byla životaschopná. Tím, že těžila hlavně z pružnosti dané absencí zbytečných a neproduktivních mezičlánků a přidružených provozů a z úzkého sepětí s obyvatelstvem, snadno se vyrovnávala s náklady na provozní režii a administrativu. Byla pod velmi přísnou kontrolou členů, nadřazených družstevních složek, zemských a státních orgánů. Družstevní lesní správci, tedy vedoucí

hospodáři a představení lesního personálu, byli přijímáni a propouštěni se souhlasem ministerstva zemědělství. Zavedli prostředky a vymoženosti osvědčené ve velkoplošném hospodářství, intenzivní hospodaření, které se mj. charakterizuje lesním hospodářským plánem, naturálním a peněžním účetnictvím, vlastními lesními školami, zakládáním kultur, pěstováním, ochranou a zužitkováním lesa, zákazem pastvy a hrabání steliva, a dále položili základ k novým režijním průmyslovým a obchodním podnikům. Prosperitu družstva zaznamenala i za protektorátu, kdy na některé z nich uvalila nacistická moc nucenou správu, jako např. na již zmiňovaná družstva Příbyslav a Vysoké Chvojno v Čechách a Křoví a Náměšť nad Oslavou na Moravě.

Je vlastně paradoxem, že dobu pravého rozkvětu lesních družstev přinesla léta po osvobození. Hned po květnu 1945 sice zaváděl jeden z dekretů prezidenta republiky do těch existujících národních správ, ta však většinou končila zvolením nového představenstva. Nová družstva vznikala po roce 1947 v souvislosti s tzv. revizí první pozemkové reformy a s „novou pozemkovou reformou“. Tehdy se však měla dále nerušeně rozvíjet jen družstva především obcí a ministerstvo zemědělství pro ně v roce 1948 vydalo vzorové stanovy. Největší díl souboru družstev obcí vznikl v letech 1949 a 1950. Hospodařila ve svých původních lesích a pak i na přidělech z nových konfiskátů. Již v roce 1951 se obecní jmění prohlašovalo za národní majetek a v roce 1954 a 1955 se lesní družstva povinně přejmenovávala a přetransformovávala na lidová a nově zapisovala do podnikového rejstříku podle zákona č. 53/1954 Sb., o lidových družstvech a družstevních organizacích, a v roce 1956 pozbyla či předávala odborné řízení. Svou – v ideálním případě pouze třicetiletou činnost – ukončovala v drtivé většině v roce 1959. Tehdy vládní usnesení č. 102 ze dne 4. 2. 1959, o opatřeních na postupnou úpravu obhospodařování a správy lesů v ČSR, přikázalo urychlené převzetí jejich majetku nejbližšími lesními závody, neboli, jak se eufemisticky říkalo, družstva předala či jejich majetek přešel do operativní správy státních lesů. V posledním desetiletí však některé z nich opět ožily a dnes opět fungují.

Často netorzovitě a nemezerovitě, tedy úplné fondy našich archivů nám poskytují přes sto běžných metrů především zpracovaných prvotních dokladů o pozitivní a pozoruhodné činnosti lesních družstev v českých zemích.³⁶ Je to sdostatek např. úředních knih a rukopisů, podacích protokolů, kartonů, fascikulů a pořadačů se spisovým a účetním materiálem, dále map, plánů a grafických listů. Spolu s četnými úvody k inventářům fondů nám tuto činnost plasticky vykreslují a podávají svědectví např. o jejich založení, orgánech, územním rozsahu, rozloze celkové a lesů, rybníků, zemědělské půdy a honiteb, dále o objemech investic a vytěženého dříví, počtech a kategoriích stálých a sezónních pracovníků, o polestech, porostech, věkových třídách, druzích dřevin a jejich poměru. Někdy se podrobně rozebírají úkoly družstva, členské podíly, škody za kalamity v roce 1929 a za okupace a nakonec i likvidace. V bohatém materiálu nalezneme stanovy, seznamy členů, jejich přihlášky, knihy zápisů z valných hromad, protokoly podací a ze schůzí představenstva, předsednictva a dozorčí rady, dále rozmanitou korespondenci, služební instrukce a jednací řády, lesní hospodářské a mýtební plány, rozličné statistiky, smlouvy, pojištění, výroční zprávy a účetní uzávěrky, kromě map a rejstříků zásob, prodeje a zalesnění.

Je překvapující, že nejvíce takových fondů – 28 – schraňuje Státní oblastní archiv v Zámrsku a 21 Moravský zemský archiv v Brně. S osmi následuje Zemský archiv v Opavě, se čtyřmi oblastní archiv plzeňský a pražský a okresní vsetínský a žďárský, se třemi pražský ústřední, třeboňský oblastní a pelhřimovský, písecký a zlínský okresní, se dvěma okresní archiv Olomouc a Brno-venkov. Po jednom fondu má litoměřický oblastní a 14 okresních archivů. Podle časového rozsahu lze vyvodit mj. dvě skutečnosti. Fondy jsou často úplné lahůdky, jako např. Společnost podílníků lesa Bradlo v Troubelicích z let 1736 až 1898, lesní družstva rustikalistů a dominikalistů v Měfíně, s počátkem činnosti v polovině 19. století, a německá Měšfanská lesní pokladna v Bečově nad Teplou z let 1860 až 1920. Do roku

1940 vyvíjelo činnost okrouhle 40 lesních družstev, pokud se všechna udržela, pak k nim po roce 1945 přibýlo nejméně 50 dalších.

Myslím, že se můžeme lesním družstvům, této držebnostní kategorii, která se nově uplatnila jako jeden z výsledků meziválečné pozemkové reformy a které se dařilo pouze v demokratickém ovzduší, jen obdivovat. Nevyplynuly se obavy z průsaku politických zájmů, spekulací a kořistnictví na úkor na lesa. Zkoumání problematiky lesních družstev a družstevnictví v českých zemích je teprve v počátcích a nedovoluje patřičné zhodnocení. To bude možné teprve po zevrubném studiu příslušných archivních fondů, vyšších družstevních orgánů v regionech, v Praze a Brně a dobového denního a krajinského tisku.

Poznámky:

- 1 Srov. příslušná ustanovení lesního řádu Marie Terezie (např. G. Novotný, Významné výročí lesního řádu pro Čechy z roku 1754, *Lesnictví-Forestry* 41, 1995, s. 300–303). Dále např. březnový kongres v roce 1849 projednával mj. návrh, aby stát převzal bezprostřední dozor nad obecními a společenstevními lesy a vrchní dozor nad veškerými soukromými, návrh lichtenštejského lesníka, pedagoga a redaktora Leopolda Grabnera (* 21. 7. 1802 Breitenfurth, Rakousko, + 4. 11. 1864 ?) na zřízení lesnického učiliště v každé rakouské korunní zemi pro výcvik správního a ochranného personálu a požadavek, aby i malé lesy spravovaly způsobilé orgány. Dále vyšel ucelený a obsáhlý lesní zákon č. 250/1852 ř. z. (srov. F. Horna a kol., *Komentář lesních zákonů a nařízení platných na celém území Československé republiky*, Praha, V. Linhart 1937, s. 17–136), platný od 1. 1. 1853. Rozvinulo ho např. nařízení ministerstva orby ze 16. 3. 1872, v němž se poukazuje mj. na nutnost, aby i vlastníci malých lesů a obce si opatřili kvalifikované lesní hospodáře, v čemž jim měla být nápomocna vláda, a výnos ministerstva orby ze 3. 7. 1873, který se týkal mj. společného obhospodařování malolesů buď přímknutím na sousední velké lesní hospodářství, nebo utvořením samostatných lesních společenstev.
- 2 Srov. J. Frič, *Lesní pozemková reforma. Časové spisky Zemědělské rady pro Čechy, českého odboru*, sv. 51, Praha, Zemědělská rada 1927, s. 5, 15 a 18.
- 3 Srov. J. Frič, c. d., s. 18–19, a *Lesnická čítanka. Čtení o lesích, myslivosti a rybářství pro učitele, rolníky, činovníky ve správě lesů obecních a jiných veřejných, majitele malých lesů, lesní, lovčí a rybníční zřizovatele a všechny přátele lesa a přírody*, red. H. Pelikán, Knihovna Čs. matice lesnické sv. 13, Písek, ČSML 1930, s. 375.
- 4 Neuspokojivé držebnostní poměry vhodnými zákonnými opatřeními napravuje zákonodárny sbor a státní správa za pomoci odborných kruhů.
- 5 Srov. *Lesnická čítanka*, s. 352, 354–355.
- 6 Srov. *Lesnická čítanka*, s. 355–356.
- 7 Srov. J. Frič, c. d., s. 17–18, a *Lesnická čítanka*, s. 375–376.
- 8 O singulárních lesích srov. např. *Lesnická čítanka*, s. 363–366; A. Holub, *Lesy starousedlých. Leso-hospodářská úvaha*, Plzeň, J. Kobes ? [na titulní stránce podpis Ing. Ant. Holub 3/10 35; Archiv města Plzně, sign. 18.292], a F. Horna a kol., *Komentář*, s. 774–781.
- 9 Na Moravě platilo nařízení místodržitelství ze dne 28. 10. 1873 stanovující nejnižší hranici lesního majetku podléhajícího povinné odborné správě na 575 ha a ve Slezsku nařízení místodržitelství ze dne 23. 1. 1907 s hranicí 550 ha.
- 10 K zákonu později vypracoval J. Rektorys osnovu prováděcích nařízení a všeobecné instrukce pro zmíněné techniky.
- 11 Srov. *Lesnická čítanka*, s. 356–357.
- 12 Až dosud např. parcely řemenovité, klínovité a jiných nepravidelných čili neúčelných tvarů. Stejně tak i nepravidelné a klikaté obecní hranice se vyrovnávaly, čímž se snižoval obvod katastru. Poměr šířky k délce měl mít např. 1 : 3, 1 : 6 a 1 : 8.
- 13 Srov. O. Krčmář, *Vývoj scelování pozemků v našich zemích*. In: *Z vývoje české technické tvorby. Sborník vydaný k 75. výročí založení Spolku českých inženýrů v Praze* (uspoř. J. B. Stránský), Praha, Spolek českých inženýrů 1940, s. 52.
- 14 *Zákony č. 30, 31 a 32 mor. z. z. ze dne 13. 2. 1884 a č. 13 a 14 slez. z. z. ze dne 28. 12. 1887 ex 1888* – o scelování hospodářských pozemků, o dělení společných pozemků a úpravě společných užívacích a správních práv k nim se vztahujícím, o složení zemské komise pro záležitosti očišťování lesů od cizích oklíčů a zaokrouhlování hranic lesních. Srov. F. Horna a kol., *Komentář*, s. 203–207. Tyto zákony doplnily a pozměnily hlavně na základě praktických poznatků novely z pozdější doby.
- 15 Tak se stalo, že v Čechách kromě dvou obcí, Červeného Újezda u Nyřan na Plzeňsku (první dobrovol-

- né scelování lesů řízené ministerstvem orby ve Vídni) a Lhoty u Lomnice nad Lužnicí, se pozemky nescelovaly, přestože držebnostní poměry šlo označit za podobné jako na Moravě, kde se po vydání zemského scelovacího zákona v akci ihned pokračovalo. Podrobnosti srov. O. Krčmář, Vývoj, s. 52n.
- 16 Podrobnosti srov. tamtéž, s. 54.
 - 17 Tamtéž, s. 55.
 - 18 Srov. Lesnická čítanka, s. 357–359.
 - 19 O družstvech srov. např. heslo Čechy – Hospodářská družstva a Družstva zemědělská v Hospodářském slovníku naučném (dále jen HSN) 1 (A–H), 1905, s. 528–530 a 672–675; Morava – Hospodářská družstva v HSN 2 (Ch–M), 1909, s. 1203–1204; J. Frič, Lesní družstevnictví, Lesnická práce 8, 1929, s. 227–237, 300–311, 331–343, 470–482, 514–523; E. Reich, Základy organizace zemědělství Československé republiky, Praha, MZe 1934, s. 560–581; F. Horna a kol., Komentář, s. 771–774, a heslo Společenstva výdělková a hospodářská ve Slovníku veřejného práva československého 4 (S–T), Praha, Eurolex Bohemia 2000 (reprint), s. 436–440.
 - 20 Srov. J. Frič, Lesní pozemková reforma, s. 15–16.
 - 21 Srov. Zdanění lesů v Lesnické čítance, s. 334–351, v F. Horna a kol., Komentář, s. 944 (věcný rejstřík).
 - 22 Srov. Lesní pozemková reforma s hlediska právního, národohospodářského, národního, sociálního a j., Praha, Pražská akciová tiskárna 1926. Anketa o lesní reformě byla v Národních listech dne 20. března 1926.
 - 23 Srov. Lesní pozemková reforma, 1926, s. 6.
 - 24 Jednalo se o zástupce 20 korporací a institucí. Jednání Sboru se dále pravidelně zúčastňovali ještě zástupci ministerstva zemědělství, ministerstva školství a národní osvěty, Státního památkového úřadu, Státního úřadu statistického a českého odboru Zemědělské rady pro Čechy. Jen několik posledních schůzí navštívil také zástupce Státního pozemkového úřadu. Srov. Pamětní spis, s. II. Dokument je datován v Praze dne 9. 4. 1927.
 - 25 Srov. Pamětní spis, s. IV.
 - 26 Srov. Pamětní spis, s. V–VI.
 - 27 Srov. Pamětní spis, s. VII.
 - 28 Tamtéž. Vynechána podtržení.
 - 29 Srov. např. SOA Zámorsk, LD Přibyslav 1920–1958. Inventář. J. Hudcová, Z. Šolle, V. Sekotová, 1979, XII + 19 s., a Lesní družstvo obcí Přibyslav, Lesnická práce 2000, 5, s. 227–229.
 - 30 Srov. SOA Zámorsk: LD Štoky (1929)1933–1959. Inventář. R. Kováčková, 1986, VI + 26 s.; LD Vysoké Chvojno 1931–1959. Inventář. M. Lohanská, 1966, XII + 106 s., a LD Ledec n. S. (1933)1934–1959. Inventář. M. Pátek, 1996, VI + 12 s.
 - 31 Srov. MZA Brno: F 408 /H 3/ Družstvo pro zvelebení zemědělské výroby ve Slavkově 1924–1959. Inventář. M. Musilová, 1960, XIV + 17 s.; F 137 Středomoravské LD v Prostějově (1909)1931–1959(1961). Inventář. D. Hodeček, 1996, 37 s.; F 365 LD Náměšť n. O. (1912)1929–1959. Inventář. J. Špačková, 1970, 9 s.; F 233 LD Zhoř 1930–1959. Inventář. K. Horák, 1960, III + 6 s.; F 348 LD Telč (1927)1931–1959. Inventář. E. Matejová, 1997, 10 s.; F 364 LD Křoví 1927–1959. Inventář. J. Řezníček, 1966, II + 2 s., a F 291 LD Bystřice n. P. 1931–1959. Inventář. V. Brauner, 1962, III ; 4 s.
 - 32 Srov. MZA, F 407 Obchodní ústředí hospodářských družstev Moragro 1921–1949. Inventář, (1958 a 1960) 1990.
 - 33 Srov. F. Wenzl, Zemědělské družstevnictví na Moravě, Brno, Ústřední svaz 1929, s. 14. Tamtéž zajímavá poznámka na s. 116: „K pomocným družstvům počítáme i typ lesních družstev, jež asi v 5 případech byla založena pro zakoupení, převzetí a společné obhospodařování lesních komplexů (? – G. N.), jež podařilo se jim získati z pozemkové reformy. Kde přiděl lesů jest už uskutečněn, tam jistě forma lesního družstva jest oprávněna a vyhoví. Nebylo by však radno, aby zakládala se lesní družstva v předpokladu, že potom se jim přidělu lesů z pozemkové reformy dostane. Jest totiž pravděpodobno, že o přiděl lesů budou se takřka ve všech případech ucházeti také obce, tedy celky zájmu vyššího.“
 - 34 Týž, Jak pronikalo české družstevnictví do Brna. In: Brno město a okolí, red. A. V. Kožíšek, Brno, Národohospodářská propagace ČSR 1938, s. 146n.
 - 35 Srov. E. Reich, Základy, s. 569. Jiná, neuvěrní a nevýrobní zemědělská družstva. Tato čísla se však neshodují s počty dochovaných archivních fondů.
 - 36 Srov. Evidence JAF. Celý záznam z evidence listů JAF (PEVA evidence archivů). Skupiny tematické evidence: 190500 Družstva lesní.

Forest Cooperatives and Cooperative Farming in the Czech Lands

Abstract

The article discusses small size forest properties up to 500 ha since the 1870's until 1950's, namely the issues concerning their reintegration (amassing) and association into cooperatives. Both of these processes were hoped to guarantee proper forest management that had been lacking in the past. Amassing of small forests had had its legal base from the Austro-Hungarian times only in Moravia and Silesia, even though its primary impulse came actually from Bohemia.

Amassing or reintegration forests or cooperative forest management was considered a significant and effective measure, suitable for small forest areas, i.e. forests private, municipal and societal. The goal of reintegration was to prevent further fragmentation of forested land, to protect its character and to ensure proper management along with permanent and stable harvests. The relevant legislation for these so-called "other agricultural cooperatives" was the Cooperative Act No. 70/1873 of Imperial Code. There were forest management cooperatives with forests remaining in ownership of individual members, as well as forest ownership cooperatives with more forest property owned by an organization, a cooperative. In spite of all efforts, no new forest cooperatives had been established since the 1870's, with sporadic exceptions of afforesting cooperatives. Mandatory cooperative membership did not even come into question at the time.

The situation changed with inter-war land reform, or its part concerned with forests. The paragraphs 6 and 10 of Allotment Act made it possible to allot forest property from the confiscated former estate properties. The new cooperatives were joined by villages, as well as peasants and farmers. Some of the then-formed cooperatives became large-scale companies, such as Forest Cooperative Přebyslav or Vysoké Chvojno. Most of the cooperatives managed to keep at least some of their prosperity even during the Nazi protectorate, even though some of them were completely taken over by the Nazis.

The years following liberation brought along true flourishing of these cooperatives. New cooperatives were formed after 1947 as a result of the so-called first land reform revision. However, only the cooperatives of villages could have enjoyed undisturbed growth after that. For such cooperatives, template statutes were given by the Ministry of Agriculture in 1948. The largest number of these was established in the years 1949 and 1950. These cooperatives managed not only their own forests, but later also the confiscated land. In 1951, the property of villages was commonly labeled as national property, and in 1954 and 1955, the cooperatives had to rename themselves to "people's cooperatives". In 1956, they lost or gave up on independent management. Most of them folded in 1959, based on a government ruling. Their properties were taken over by the closest outlets of state owned forests. Some of the cooperatives were revived in the 1990's and have worked successfully until the present.

Voluntary establishing of ownership cooperatives was a rare phenomenon. It seems that the inter-war cooperatives were only small copies of estates. The estate foresters and experts usually did not help them because they were afraid of political interests, speculations and downright looting at the expense of forests.

Our archives (central archive, two land archives, several region ones and over a dozen district ones) have at their disposal more than 100 meters of primary records concerning many-sided activities of forest cooperatives. Among other things, they indicate that since 1940, there were 40 such cooperatives in the country. If all of them survived, they were joined at least by 50 more after 1945. This shows us that forestry is far from being a negligible area of Czech agriculture.

Vlastníctvo pôdy a výkon poľovného práva na Slovensku v historickom prehľade

PAVEL ZDYCHA

Od najstarších čias po prvé právne úpravy

Lov a človek sú dva fenomény, ktoré spolu veľmi úzko súvisia. Lov stál pri kolíske ľudstva. Na úspešnosti lovu bol závislý celý kmeň, či prežije, alebo nie. Vzťah našich dávnych predkov k ostatnej živočíšnej ríši nebol iný ako vzťah predátora ku koristi.¹

Lov zveri, podobne ako chytenie rýb alebo úžitky z lesa vrátane dreva sa po stáročia ničím neobmedzovali, lebo každý si bral z prírody to, čo pre svoj život potreboval. Príroda poskytovala človeku štedro svoje dary. Les predstavoval dobro pre všetkých. Bol pokladaný za „res nullius“ – „vec nikoho“.

Podľa rímskeho práva zver mohol loviť každý: ak však pritom vstúpil na cudzí pozemok, potreboval na to súhlas majiteľa. Podľa keltského a germánskeho práva bola zver už neoddeliteľným príslušenstvom pozemkového vlastníctva a loviť ju mohol iba majiteľ a ten, komu to majiteľ dovolil.

Otázku vlastníctva pôdy vyriešil Karol Veľký jednoducho: všetkú zem bez vlastníka, vrátane dobytých území, vyhlásil za kráľovský majetok. Týmto nariadením sa takmer dve tretiny pôdy stali cisárskym poľovným revírom. V zmysle takto praktizovaného vlastníckeho práva patrilo na Slovensku na konci 11. storočia okolo 85% panovníkovi, zvyšok pripadal na cirkevné inštitúcie a veľmožov. V priebehu ďalších 100 rokov získala šľachta donáciami asi 15% a cirkevní hodnostári asi 10% pôdy.²

Vytvárali sa celé komitáty, lesné županáty s osobitným lesným personálom. Jedným z najstarších a najväčších županátov bol rozsiahly Zvolenský lesný županát, ktorý mal až do konca 14. storočia charakter osobitného kráľovského majetku.³ K tejto „Veľžupe zvolenskej“ patrila vtedy severná časť Tekova, Turiec, Orava a Liptov. Jej územie zväčša pokrývali rozsiahle lesy, tvoriace bohatý a veľký poľovný revír uhorských kráľov. Centrom tohto županátu bol starý Zvolenský hrad.⁴

Poľovné revíry a poľovnícke zámky na Slovensku po stáročia radi navštevovali panovníci. Ako ten – ktorý panovník obľuboval poľovníctvo, ľahko zistíme práve z toho, ako často navštevoval svoje zámky a kedy a kde tam poľoval. Medzi najčastejších návštevníkov patrili Gejza II., Belo IV., Karol V.. Matej Korvín bol milovníkom našej prírody, svoj obľúbený víglašský zámok navštívil viac ako 15 ráz. Poľoval aj v Nízkych Tatrách. Kráľovu hoľu pomenovali podľa neho.

Panovníci z rodu Habsburgovcov zväčša nepoľovali na Slovensku, a keď tak najviac v okolí Bratislavy, najmä v oblasti Devína, teda v blízkosti ich viedenského sídla.

Vývoj poľovníckej legislatívy do vzniku ČSR

Pre skúmanie dejín poľovníctva v súvislosti s vlastníctvom pôdy v rôznych obdobiach vývinu je významným medzníkom prvý poľovný zákon Vladislava II. z roku 1504, najmä artikula V., článok 18, ktorý jednoznačne stanovil, že z radov osadníkov a vidiečanov (poddaných i slobodných) nikto nesmie poľovať na jeleniu a diviačiu zver, chytať bažanty a jariabky.

Okrem už spomenutej zveri tento zákon podľa § 2 zakazoval poľovať aj na ďalšie nemenované druhy vtákov. „Takého sedliaka, ktorý poľuje a chytá vtákov, potrestá zemepán,

alebo ten, na území ktorého takéhoto sedliaka chytiť pokutou troch zlatých florénov, ktoré nebude možné odpustiť a ktoré bude preto treba vymáhať.⁵

Po potlačení sedliackeho povstania roku 1514 boli voči sedliakom prijaté prísne až deštruktívne zákony. Článok 60 nariaďoval odňať pravú ruku roľníkovi u ktorého sa nájde puška. Zákony prijaté roku 1514 nariaďovali: zabiť, obesiť, vykastrovať, odňať ruku, zbúrať dom, odňať pozemok a peniaze atď.⁶

Ďalší zákon o poľovníctve vyšiel až po dvoch storočiach a to zákon č.22 z roku 1729. V porovnaní s predchádzajúcim zákonom rozširoval zákaz poľovania na mešťanov a všetkých nešľachticov i na všetkých nešľachticov bez rozdielu postavenia bývajúcich v kráľovstve.

Aj Tereziánsky urbár vydaný roku 1767 úplne rezervoval pre zemepána právo poľovať na zver, chytať ryby a vtáky prevezmúc v tomto smere ustanovenia z predchádzajúcich zákonov. Podľa § 3. Na zahájenom území môže voľne poľovať jedine majiteľ, naopak na nezahájenom chotári môžu šľachtici a šľachtickými hodnosťami oplývajúce osoby naďalej voľne poľovať a chytať vtáky okrem obdobia párenia. Podmienkou však je, aby nepoľovali na cudzom území so skupinami honcov, alebo so ziskuchtivým úmyslom, ale len pre vlastnú potrebu, hoci s jedným, alebo dvomi sluhami.⁷

Z ďalších zákonných článkov o poľovníctve spomenieme ten, ktorý je najobsiahlejší. Je to zákonný článok 20 z roku 1883. Je rozdelený do šiestich kapitol v 50 paragrafoch. Z majetkoprávneho a odborného hľadiska sú dôležité kapitoly I.– IV. Najmä však kapitola I. o poľovnom práve.

Podľa tohto zákona patrilo výkon poľovného práva nerozlučne k pozemkovému vlastníctvu. Vlastník pozemku, alebo ten komu výkon práva postúpil, mohol poľovať vtedy ak bola výmera pozemku v celosti 200 k.j. (115 ha). Povoľené bolo poľovať aj na pozemku menšej výmery, ak išlo o oplotenú alebo jarkom obohnanú záhradu, tvoriacu intravilán, alebo ak to bola vinica alebo stály ostrov. Vlastníci pozemkov s výmerou 50 k.j. v jednom celku mali možnosť sa spojiť a utvoriť poľovný revír s výmerou 200 k.j. V ostatných prípadoch boli vlastníci pozemkov povinní prenajať výkon poľovného práva spolu s poľovnými pozemkami obci. Ak presahoval chotár obce výmeru 2 000 k.j., mohol sa rozdeliť na poľovné revíry, každý s najmenšou výmerou 2000 k.j. (1 150 ha).⁸

Ak pozemky nemali výmeru 200 k.j. a boli obklopené z troch strán lesom s väčšou výmerou, bol vlastník pozemkov povinný prenajať ho vlastníkovi alebo nájomníkovi lesného revíru.

Na nekomasovanej pôde na spoločných pasienkoch a spoločných lesoch a trstí patrilo poľovné právo obci. Na území zemepána, na ktorom užívali les alebo húštiny bývali urbáristi, prináležalo poľovné právo len majiteľovi. Na lazoch, dvoroch a iných urbárskych pozemkoch, patrilo takisto poľovné právo majiteľovi. V obciach, v ktorých sa uskutočnila majetková úprava a oddelenie urbárskych pozemkov, zemepán nemal právo poľovania. Ak dal zemepán za ponechanie práva poľovania urbáristom akúkoľvek náhradu v nemovitosti alebo iným spôsobom, boli urbáristi povinní túto služobnosť vykúpiť.⁹

Rozdrobené a menšie majetky dávali z poľovníckej stránky do árendy obce, kde sa vyžadovala najnižšia výmera 2 000 k.j. Majetky nad 2 000 k.j. patrili stredným a veľkým statkárom a latifundistom. Obecné poľovné revíry, ktoré dávali do árendy na verejných dražbách, si mohli najat len finančne silní jedinci, lebo árendovné bolo vysoké. V štátnych (erárnych) a veľkostatkárskejších lesoch sa výkon poľovného práva vykonával zväčša v ržii vlastníkov.

Záverom k zákonnému článku 20 z roku 1883 môžeme povedať, že to bol na svoje časy pokrokový zákon zohľadňujúci ochranu poľovnej fauny, dôsledne viažuci právo na vlastníctvo pozemkov.

Kontinuita a diskontinuita vo vývoji poľovného práva v 20. storočí

Právne úpravy poľovného práva po roku 1918 sa takmer nedotkli základného princípu obsiahnutého vo všetkých predchádzajúcich zákonoch, že výkon poľovného práva je pevne spojený s vlastníctvom pozemkov.

„Malý poľovný zákon“ č. 98/1929 Zb., sa týkal zjednotenia rôznych ustanovení o časoch hájenia jednotlivých druhov tzv. úžitkovej zveri.

Ďalší zákon z 5. marca 1936 č. 57/1936 Sb. z. n. bol o trestaní pytliactva.

Tieto zákony dopĺňalo niekoľko ochranárskych nariadení, ktoré vydal minister s plnou mocou pre Slovensko. Boli zamerané na ochranu kamzíkov, dropov a hnedých medvedí.¹⁰

Starý uhorský poľovný zákon XX/1883 zostal na Slovensku v platnosti až do konca roka 1947. Významné politicko-spoločenské udalosti si vyžiadali prijatie nového poľovného zákona. Bol prijatý Národným zhromaždením 18. decembra 1947 pod číslom 225/47 Zb. Vyhlásil poľovníctvo za hospodársku a kultúrnu hodnotu, ktorá je odvetvím poľnohospodárskej a lesnej prvovýroby a sleduje riadny chov, ochranu a lov zveri a hospodárske zužitkovanie úlovkov. Poľovníctvo sa sprístupnilo širokým vrstvám ľudí („zfudovenie poľovníctva“) a o jeho výkon sa v spoločných zlučených a štátnych poľovných revíroch mohli uchádzať iba kolektívy ľudí, združené v poľovníckych spoločnostiach so stanovami schválenými štátnymi orgánmi. Prenájom sa uskutočňoval písomnou zmluvou najmenej na 6 rokov. Inak i v tomto zákone zostávalo právo poľovníctva spojené s vlastníctvom pôdy. Jednotlivec si už právo poľovníctva nemohol prenajať. No vlastník aspoň 200 ha súvislých poľovných pozemkov mohol na svojom pozemku vykonávať právo poľovníctva aj sám.¹¹

Zákon č. 225/1947 Zb. nemal tak dlhé trvanie ako predchádzajúce zákony. Začiatkom šesťdesiatych rokov bol však prijatý NZ ČSSR nový zákon o poľovníctve č. 23/1962 Zb. Vychádzal z nasledovných zásad:

- ruší spojenie práva poľovníctva s vlastníctvom pôdy,
- priznal právo poľovníctva iba tzv. socialistickým organizáciám, ktoré mali v správe najväčšiu výmeru poľovných pozemkov,
- takáto organizácia, ktorej bolo priznané právo poľovníctva, musela výkon práva poľovníctva postúpiť zmluvou poľovníckemu združeniu,
- zosilnel vplyv štátnych orgánov a poľovníckych zväzov na riadení poľovníctva.

Obdobne roku 1947 resp. 1962 do konca roku 1989 môžeme považovať za zvláštne tým, že vzťah medzi výkonom práva poľovníctva a vlastníctvom poľovných pozemkov sa považoval za nepodstatný. Všetko smerovalo k všeľudovému vlastníctvu výrobných prostriedkov.¹²

Návrat k dominantnému princípu vlastníctva pozemkov pri výkone poľovného práva sa na Slovensku uskutočnil po roku 1992 v rámci transformácie poľovníctva, ktoré veľmi úzko súviselo s transformáciou poľnohospodárstva a lesníctva. Zákony prijaté pre tieto rezorty sa stali východiskami i pri reorganizácii poľovníctva. Národná rada Slovenskej republiky schválila zákon č. 229/1991 Zb. o úprave vlastníckych vzťahov k pôde a inému poľnohospodárskemu majetku a tiež zákon č. 330/1991 Zb. o pozemkových úradoch, pozemkovom fonde a o pozemkových spoločenstvách. Tieto ako i ďalšie zákony boli v nasledujúcich rokoch doplňované. Stali sa základom pre usporiadanie vlastníckych vzťahov k pôde.

Vo vzťahu k poľovníctvu sa stal podstatným princíp, že vlastnícke vzťahy sa povýšili nad užívateľské. V tomto zmysle bola prijatá i novela zákona o poľovníctve. V nej je ustanovené, „že o výkone práva poľovníctva rozhoduje vlastník poľovných pozemkov uznaných za poľovný revír.“ Je tu tiež zakotvené, „že ak niektorý z vlastníkov spoločného poľovného revíru, v ktorom je výkon práva poľovníctva prenajatý, chce vykonávať právo poľovníctva, má prednostné právo na vznik členstva v poľovníckom združení, ktorému bol výkon práva poľovníctva prenajatý“.¹³

Proces transformácie má podľa doterajších skúseností viac negatívny ako pozitívny dopad na poľovnú zver. Pomerne dlhotrvajúce organizačné zmeny a neistota okolo otázok, kto bude v nasledujúcich rokoch užívať revír, viedli k nadmernému odstrelu zveri, resp. k nedodržaniu chovateľských zásad. Obefou chamtivosti a neistoty z budúcnosti sa stali i chovné jedince, ktoré patrili k základu genofondu.¹⁴

Budúcnosť poľovníctva vidíme v jeho ekologizácii. Úlohou poľovníctva v súčasných podmienkach je chrániť voľne žijúcu zver a chrániť prírodu v tom najširšom zmysle slova. V súlade s neustále sa prehĺbujúcou majetkovou nerovnosťou medzi ľuďmi predpokladáme, že v budúcnosti bude poľovníctvo záľubou, ktorú si budú môcť dovoliť len tí najzámožnejší, či budú vlastníckmi pôdy, alebo nie. História sa opakuje.

Poznámky:

- 1 Predátori si značkujú svoje lovecké teritória. Bedlivo si ich chránia, a keď je to potrebné, zvädzajú o ne krvavé boje.
- 2 SLOVENSKO DEJINY, Obzor, Bratislava, 1978, s. 224.
- 3 HANULIAK, V.: Materiálne doklady remeselníckych dielní na Pustom hrade. In.: Archeológia historica 26/01, s. 185.
- 4 HANULIAK, V.: Doklady hmotnej kultúry Starého Zvolena (Pustého hradu od 12. do 17. storočia. In.: Archeológia historica 24/99, s. 351.
- 5 Florén (skr.fl.) – uhorský zlatý, začal ho raziť roku 1326 Karol Róbert z Anjou (1307–1342). Obsahoval 3,522 g zlata. Jeho hodnota sa nemenila až do konca 17. storočia.
- 6 JANŠÁK, Š.: Slovensko v dobe uhorského feudalizmu, Bratislava 1932, s. 11.
- 7 REBRO, K.: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II., Bratislava 1959, s. 464.
- 8 BUDKE, A.: Vývin poľovníckeho práva na Slovensku do konca 19. storočia. In.: Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea (LDPM) č.10/1979, s. 235.
- 9 Tamže.
- 10 MOLNÁR, L.–TEREN, Š. a kolektív: Naše poľovníctvo, Bratislava 1984, s. 52.
- 11 GARAJ, P.: Poľovníctvo, Zvolen 1999, Zvolen, s. 9.
- 12 Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 19. marca 1993, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 23/1962 Zb. o poľovníctve v znení neskorších predpisov.
- 13 Tamže.
- 14 ĎURČÍK, V.: Vývoj lesného hospodárstva v období ČSR a Slovenského štátu (1918–1945). Lesné hospodárstvo na Slovensku v 70. a 80. rokoch. In: Dejiny lesníctva. Technická univerzita Zvolen 1998, s. 87–93, 100–102.

Land Ownership and Hunting Privilege Practice in Slovakia: A Historical Survey

Abstract

In the dawn of human society, anyone could hunt. After the society had divided itself into the classes of the poor and the rich, the privilege to hunt without restrictions belonged only to the richest ones, who also owned most land. The right to hunt was fixed to land ownership. This tradition was disturbed by the period of “socialism”, when the hunting privilege was not dependent on land ownership. This development discontinuity has ended in 1989, when land was re-privatized and the practice of hunting privilege was again conditioned by the ownership of hunting ground property. In spite of that, even now there are members of hunting unions that do not own land, but usually they have something else to “offer” to the unions to be of benefit for them. The future of hunting lies in strengthening of ecological aspect. The goal is first to tend and to protect and only then to hunt, to take care of the life conditions improvement of the game.

Hospodářská družstva skladištní a výrobní v Čejetičkách a v Benešově

(Příspěvek k prvorepublikánskému zemědělskému družstevnictví)

JIŘINA JUNĚCOVÁ

Hospodářská družstva skladištní a výrobní vykonávala po celou dobu svého trvání za první československé republiky až do zániku samostatné činnosti v roce 1948 neocenitelnou službu pro český venkov.

Jejich počátky je nutné hledat ve 2. polovině 19. století, kdy postupně vznikala nejstarší hospodářská družstva. Mezi ně patřila také Hospodářská družstva skladištní a výrobní v Čejetičkách a v Benešově. Obě byla založena na sklonku 19. století a jejich činnost se nevymykala v tehdejší době běžnému průměru ve srovnání s jinými družstvy. Vzhledem k tomu, že jejich působení bylo zcela typické pro tyto podniky, zvolila jsem právě proto tato družstva, abych mohla ukázat činnost a význam hospodářských družstev skladištních a výrobních na konkrétních případech.

Hospodářské skladištní a výrobní družstvo v Čejetičkách, které působilo pro okres Mladá Boleslav, Bělá pod Bezdězem a okolí, se nacházelo v řepářské a obilnářské výrobní oblasti. Družstvo vzniklo 11. května 1894.¹ Tehdy se sešlo 19 rolníků z okresu, kteří je založili. Hlavní zásluhu o rozhodnutí měli první členové tříčlenného vedení Cyril Papoušek z Malých Všels, Věnceslav Honzů z Krásnovsi a Václav Beneš z Mladé Boleslavi.

Počátky družstva byly velice skromné a jeho činnost téměř minimální. Obchodní a písemnou agendu družstva proto stačilo vykonávat jako vedlejší činnost několik úředníků Okresní hospodářské záložny v Mladé Boleslavi.

Pokladní zpráva družstva z 31. července 1894 udává, že členů bylo celkem 96 se 151 podíly a pokladní hotovost tehdy činila 27 zl. 55 kr. Koncem roku 1894 mělo již družstvo 211 podílů a po 10 letech svého trvání vytvořilo fond pro možné ztráty. V dalších letech došlo ke zvýšení jeho členské základny, která v roce 1910 vykazovala 254 členů s podíly v hodnotě 4 000 Kčs² a roku 1913 čítala 335 členů s 512 podíly v celkové částce 5 120 Kčs.³

V roce 1914, v době svého dvacetiletého trvání byl již tento podnik zdatnou hospodářskou jednotkou, která se těšila důvěře nejen svých členů, ale i dodavatelů.

První světová válka vývoj hospodářského družstva zpomalila a k jeho dalšímu rozkvětu došlo až po roce 1919. V témž roce mělo 430 členů a 874 upsaných podílů v částce, která dosáhla 8 740 Kč. Celková hodnota jeho obchodního obratu činila tehdy 7 373 031 Kč.⁴

Vzhledem k tomu, že družstvo nemělo vlastní skladiště, byla jeho činnost do roku 1919 omezena pouze na zprostředkování obchodu s umělými hnojivy. K výstavbě skladiště se mohlo přikročit teprve několik let po první světové válce. Roku 1920 zakoupilo družstvo vhodný pozemek v rámci I. pozemkové reformy⁵ na jeho stavbu nedaleko nádraží v obci Čejetický a mohl tak být položen základní kámen k budově, která v roce 1922 již sloužila svému účelu. Tím byl dán pevný základ k obchodní činnosti družstva. Získáním moderního skladiště ovládli rolníci veškerý obilní obchod v kraji a družstvo se stalo největším podnikem tohoto druhu v místě svého působení. Postupem času založilo další odbočky, a to v Mladé Boleslavi, která měla spíše povahu prodejny hospodářských potřeb a potřeb pro domácnost, v Bezně s vlastním skladištěm, v Luštěnicích rovněž s hospodářským skladištěm a vedoucí úředník této pobočky byl zároveň správcem v Bezně. U dalších poboček v Dobrovicích, v Březně a v Bělé pod Bezdězem existovala rovněž hospodářská skladiště.

Pobočka v Katusicích byla považována za největší filiálku hospodářského družstva v Čejeticích. Vedla vlastní účetní knihy jako všechny ostatní pobočky, ale navíc vydávala samostatnou účetní uzávěrku, která byla zahrnuta v celoroční uzávěrce družstva. Obrat na účtu zboží dosáhl u této pobočky v roce 1936 částky 18 557 108,45 Kčs.⁶ Ve srovnání s rokem 1919 se zvýšil o více než 100 %.

Hospodářské družstvo mělo od roku 1929 pronajatý mlýn a pekárnu v obci Neuberk u Mladé Boleslavi.⁷ Mlýn sloužil pro obchodní i námezdní mletí obilí pro okolí a rovněž pekárna, která svými výrobky zásobovala místní spotřebitele. Mlýn byl samostatným komisionářem Výsadní obilní společnosti a jeho hlavním komisionářem bylo Ústřední družstvo obchodních mlýnů. Jako takový prováděl výkup obilí samostatně nezávisle na družstvu.

Součástí Hospodářského družstva skladištního a výrobního v Čejeticích se stalo v roce 1929 Družstvo pro zpeněžování dobytka se sídlem v Řepově, jenž původně vzniklo jako samostatné družstvo a ve 30. letech svoji činnost ukončilo. Toto družstvo nahradilo funkci odboru pro zpeněžování dobytka hospodářského družstva, který byl zrušen, a zároveň převzalo i členy bývalého Družstva pro zpeněžování dobytka v Řepově.⁸

Hospodářské družstvo skladištní a výrobní hospodařilo po celou dobu své existence velmi úspěšně. Z počátku nebyla jeho obchodní činnost velká. Roku 1894 vykoupilo celkem 7 vagónů veškerého zboží, v roce 1900 23 vagónů, o deset let později 68 vagónů a v roce 1920 461 vagónů. Rozvoj obchodní činnosti družstva narůstal v dalších letech. V roce 1926 vykoupilo 627 vagónů obilovin, prodalo 18 vagónů luštěnin, 410 vagónů strojených hnojiv, 412 vagónů krmiv, 142 vagónů uhlí a stavebnin, 56 vagónů mouky, 17 vagónů minerálních olejů – celkem 1689 vagónů.⁹ Porovnáme-li vzájemně údaje z jednotlivých let, je zřejmé, jak stoupala prosperita podniku.

Dobré hospodaření družstva se pochopitelně odrazilo i na jeho dosažených peněžních výsledcích, jak vyplývá z následující tabulky.¹⁰ Peněžní částky jsou uvedeny v korunách.

Tabulka č. 1.

Rok	Počet členů	Vypsane podíly	Rezervní fondy	Celkový obrat
1920	613	120 280	172 230	4 308 344,30
1925/26	1 254	423 300	210 292	143 747 208
1926/27	1 427	1 095 200	334 100	199 804 206
1927/28	1 426	1 104 650	391 755	244 013 717
1928/29	1 415	1 111 700	471 455	213 842 054
1929/30	1 376	1 101 700	462 605	286 596 721
1930/31	1 356	1 092 400	413 173	270 921 565
1931/32	1 350	1 087 550	239 218	208 118 065
1932/33	1 141	1 065 000	280 418	190 935 550
1933/34	1 206	1 084 750	388 168	458 693 847
1934/35	1 479	1 256 500	450 869	507 585 806
1935/36	2 237	1 460 000	1 230 762	515 639 515

Srovnáme-li dosažené hospodářské výsledky družstva, které jsou uvedené v tabulce, s údaji z doby krátce po vzniku podniku, lze konstatovat, že se hospodářsky velmi rychle rozvíjel. Ke snížení vypsání podílů a částek připadajících na rezervní fondy a také k úbytku členů došlo v hospodářském roce 1929/30. V dalším roce se projevil pokles i u celkového obratu. Tento stav trval nadále a určité oživení se projevilo v roce 1932/33, kdy se zvýšila částka u rezervních fondů. Vzrůst všech ukazatelů se projevil až následujícího roku a od té doby měl již vzrůstající tendenci. Srovnáme-li všechny ukazatele z roku 1920 a s ukazateli z roku 1935/36, lze konstatovat, že u členské základny družstva došlo k nárůstu takřka o 265 %, u vypsání podílů o 1 114 %, u rezervních fondů o 615 %

a u celkového obrátu podniku o 511 331 170,70 Kčs (11 868 %). Dosažené výsledky podniku jasně ukazují na jeho neustále stoupající prosperitu a také na rostoucí význam.

Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Čejetičkách bylo vzhledem k výkupu a prodeji obilí komisionářem Výsadní obilní společnosti a v souvislosti s jeho další činností a poskytováním krátkodobých úvěrů obchodním partnerům bylo členem Kooperativy, Ústřední jednoty hospodářských družstev a mělo zastoupení i v Rolnické vzájemné pojišťovně, Distributivě a úzké styky s Kampeličkou v Bezně.¹¹ Při provádění své obchodní činnosti vedlo neustále spory o porušování tzv. rajonizace se svými sousedy, a to především s Družstevními závody v Dražicích nad Jizerou. Vzájemný spor řešila ve 30. letech župní rajónová komise Kooperativy.¹²

Svoji činnost vykonávalo Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Čejetičkách velmi úspěšně po celou dobu trvání předmnichovské republiky. V roce 1948 na základě výměru Krajského národního výboru v Praze¹³ byla zavedena do podniku národní správa, která byla dalšími výměry Krajského národního výboru v Praze částečně pozměněna.¹⁴ Roku 1949 bylo Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Čejetičkách začleněno do Ústředí pro hospodaření zemědělskými výrobky a o rok později se sloučilo s podnikem Družstevní závody v Dražicích nad Jizerou, a to po stránce organizační i majetkové.¹⁵ V době, kdy družstvo přešlo do Ústředí pro hospodaření zemědělskými výrobky, mělo 5 075 členů a úhrnná nominální hodnota členských podílů dosáhla celkové částky 7 100 400 Kčs.¹⁶

Při zavedení národní správy v roce 1948 byl majetek družstva značný a obsahoval kromě movitostí, hospodářské skladiště s pozemkem v Čejetičkách o celkové kapacitě 12 000 q, které plnilo i úkol čistící stanice, dále šrotovnik v Bezně o kapacitě skladu 10 000 q, šrotovnik v Bělé pod Bezdězem o kapacitě skladu 2 500 q, šrotovnik v Březně o kapacitě skladu 7 000 q, šrotovnik v Dobrovicích o kapacitě 7 000 q, šrotovnik v Katusicích o kapacitě skladu 18 000 q, šrotovnik v Luštěnicích o skladové kapacitě 3 000 q, šrotovnik ve Skalsku o kapacitě skladu 1 500 q a čtyřpatrovou budovu v Mladé Boleslavi sloužící z části jako čistící stanice.¹⁷ Družstvo v Čejetičkách hospodařilo od roku 1929 v pronajatém mlýně v obci Neuberk u Mladé Boleslavi, který měl výrobní kapacitu 2,5 vagónu denně a sloužil pro námezdní mletí, a přilehlá pekárna produkovala denně 25 q chleba, jímž byly zásobovány okolní obce. Oba podniky byly v roce 1948 znárodněny.¹⁸

Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Čejetičkách bych ráda srovnala s dalším hospodářským družstvem skladištním a výrobním, které se nacházelo v obdobné zemědělské výrobní oblasti jako předchozí, patřilo také mezi prosperující družstva, ale hospodařilo již ve skromnějších poměrech. Jednalo se o Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Benešově u Prahy, které sloužilo pro okres Benešov. Družstvo bylo založeno na ustavující schůzi 9. července roku 1899.¹⁹ Prvním jeho předsedou se stal Karel Loula, statkář z Nespek a vedením úřední agendy byl pověřen Vendelín Bílý, učitel Zemské hospodářské školy v Benešově.

Nově vzniklé družstvo muselo zápasit s velkými nesnázemi. Z počátku nemělo vlastní budovu a tísnilo se v pronajatých místnostech. Teprve roku 1904 jednalo o koupi sušárny na čekanku. Jednání se protahovalo, protože požadovaná částka za budovu byla příliš vysoká a pro podnik proto nepřijatelná. Jeho představenstvo požádalo okresní výbor o garanci na kupní cenu, ale ten odmítl a družstvo muselo jednat o další nájem potřebných prostor pro svou činnost.

Rozvoj podniku byl nadále velmi pomalý. Jeho hospodaření skončilo v roce 1903 ztrátou a obrát k lepšímu nastal až v roce 1906.²⁰ Podle zprávy hospodářského družstva z téhož roku se uvádí, že mělo celkem 125 členů. Činnost, kterou vyvíjelo, byla nevelká. Teprve roku 1907 rozhodla valná hromada podniku o provádění výkupu obilí a představenstvu uložila, aby se postaralo o vhodnou sýpku. V témž roce přijalo družstvo první zaměstnance, a to účetního a skladníka.

Vlastní budovu získalo až v roce 1910, kdy zakoupilo v Benešově budovu bývalé vatárny s pozemkem. Přeměnilo ji na hospodářské skladiště, a tím mohlo podstatně rozšířit svou obchodní činnost.

Hospodaření družstva se vyvíjelo do první světové války velmi příznivě. Válečné události a první léta nově vzniklého státu znamenaly pro podnik zhoršení jeho zisku a obrát k lepšímu nastal až po roce 1919. V následujícím roce družstvo postavilo nové hospodářské skladiště a u dosavadního skladiště v Benešově byla jeho kapacita zvětšena novou přístavbou.

Družstvo založilo během času své pobočky. Roku 1926 převzalo likvidující Lidové družstvo v Neveklově za cenu 130 000 Kčs a v jeho budově založilo svojí první filiálku.²¹ O rok později vznikly další pobočky v Týnci nad Sázavou s vlastním skladištěm a v Bystřici se skladištěm pronajatým.

V době okupace bylo družstvo těžce postiženo a došlo k jeho hospodářskému ochromení. V letech 1943 a 1944 se muselo vystěhovat ze svých skladů v Benešově a v Neveklově. Centrální skladiště v Benešově bylo přestavěno na vojenské pekárny a skladiště v Neveklově zcela zničilo ubytované německé vojsko.²² Na podzim roku 1945 byly oba objekty družstvu sice vráceny, ale musely být adaptovány za značných nákladů, aby mohly opět sloužit potřebám zemědělců.

Majetek podniku tvořilo v roce 1948 moderní centrální skladiště v Benešově o čtyřech patrech s nákladní vlečkou a stodolou.²³ Kapacita skladu činila 15 000 q obilí. Další dvě skladiště obilí v Benešově byla již menší a měla kapacitu 5 500 q a 4 500 q. K centrálnímu skladišti v Benešově patřil ještě sklad na uhlí a vápno o kapacitě 9 000 q. K pobočce družstva v Neveklově náležel obilní sklad o kapacitě 8 000 q a součástí pobočky v Bystřici bylo skladiště obilí, které mělo kapacitu 1 500 q. U pobočky v Postupicích se nacházel třípatrový obilní sklad o kapacitě 6 100 q, u pobočky v Týnci nad Sázavou byl sklad s vlečkou, který čítal kapacitu 5 500 q. Do majetku družstva patřila ještě výrobní cementového zboží a ve skladištích byly také moderní stanice na čištění obilí a jetele.

Při hospodářském družstvu existovala od roku 1928 zemědělská poradna pod názvem Pokusnické sdružení, kterou vedl agronom. Zemědělcům doporučoval osiva zemědělských plodin vhodných pro místní podmínky, způsoby hnojení a také různá zlepšení v chovu dobytka. Činnost Pokusnického sdružení byla v roce 1942 zastavena.²⁴

Družstvo hospodařilo od svého založení a po celé období předmnichovské republiky poměrně úspěšně. Roku 1919 mělo celkem 986 členů, 986 upsaných podílů ve výši 980 600 Kčs a celkový obrát činil 4 758 620 Kč.²⁵ O sedm let později prodal podnik 494 vagónů obilí, 225 vagónů uhlí, 144 vagónů vápna, 25 vagónů cementu, 143 vagónů strojených hnojiv, 47 vagónů stavebních hmot, 82 vagónů krmiv, 15 vagónů různého zboží – celkem 1 175 vagónů. V roce 1929, kdy družstvo slavilo třicáté výročí svého trvání, dosáhl jeho roční obrát ve zboží 3 585 vagónů vykoupených zemědělských plodin, hnojiv, krmiv, uhlí apod. a aktivní čistý zisk činil 40 532 Kčs. Hospodářská činnost podniku měla stoupající tendenci.²⁶

Jaké byly peněžní výsledky jeho činnosti a počet členů v letech 1900–1946 je zobrazeno v následující tabulce.²⁷ Peněžní částky jsou uvedeny v korunách. Hodnotu členských podílů se bohužel nepodařilo zjistit pro další léta, známy jsou pouze pro rok 1919, kdy jejich výše dosáhla částky 98 600 Kč, a pro rok 1926, jejichž hodnota činila tehdy 321 880 korun a družstvo mělo 1 117 členů.²⁸

Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Benešově se vyvíjelo, jak ukazují údaje v tabulce, po celou dobu svého trvání velmi úspěšně. Stoupal počet jeho členů, rostla suma u rezervních fondů a zvyšovala se hodnota celkového obrátu. Porovnáme-li vzájemně ukazatele z roku 1905 s výsledky z roku 1915, lze říci, že počet členů podniku vzrostl zhruba o 627 %, u rezervních fondů činil nárůst 5 778 % a u celkového obrátu se situace jeví jinak,

Tabulka č. 2.

Rok	Počet členů	Rezervní fondy	Celkový obrat
1900	83	0	
1905	108	122,45	
1910	220	725,31	32 110,54
1915	785	7 171,52	113 690,08
1920	986	152 988,05	4 758 619,66
1925	985	139 293,54	9 316 834,88
1930	1 069	642 439,54	9 604 970,05
1935	1 075	960 546,01	21 286 188,10
1940	1 551	1 149 129,69	26 060 600,60
1945	1 715	1 043 065,46	16 231 427,95
1946	1 904	987 144,54	36 729 254,75

protože družstvo v roce 1905 neuvedlo žádný zisk. Zde se jedná vlastně o zvýšení z nulové hodnoty na 113 690,08 Kč. Hospodaření družstva pokračovalo nadále úspěšně. Vzestup je markantnější při srovnání údajů z roku 1905 s údaji roku 1935, kdy počet jeho členů se zvýšil o 895 %, rezervní fondy o 787 232 % a obrat o 21 286 188,10 Kč proti roku 1905, kdy měl nulovou hodnotu. Rozvoj hospodaření družstva ustal v roce 1945, který se projevil snížením sumy u rezervních fondů a obchodního obratu. Tento stav se nezměnil ani v následujícím roce, kdy došlo k dalšímu poklesu u všech tří sledovaných ukazatelů.

V roce 1948 nastalo omezení působnosti družstva zavedením národní správy a krátce na to bylo začleněno do nově vzniklé instituce – Ústředí pro hospodaření zemědělskými výrobky.²⁹

Při vstupu do této organizace vlastnilo hospodářské družstvo 2 681 členů a úhrnná nominální hodnota jeho členských podílů činila 891 250 Kčs.³⁰ Kromě nemovitostí mělo ještě členské podíly v Kooperativě a Distributivě.

Srovnáme-li Hospodářské družstvo skladištní a výrobní v Benešově s družstvem v Čejetickách, lze říci, že se obě vyvíjela velmi pozitivně. Hospodářská činnost benešovského podniku byla celkově menší než tomu bylo u podniku v Čejetickách. Mezníkem ve vývoji uvedených podniků byl rok 1948, jak již bylo podotknuto.

Obě zmíněná hospodářská družstva skladištní a výrobní měla obdobné znaky jako ostatní družstva tohoto typu, a proto je možné říci, že to co platilo pro ně, platilo v obecných rysech i pro jiná hospodářská družstva skladištní.

Vznik hospodářských družstev skladištních a výrobních v Čechách probíhal do roku 1900 jen velmi zvolna, teprve po tomto datu dochází k jejich většímu rozvoji a období předmnichovské republiky je dobou jejich hlavního rozkvětu. Roku 1919 bylo u nás celkem 296 družstev této kategorie s 119 595 členy. V roce 1925 vzrostl počet družstev na 367 a počet jejich členů na 160 011 a roku 1930 se snížil počet družstev na 361, ale zato členská základna zaznamenala vzestup o 40 000 členů, a celkový počet činil 200 016.³¹ V následujících letech klesl částečně počet družstev. Roku 1937 jich bylo celkem 334.³² Současně, jak stoupal počet družstev a jejich členů, zvyšovala se i jejich obchodní činnost a tím také rostl jejich význam. Základem jejich hospodaření byla především obilní skladiště sloužící k uskladnění obilovin a zemědělských plodin vůbec a dále různé podniky jako mlýny, čističí stanice na obilí apod. V počátcích, kdy družstva nevlastnila tato zařízení, bylo omezeno jejich působení pouze na zprostředkovatelskou činnost. Přímé obchodování začala postupně vyvíjet s rozvojem svého hospodářského zázemí.

Nyní bych chtěla upozornit na hospodářskou činnost družstev, která během let stoupala, a družstva nabývala stále většího významu. Pro vzájemné srovnání jsem použila údaje o vývoji obchodní činnosti hospodářských skladištních družstev z let 1901–1924, která byla sdružena v Ústřední jednotě hospodářských družstev v Praze. Následující tabulka pojedná-

vá o tom, kolik tato družstva prodala a nakoupila zemědělských výrobků a potřeb (vyjádřených počtem vagónů) v jednotlivých letech celkem a dále se uvádí ještě celková peněžní částka v korunách za nakoupené a prodané zboží.³³

Tabulka č. 3.

Rok	Celkem zboží	Hodnota v Kč
1901	933	275 952
1903	2 820	1 116 489
1905	6 115	3 884 900
1907	8 465	5 178 926
1909	12 271	7 331 502
1910	12 576	7 410 886
1911	16 184	11 274 845
1912	16 388	12 331 515
1913	17 242	10 513 872
1914	20 053	15 922 813
1915	16 781	11 071 553
1916	13 650	16 112 217
1917	16 875	13 212 859
1918	15 080	16 705 060
1919	27 677	110 244 504
1920	52 249	363 573 774
1921	50 895	514 626 781
1922	43 974	369 654 646
1923	41 450	163 381 796
1924	59 931	236 009 434

Činnost hospodářských družstev, jak vyplývá z údajů obsažených v tabulce, měla přes výkyvy v některých letech stoupající tendenci a svědčí o jejich pozitivním vývoji. K poklesu hodnot u celkového objemu zboží a u obrátu došlo v letech 1915–1917 pravděpodobně vlivem válečných událostí a potom v roce 1922 a 1923.

Období hospodářské krize ve 30. letech znamenalo pro hospodářská družstva skladištní zatěžkávací zkoušku. Družstva v této době přispěla velkou měrou ke zmírnění dopadu krize na našem venkově, a to především v oblasti odbytu. S rizikem vykupovala obilí, které bylo přechodně neprodejné, jen aby se zabránilo prudkým výkyvům cen a aby se pomohlo zemědělcům. U hospodářských družstev skladištních, jenž byla členy Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze, bylo dokončeno v roce 1934 stanovení rajónů mezi jednotlivými družstvy a dohodnuté rajóny sloužily jako výkupní rajóny našich hospodářských družstev.³⁴

Družstva vykonávala svoji činnost úspěšně až do roku 1939. V témž roce se sloučila Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze se Svazem hospodářských družstev v Praze a také s Kooperativou, nákupní jednotou hospodářských družstev v Praze.³⁵ Spojením Ústřední jednoty se Svazem hospodářských družstev přistoupilo v roce 1939 k jednotě 28 družstev skladištních a nákupních a potom řada dalších družstev jiného zaměření.³⁶ Hlavním úkolem pro družstva byla tehdy přeměna družstevnictví, které sloužilo zemědělcům v době míru, na družstevnictví, které by lépe plnilo potřeby nacistického válečného hospodářství. Na základě vládního nařízení č. 242/1942 Sb. byla hospodářská družstva v Čechách podřízena Svazu zemědělských družstev v Čechách a jeho nadřízenému orgánu Ústřednímu svazu zemědělských družstev pro Čechy a Moravu.

Ukončení druhé světové války umožnilo družstvům sice obnovit jejich původní činnost, ale některé z nich německá okupace silně ochromila, a to tím, že došlo k částečnému zničení jejich hospodářského zázemí.

Jejich samostatnou existenci definitivně ukončil zákon č. 278/1948 Sb. z roku 1948 týkající se vzniku Ústředí pro hospodaření zemědělskými výrobky a přijetí zákona č. 69/1949 Sb. v roce 1949, který uvedl v život vznik JZD. Další vývoj hospodářských družstev byl již na zcela odlišné bázi.

Činnost hospodářských družstev skladištních a výrobních znamenala přínos pro rozvoj českého zemědělství, zejména se zasloužila o hospodářský rozvoj v regionech, kde působila. Při některých hospodářských družstvech existovaly hospodářské poradny (např. v Benešově), které poskytovaly odborné rady rolníkům při výběru vhodných odrůd zemědělských plodin, chovu dobytka a ve spolupráci s Ústřední jednotou hospodářských družstev v Praze organizovaly odborné přednášky apod.

Význam družstev nebyl pro zemědělce zanedbatelný za první republiky, zejména v době hospodářské krize. Družstva přispěla velkou měrou ke zmírnění dopadu krize, a to především v oblasti odbytu. S rizikem vykupovala obilí, které bylo přechodně neprodejné, jen aby se zabránilo prudkým výkyvům cen a aby se pomohlo zemědělcům. Družstva byla proto přijímána a hodnocena veřejností a tiskem velmi pozitivně.³⁷

Jako samostatné právnické osoby byla hospodářská družstva skladištní a výrobní členy kromě již zmíněných družstevních centrál také místních odboček Zemědělské jednoty Československé republiky. Vzhledem k tomu, že jsem se tímto spolkem již dříve zabývala, chtěla bych proto upozornit na vzájemné souvislosti mezi hospodářskými družstvy a jednotou, která kromě jiných činností propagovala na svých celostátních hospodářských výstavách v Praze³⁸ jak produkty zemědělců, tak i hospodářských družstev a pomáhala jim s jejich realizací na trhu.

Hospodářská družstva se účastnila také každoročních okresních hospodářských výstav, kde vystavovala a propagovala výrobky svých členů. Družstva pomáhala při organizování výstav a vysílala své členy do výstavních výborů, do výstavních soudcovských sborů a zástupci družstev byli také členy představenstev okresních odboček Zemědělské jednoty.

Poznámky:

- 1 Obrtel František: Zemědělské družstevnictví v Československu. Praha 1928, s. 141–144.
- 2 Třicet let české zemědělské družstevní práce. Praha 1928, s. 397
- 3 Státní ústřední archiv v Praze, fond Kooperativa, nákupní jednota hospodářských družstev (dále jen KOO), inv. č. 261, kart. 113. Revizní zpráva Kooperativy z 12. března 1937.
- 4 Družstva neúvěrní v republice Československé v roce 1919. Československá statistika. Praha 1926. Sv. 10, s. 2.
- 4 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113.
- 5 SÚA Praha, fond Státní pozemkový úřad, vlastnické soubory, inv. č. 558, kart. 3747, č. j. 24386 z 15.9.1920, schválení trhové smlouvy.
- 6 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113, revizní zpráva Kooperativy z 12. března 1937.
- 7 Neuberk, dnes součást města Mladá Boleslav, okr. tentýž.
- 8 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113, revizní zpráva Kooperativy z 12. března 1937.
- 9 Obrtel František: Zemědělské družstevnictví v Československu. Praha 1928, s. 141–144.
- 10 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113. Tabulka byla sestavena na základě údajů, které obsahuje revizní zpráva Kooperativy z 12. března 1937.
Údaje pro rok 1920 byly převzaty z publikace: Třicet let české zemědělské družstevní práce. Praha 1928, s. 397.
- 11 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113.
- 12 SÚA Praha, KOO, inv. č. 333, kart. 133.
- 13 SÚA Praha, Ústředí pro hospodaření zemědělskými výrobky, inv. č. 73, kart. 23. Výměr KNV Praha, č. 551–2/III–1949–K z 2. 3. 1949.
- 14 SÚA Praha, ÚHZV, inv. č. 333, kart. 133. Výměr KNV Praha, č. 522–28/III–1949–K z 23. 4. 1949.
- 15 SÚA v Praze, fond Ministerstvo zemědělství, VII. odbor (dále jen MZ, VII. odbor), kart. 40, nezpracované.
- 16 SÚA Praha, ÚHZV, inv. č. 73, kart. 23.

- 17 SÚA Praha, MZ, VII. odbor, kart. 40, nezpracované.
 - 18 SÚA Praha, KOO, inv. č. 261, kart. 113.
 - 19 SÚA Praha, KOO, inv. č. 282, kart. 147.
 - 20 Tamtéž.
 - 21 Tamtéž.
 - 22 Tamtéž.
 - 23 SÚA Praha, MZ, VII. odbor, kart. 77, nezpracované.
 - 24 SÚA Praha, KOO, inv. č. 282, kart. 147.
 - 25 Družstva neúvěrní v republice Československé v roce 1919. Československá statistika. Praha 1926. Sv. 10, s. 2.
 - 26 Obrtel František: Zemědělské družstevnictví v Československu. Praha 1928, s. 155–156.
 - 27 SÚA Praha, KOO, inv. č. 282, kart. 147. Tabulka vznikla na základě údajů, obsažených v revizní zprávě družstva, kterou provedla Kooperativa v roce 1947.
 - 28 SÚA Praha, ÚHZV, inv. č. 73, kart. 21.
 - 29 Tamtéž.
 - 30 Tamtéž.
 - 31 Publikace: Vývoj družstevnictví na území ČSRF. Praha 1992, s. 206. Jedná se o počet hospodářských družstev skladištních v celé ČSR.
 - 32 Tamtéž.
 - 33 Výroční zpráva Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze za 28. správní rok 1924. Praha 1925, s. 46.
 - 34 XXXVIII. výroční zpráva Ústřední jednoty hospodářských družstev za správní rok 1934. Praha 1935, s. 19.
 - 35 Sloučení organizací bylo provedeno na základě vládního nařízení č.111/Sb. z. a n. z 6. 4. 1939 a vládního nařízení č. 259/Sb. z. a n. z 21. 9. 1939.
 - 36 XLIII. výroční zpráva Ústřední jednoty hospodářských družstev za správní rok 1939. Praha 1940, s. 6.
 - 37 Článek „Hospodářský a družstevní rozvoj Mladoboleslavska“. V: Venkov, roč. XXV, 1930, č. 20, s. 7. Článek „Družstevnictví“. V: Venkov, roč., XXV, 1930, č. 26, s. 9. (Článek se týká Hospodářského družstva skladištního v Benešově).
 - 38 Juněcová Jiřina: Výstavní činnost Zemědělské jednoty Československé republiky. V: Paginae historiae, 7/1999, s. 159–164.
- SÚA Praha, fond Zemědělská jednota ČR. Bližší dějiny tohoto spolku obsahuje inventář tohoto fondu.

Trade Cooperatives for Storage and Manufacturing in Čejetický and Benešov (A Contribution to Cooperative Farming During the First Republic)

A b s t r a c t

Trade cooperatives for storage and manufacturing represented an invaluable service for the Czech country during the whole of their existence in the so-called First Republic until their dissolution in 1948.

The trade cooperatives for manufacturing and storage in Čejetický and Benešov were examples of such organizations. They were both established in the late 19th century and their scope of activity was similar to other organizations of the kind.

The Trade Cooperative for Storage and Manufacturing in Čejetický was founded on May 11, 1894 and operated in the district of Mladá Boleslav and around Bělá pod Bezdězem, in a beet and grain region. Its beginnings were very humble and its early activities are barely worth mentioning. However, in 1914, after twenty years of its existence, this organization had already transformed itself into a successful trade unit. The First World War hampered its growth, which was resumed only after 1919. The Cooperative soon established its subsidiaries in Mladá Boleslav, Bezno, Luštěnice, Katusice, Dobrovice, Březno and Bělá pod Bezdězem. In 1929, it rented a mill in Neuperk near Mladá Boleslav, which was used for milling of both the Cooperative's and other companies' grain. During all this time, the economic results were positive.

The author compares this cooperative with the Trade Cooperative for Storage and Manufacturing in Benešov, established on July 9, 1899. This cooperative operated in a similar agricultural area and also belonged among the prosperous ones, but the scale of its operations was significantly more modest. Its economic results prior to the First World War developed quite favorably. However, the war events along with the first years of the new state meant a turn for the worse. The growth was resumed only after 1919. In the following years, new subsidiaries in Neveklov, Týnec nad Sázavou and Bystřice were opened. During the Nazi occupation, its activities were infringed to the point of economic paralysis.

Both of the above mentioned companies were members of cooperative central offices – The Central

Association of Trade Cooperatives, *Kooperativa* and *Distributiva*. In 1948, national management was imposed upon cooperatives and in the following year, they were integrated into the Center for Agricultural Product Trade, which meant the end of their independent existence. Their further development took place on a substantially different basis.

The author also points to the similarities that were found in the histories of both cooperatives. These similarities, albeit in a more general form, apply also to other trade cooperatives for storage. Finally, the importance of trade cooperatives for storage and manufacturing for the period of the First Republic until 1949 is evaluated.

Zemědělské družstevnictví a Vysoká škola zemědělská v Brně (1919 –1949)

ALENA MIKOVCOVÁ

Dvacáté století a zejména období po 1. světové válce přinesly pronikavé změny a zásahy do zemědělské vědy a výroby. Zemědělská výroba požadovala zemědělské inženýry specializované pro jednotlivá odvětví, což učební osnovy čsl. vysokých škol zemědělských neumožňovaly. V sousedních zemích, kde bylo družstevnictví nejvíce rozšířeno, tj. v Německu a Polsku, již existovaly na vysokých školách zemědělských samostatné fakulty (např. Správní a družstevní fakulta v Berlíně) nebo postgraduální studijní obory či specializační pregraduální obory (obor ekonomika a družstevnictví v Polsku).¹ I když Československo figurovalo v počtu zemědělských družstev hned za dominujícím Německem,² preferovala se výuka družstevnictví jako specializovaného oboru nikoliv na vysokých školách, nýbrž v abiturientské podobě. V Československu působily Vyšší zemědělská škola družstevní v Praze a Vyšší zemědělská škola družstevní v Bratislavě, které pečovaly zejména o vzdělání funkcionářů a úředníků družstev.³ Skupina ruských emigrantů založila v roce 1921 Ruský institut pro zemědělské družstevnictví v Praze, který plnil funkci vyšší družstevní školy a vědeckého ústavu.⁴ Zřízení německé vyšší družstevní školy připravovalo v roce 1936 i německé zemědělské družstevnictví.⁵ Návrhy na reformu vysokého zemědělského školství, vycházející z ankety Československé akademie zemědělské (ČAZ) z let 1931–1932, nezamýšlely zřídit pro výuku zemědělského družstevnictví samostatnou fakultu nebo speciální obor. Hypoteticky připouštěly možnou specializaci po absolutoriu fakulty zemědělského inženýrství v oboru „ekonomika, družstevnictví, správní služba a zemědělské učitelství“. Předložená učební osnova respektovala status quo na obou vysokých školách zemědělských v Praze a v Brně, kde bylo zemědělské družstevnictví klasifikováno jako prospěchový předmět nezbytný pro připuštění k 2. státní zkoušce.⁶

Akreditace předmětu zemědělské družstevnictví na Vysoké škole zemědělské v Brně (VŠZ) byla provedena již v prosinci 1919, měsíc po otevření školy. Předmět byl po celé období meziválečné obsazován honorovanou docenturou; jak se tehdy říkalo, „odborníky z kruhů praktických“. Honorovaní docenti zemědělského družstevnictví byli vysoce postavenými činovníky Ústředního svazu českých hospodářských společenstev v Brně, české družstevní centrály na Moravě, ovládané agrární stranou.⁷

Prvním honorovaným docentem zemědělského družstevnictví byl až v roce 1921 jmenován ředitel a profesor Zemské střední hospodářské školy v Přerově Ing. Jan Adamec, dlouholetý státní inspektor pro zemědělské školství na Moravě. Výběr Adamce jakožto nejzpůsobilějšího kandidáta byl dán jeho spoluprací se senátorem Janem Rozkošným, tehdejšíím předsedou Svazu a Zemědělské rady moravské.⁸ Adamec byl od vzniku Svazu v roce 1899 až do své smrti starostou ústředního výboru a později i předsedou svazového odboru založen a ostatních úvěrních společenstev. Byl rovněž čelným funkcionářem ústředního výboru českého odboru Zemědělské rady moravské. Součinnost Adamce s Rozkošným byla velmi úzká již v Přerově, kde mj. společně stáli při založení a akcionování Rolnické akciové továrny na umělá hnojiva a lučebniny.⁹ V roce 1920 Adamec ukončil své ředitelské i učitelské působení v Přerově a odešel do důchodu. V Přerově nebyl vázán vyučovacími povinnostmi, za to byl zaměstnán družstevními úkoly. Adamec asistoval při slučování

Moravských družstevních podniků se Svazem a angažoval se při převzetí ztrátových záso-
bovacích družstev, které na Moravě v letech 1919–1920 zakládala agrární strana, mj. první
Domovinu založil Stoupal v Přerově.¹⁰ Nejenom v záložnách a kampeličkách, pro které
každoročně organizoval informativní kursy, ale i na VŠZ se uplatnily „jeho bohaté vědo-
mosti teoretické a veliké zkušenosti praktické“, které byly mnohokrát na prospěch Sva-
zu.“¹¹ Když Adamec v roce 1925 zemřel, profesorský sbor VŠZ věnoval na uctění jeho
památky peněžní dar na podpůrné účely fakultních spolků posluchačů školy.¹²

Pověření Vladimíra Pazdířky jako druhého honorovaného docenta v roce 1926 se časo-
vě shoduje s nástupem Františka Wenzla do funkce předsedy Svazu, kterou převzal po
třicetiletém působení Jana Rozkošného. Pazdírek rovněž věrně sloužil Svazu od jeho zalo-
žení. Tento absolvent obchodní akademie se vypracoval z postu účetního až na ředitele
peněžního oddělení v hierarchii centrály. Po reorganizaci Svazu v roce 1924 jej Wenzl, již
jako místopředseda, postavil do čela ředitelství, kde setrval až do roku 1939, kdy odešel do
penze. Pazdírek uměl přednášet, neboť více než 15 let ve Svazu pořádal každoroční účetní,
bilanční a informativní kursy pro funkcionáře a úředníky hospodářských družstev.¹³ Byl
znám rovněž jako řečník na kursech Svobodného učení selského. Jeho zásluhou se morav-
ská družstva pravidelně dozvídala na stránkách svazového věstníku „Svaz“ o aktualitách
z účetnictví, peněžnictví a o dalších časových otázkách. Na Vysoké škole zemědělské v Brně
přednášel Vladimír Pazdírek až do roku 1929, kdy byl jeho odchod vyvolán snahou vedení
školy řešit výuku ekonomických předmětů koncepčně novým způsobem.¹⁴

Třetím honorovaným docentem byl v roce 1929 jmenován Dr. Jan Dokládál. Jediný
z honorovaných docentů zemědělského družstevnictví na VŠZ v Brně nepocházel z okruhu
Svazu, nýbrž z českého odboru Zemědělské rady moravské, kde působil v Ústavu pro ze-
mědělské účetnictví. Po převzetí ústavu ministerstvem zemědělství v roce 1919 zastával
funkci přednosta brněnské pobočky Zemědělského ústavu účetnicko-správního. V roce
1929 byl jmenován profesorem základů nauky o zemědělství a lesnictví na české Vysoké
škole technické v Brně.¹⁵ Dokládálův nástup na VŠZ v Brně je spjat s úsilím profesorského
sboru školy o vytvoření druhé stolice ekonomických nauk zemědělských. V letech 1925–
1929 došlo postupně ke spojení dosavadních honorovaných docentů a suplentů dalších
ekonomických předmětů do Dokládálových učebních povinností. Dalším důvodem změny
byla snaha vedení školy uvolnit profesora Karla Holého z výuky, aby se mohl, jako předseda
Školního statku v Žabčicích, věnovat jeho správě.¹⁶ Základním Dokládálovým dílem
byla monografie „Racionalizace zemědělské výroby v ČSR“, která vyšla v roce 1930. Pu-
blikace obsahuje výsledky písemné ankety, kterou Dokládál uspořádal v letech 1925–1926
za podpory Svobodného učení selského, Zemědělské rady moravské a ministerstva země-
dělství. Cílem ankety bylo zachytit stav ekonomie zemědělské výroby a názor praxe na její
zlepšení, včetně činnosti jednotlivých složek a orgánů sloužících zemědělskému pokro-
ku.¹⁷ V kapitole „Družstevnictví“ demonstroval Dokládál souhrn nejdůležitějších názorů
a požadavků na zemědělské družstevnictví a reprezentativní materiál respondentů, aniž by
jej nějak komentoval. Názory na veškeré problémy národnostně a politicky roztržitého
družstevnictví byly shrnuty do podtitulu „Vady družstevnictví“. Náměty na podobu, formy
a činnost družstev a družstevních svazů byly sumarizovány v podkapitole „Moderní úkoly
zemědělského družstevnictví“.¹⁸ Výsledky ankety ukázaly, že zásadní význam družstev
buď nebyl pochopen,¹⁹ anebo že venkov neakceptoval družstva, která ztratila svou důvěry-
hodnost v důsledku neutěšených poválečných poměrů nebo neschopnosti, ctižádostivosti,
nesolidnosti a ziskovosti jejich vedoucích funkcionářů. Průlom do Dokládálových učebních
povinností učinil ambiciózní soukromý docent zemědělské ekonomiky Dr. František Lom,
Dokládálův nástupce ve funkci přednosta Zemědělského ústavu účetnicko-správního
v Brně. Profesorský sbor intervenoval v jeho prospěch, a tak došlo v roce 1937 ke sloučení
všech předmětů vyučovaných Dokládálem, vyjma zemědělského družstevnictví, do učeb-

ního úvazku mimořádného profesora zemědělské ekonomiky Františka Loma.²⁰

Čtvrtým honorovaným docentem zemědělského družstevnictví se proto v červenci 1937 stal František Wenzl, předseda českých družstevních centrál na Moravě; Svazu, přejmenovaného v roce 1936 na Brnosvaz, Moragra, Ústředí moravských družstevních mlékáren, dále Svobodného učení selského, Plodinové bursy v Brně.²¹ K trvalému odkazu Františka Wenzla československému družstevnictví patří jeho osobní přínos ke stabilizaci a rozvoji dalších typů družstev, k plánovitému budování družstevních centrál, a zejména ke konkrétní aktivní družstevní politice na Moravě.²² V souvislosti s působením Františka Wenzla jako honorovaného docenta družstevnictví na VŠZ v Brně je sledován jeho osud především v letech 1937–1942. Pozornost je dále zaměřena zejména na zhodnocení jeho podílu k budování družstevnictví na vědeckém základě.

Moravské družstevní kruhy hodnotily Wenzlovo jmenování honorovaným docentem VŠZ jako „největší uznání jeho práce pro rozvoj zemědělského družstevnictví na nejvyšším místě, což je také největším oceněním a uznáním moravského zemědělského družstevnictví“.²³ František Wenzl si vážil svého jmenování a jak se tehdy říkalo, „dal se vidět“. Jeho zásluhou se v prosinci 1938 rozhodla představenstva Brnosvazu a Moragra věnovat VŠZ v Brně kolekci nových insignií jako dar moravského družstevnictví k 20. výročí ČSR a 40. let trvání Brnosvazu. Insignie byly dohotoveny až v roce 1940. Družstevní centrála je ukrývala, společně se starými insigniemi, v tichosti ve svých pokladnách až do července 1942. Po atentátu na Heydricha, kdy byl vydán výnos říšského protektora o zabavení majetku, zařízení a úschov českých vysokých škol u bank a peněžních ústavů, byly uschované insignie převzaty německými zástupci města Brna k „věrné ruce“. Staré insignie skončily na německé technice. Šťastně zachráněné insignie mohly být odevzdány moravskými družstevními centrály slavnostním aktem vysoké škole zemědělské až v srpnu 1945.²⁴

František Wenzl, stejně jako řada agrárních představitelů, vstřebávala nejružnější politické i národohospodářské proudy, frekventované 2. polovinou 30. let v agrární straně. Wenzl se stal stoupencem a propagátorem hnutí za hospodářské, kulturní a sociální povznesení jednotlivých krajů – regionalismu.²⁵ Jako místopředseda Centrokooperativy a člen Státní hospodářské rady disponoval exkluzivními informacemi, kterých po Mnichovu využil při sjednocování lidového peněžnictví. Po půlročních bojích se mu podařilo obhájit a prosadit tzv. moravský plán na sloučení družstevních centrál proti parciálnímu plánu pražské Ústřední jednoty hospodářských družstev. Na bázi moravského regionalismu se k 19. 6. 1939 sloučily agrární Brnosvaz s lidoveckou Ústřední jednotou českých hospodářských společenstev úvěrních v Brně do Národní jednoty založen, raiffeisenek a družstev. V roce 1939 v přednášce „Důvody pro sloučení moravského družstevnictví“ uvedl Wenzl nejen dobové politické, hospodářské, sociální a etické argumenty, hovořící ve prospěch sjednocení, nýbrž i památná slova, jimiž nastoupil cestu národního odboje proti okupantům. „*Družstevnictví se dovedlo vždy a dovede i dnes vypořádati s danou situací a činí tak samo, vědomo si svého práva, aby do jeho poměrů nebylo zasahováno a střeží si z důvodů zřejmých svoji samosprávu. A tak mluví pro věc i důvod národní*“.²⁶ Wenzl zaplatil životem za svou odvalu, když společně s dalšími houževnatě bránil pokusům nacistů ovládnout české družstevnictví a zapojil se do ilegální činnosti. Byl zastřelen za 2. heydrichiády v červnu 1942 v Kounicových kolejích. Brněnská VŠZ mu po válce udělila čestný titul, hodnost doctor honoris causa in memoriam.²⁷

Wenzl chápal zemědělské družstevnictví v konečném dosahu a cíli jako problém sociologie venkova a jeho ekonomickou podstatu jako základnu a východisko k budování sociálních, kulturních a mravních hodnot národa. V důsledku velké hospodářské krize 30. let vedle národohospodářské a obchodní funkce zemědělského družstevnictví, stále naléhavěji zdůrazňoval jeho význam pro znovuoobnovení sociálních funkcí rentabilního zemědělství. Již v roce 1926, při svém nástupu do funkce předsedy Svazu, neprodleně položil orga-

nizační základy k budování družstevní práce na vědeckém základě. Pro koncepční a iniciativní řízení družstevní práce podle vzoru Centrokooperativu ustavil při Svazu Družstevní radu, poradní sbor složený ze zkušených praktiků a významných teoretiků. Družstevní rada se zabývala studiem národohospodářských, organizačních, obchodních, finančních, zemědělských sociálních i kulturních otázek zemědělského družstevnictví. Její analytická práce umožnila formulovat družstevní program a jeho permanentní aktualizaci, a to v konstruktivní spolupráci s dalšími zemědělskými ústavy a organizacemi i jednotlivci, usilující o zemědělský pokrok. Družstevní rada se tak stala faktickým družstevním sněmem, na němž byly přednášeny a diskutovány Wenzlovy generální referáty a zasvěcené přednášky významných osobností. V návaznosti na technokratické proudy, které nabývaly na dominanci v agrárním hnutí v 30. letech, byly agrárními družstevními centrály akceptovány programové tendence směřující k řízenému hospodářství, k plánování zemědělské výroby a k posilování etatistických tendencí jako východiskům z konfliktu mezi kapitalismem a socialismem.²⁸ Tyto koncepty našly své vyjádření ve 30. letech v praktické politice reglementace zemědělské výroby a regulace odbytu ze strany státu, ze které těžily družstevní centrály. Proto se do popředí Wenzlova veřejného vystupování a potažmo do rokování Družstevní rady dostala podpora hospodářskému plánu a státnímu dirigismu jako účinných cest pro záchranu čsl. zemědělství v době agrární krize. Wenzl prosazoval intervenci státu do odbytu zemědělských výrobků a usiloval o zavedení exportních syndikátů a zachování obilního monopolu jako trvalých institucí.²⁹ Rovněž pro řešení družstevních otázek doporučoval zásady racionalizace, ekonomizace a plánování zemědělské výroby, preferované zemědělskými ekonomisty, soustředěnými v ČAZ, jejímž skutečným členem VI. odboru se stal v roce 1926. Z těchto programových principů neváhal kritizovat plán regulované zemědělské výroby, který předložila ČAZ v roce 1934.³⁰

Na druhé straně Wenzlovou zásluhou bylo zemědělské družstevnictví konfrontováno s nejnovějšími vědeckými poznatky, které přinášela spolupráce s vědeckými kruhy brněnských vysokých škol a výzkumných ústavů. Wenzlovi se podařilo zajistit dočasnou nebo trvalou spolupráci zástupců vysokých škol, výzkumníků a zemědělských institucí ve prospěch zemědělského družstevnictví. Z České vysoké školy technické v Brně je třeba vzpomenout profesora meliorací a vodních staveb Jana Zavadila, předsedu Moravské agrární společnosti a místopředsedu Svobodného učení selského³¹ a dále profesora národního hospodářství Františka Zemana. Z Právnické fakulty Masarykovy univerzity je nutno zmínit účast profesora finanční vědy a národního hospodářství Vladimíra Vybrala na vědeckých projektech Svazu. Pozoruhodná byla přednášková aktivita profesorů a docentů brněnské VŠZ, kteří na fóru Svazu přednášeli aktuality svých vědních oborů. Doc. Eduard Baudyš, současně přednosta fytopatologické sekce Moravského zemského výzkumného ústavu zemědělského v Brně, se opakovaně ve 20. letech zabýval aktuálními tématy ochrany rostlin a rostlinolékařství.³² V souvislosti s budováním družstevního obchodu s hospodářskými stroji a náradím přednášel prof. Josef Černý na schůzi Moragra v dubnu 1928 o hospodářských strojích, včetně jejich demonstrace ve svém ústavu zemědělských strojů na VŠZ.³³ V letech 1929–1938 doc. Václav Klofera, člen Družstevní rady, opakovaně přednášel o technické úpravě pastvin, o družstevních závlahách, podílel se na kurzech pro činovníky pastevních družstev a usiloval o ustavení Svazu pastvinářských družstev při Svazu.³⁴ V rámci programů, zaměřených ke zkvalitnění družstevní organizace, prof. František Bilovský proslovil na plenární schůzi Družstevní rady v dubnu 1932 přednášku k objasnění daňových otázek v družstevních mlýnech a pekárnách.³⁵ Doc. Tomáš Čep, člen Družstevní rady, přednesl v květnu 1934 na jejím fóru referát o sociologické ideji zemědělského družstevnictví a pro Družstevní radu mladých si připravil v dubnu 1937 přednášku na frekventované téma regionalismus a družstevnictví.³⁶ Doc. Josef Blaha, současně ředitel Vinařského družstva v Bzenci, v červnu 1935 referoval na schůzi Družstevní rady o vinařském družstevnictví

na Moravě. V kampani pro zakládání vinařských družstev usiloval o spolupráci Svazu s družstevním odborem, zřízeném při Ústředním svazu čsl. vinařů v Brně.³⁷ Prof. Bohumil Hošpes přednášel v prosinci 1935 na kursu mladých družstevníků o družstevním lihovarnictví. VŠZ participovala společně se Svazem od roku 1937 na zřízení Družstevního lihovaru v Hustopečích, který měl sloužit studijním a pokusným účelům.³⁸ Ministerstvo školství registrovalo v roce 1937 dohodu přípravného výboru k jeho zřízení, kterou za zemědělské družstevnictví podepsali zástupci Družstevní rady mladých a Viktor Stoupal, zákulisní režisér politického a hospodářského života agrární strany na Moravě, za VŠZ tehdejší děkan hospodářského odboru prof. Hošpes a prof. Bilovský.³⁹ V souvislosti s problémy při budování družstevního mlékařství a odbytu mléčných výrobků, zejména tvarohu, byl pozván v červnu 1937 na zasedání Družstevní rady prof. Josef Prokš, aby pohovořil o technickém kaseinu a moravském kaseinářství.⁴⁰ Na půdě Družstevní rady mladých vystoupil v únoru 1938 doc. Jaroslav Kříženecký s referátem o vybudování družstevního průmyslu pro zpracování živočišné produkce jako předpokladu úspěšného zpeněžení živočišné výroby. Referát byl fundovanou pomocí Masosvazu při problémech s družstevním zpeněžováním dobytka.⁴¹ V květnu 1938 pak prof. Rudolf Trnka o referoval na tomtéž fóru o družstevních sušárnách.⁴² Z činnosti učitelů a docentů brněnské VŠZ ve prospěch zemědělského družstevnictví je třeba jmenovat profesory Černého, Hošpese, Prokše, Trnku a Bilovského, docenty Baudyše, Kloferu, Blahu, Kříženeckého a Čepa, kteří pořádali v letech 1920–1939 se studenty každoroční exkurze, kde na příkladu vybraných družstevních podniků propagovali družstevní formu podnikání.⁴³ Pozoruhodná byla studijní cesta docentů Čepa a Wenzla, kterou podnikli v létě 1937 na západní a střední Slovensko, aby zde studovali poměry slovenských družstev, zejména činnost ústředí a expozitur NÚPODu.⁴⁴

Wenzl vyhledával vzdělané osobnosti, které by přispěli nejen družstevní praxi, ale též družstevní ideologii a teorii. Takovým byl od konce 20. let i PhDr. Tomáš Čep, od roku 1935 habilitovaný docent sociologie venkova na brněnské VŠZ a člen Družstevní rady Brnosvazu.⁴⁵ Kromě hodnotných programových článků a studií přispěl Čep svými pravidelnými recenzemi k povznesení věstníku „Svaz“ na úroveň kvalitní měsíční revue. Nejvýznamnější v tomto smyslu se jeví výše uvedená Čepova stať „Sociologická idea zemědělského družstevnictví“ z roku 1934. V ní Čep vyjádřil názor, že zemědělské družstevnictví jako praktická sociologie má poslání přeorganizovat zemědělství v družstevním duchu. Proto musí být zemědělci převychováni v zemědělské družstevníky, což mělo být úkolem mladé generace. „*Cílem dorostu je naučit vesnici družstevně myslet, cítit a podnikat. Zemědělské družstevnictví je hospodářským náboženstvím 20. století.*“⁴⁶ Čepovou zásluhou se úspěšně vyvíjela činnost Moravotypu, tiskového, vydavatelského a propagačního družstva, zřízeného Svazem, v jehož čele stál až do svého zatčení v roce 1940.

Před příchodem na VŠZ v Brně Wenzl zahájil v květnu 1935 kampaň za programovou a systematickou výchovu mladé generace, která by udržela úspěšný vývoj družstevnictví a zachovala jej do budoucna. V prosinci 1935 byla zřízena sekce mladých družstevníků při Družstevní radě. V únoru 1936 byla „*za účelem propagace a šíření družstevních idejí mezi mladými z důvodů soustavné družstevní výchovy a pro co nejširší uplatnění mladých v zemědělském družstevním hnutí*“ ustavena při Brnovazu Družstevní rada mladých.⁴⁷ Družstevní rada mladých hledala způsoby, jak zainteresovat studentsko do družstevní činnosti. Konkrétním výsledkem Wenzlovy kampaně byla dohoda Družstevní rady mladých a Spolku posluchačů zemědělského inženýrství na VŠZ v Brně o vytvoření družstevního komise (odboru) při spolku. Družstevní odbor byl ustaven v červnu 1938 a usiloval o zapojení vysokoškoláků do družstevní práce a zároveň chtěl připravit budoucí zemědělské inženýry pro družstevní podnikání.⁴⁸ Soubor Wenzlových projevů, psaný pod heslem „voláme mladé do družstevní práce“ byl vydán v roce 1938 s názvem „Epištoly mladým družstevníkům“. V „epištolách“ byly shrnuty ve čtyřech programových řečech jeho názory na funkci

mladé generace v zemědělském družstevnictví. Problém uplatnění mladých v zemědělském družstevnictví založil na konvergenci mravních ideálů družstevní tradice a tvořivého idealismu mládeže. S důrazem na etiku a stavovskou sounáležitost vyslovil požadavek morální povinnosti každého zemědělce být uvědomělým a disciplinovaným družstevníkem.⁴⁹ Poslední Wenzlova programová studie, týkající se mládeže „Mládí a jejich výchova pro družstevní práci“ byla uveřejněna v roce 1940. Pro budoucí rozkvět družstevnictví považoval za nezbytné podchytit kvalitní dorost do úřednických a funkcionářských družstevních řad. Nově jeho práce přináší výzvu ke spolupráci městské a venkovské mládeže ve prospěch družstevnictví. V aktivním zapojení české mládeže do družstevnictví viděl perspektivu českých peněžních družstev, jako předpokladu existence zemědělského družstevnictví a českého podnikání vůbec.⁵⁰

Již za soumraku demokracie dospěl Wenzl k přesvědčení, že zemědělské družstevnictví může zachránit věda a především inteligence. V únoru 1938 vystoupil Wenzl na manifestační konferenci inteligence v Brně s projevem „Poslání inteligence v družstevnictví“. Na četných příkladech z dějin zemědělského družstevnictví demonstroval podíl inteligence na budování družstev a rozvoji družstevní odborné literatury. Závěrem vyzval vzdělance k účasti na družstevní práci, jako nezbytného předpokladu jejího úspěšného rozvoje.⁵¹ Následovalo pojednání „Budování družstevnictví na vědeckém základě“, ve kterém zdůraznil nutnost zřízení speciálního vědeckého ústavu družstevního pro systematický vědecký výzkum družstevnictví.⁵² Iniciativní návrh na zřízení Studijního ústavu družstevního v Brně, Wenzl avizoval v roce 1939 na I. sjezdu českých zemědělských ekonomistů v Praze a na 18. Mezinárodním zemědělském kongresu v Drážďanech.⁵³ Studijní ústav družstevní (SÚD) byl zřízen v září 1939 jako organizační součást Moravské jednoty založen, raiffeisenek a družstev v Brně. Získal právo veřejnosti a stal se členem Svazu výzkumných ústavů zemědělských. Poradní a iniciativní funkci měla vědecká rada, v níž zasedli teoretici i praktici a vysokoškolské činitele příbuzných oborů (profesoři Lom a Vybrál, docenti Reich, Čep a Wenzl). SÚD se zaměřil na výzkum problémů dynamiky družstevního a hospodářského života, družstevní obchodní politiky, na studium organizačních, právních, správních a sociologických a historických otázek družstevnictví.⁵⁴ Jeho pracovní program zahrnoval též přípravu pro vydávání bibliografie družstevní produkce, zřízení družstevní knihovny a navazování vědeckých styků s příbuznými domácími i zahraničními institucemi. Zde se v první řadě myslelo na Německo, s jehož vědeckými vysokoškolskými i akademickými ústavy, ale i státními institucemi byl již v prvním roce existence SÚD navázán čilý kontakt.⁵⁵ Činnost SÚD se však vyvíjela především publikačně.⁵⁶ Podle vzoru renomovaných družstevních vědeckých časopisů, Gidovy „Revue des études coopératives“ a Grünfeldova „Vierteljahrschrift für Genossenschaftswesen“ vydával SÚD v letech 1940 – 1944 čtvrtletně vlastní orgán „Družstevní sborník“.⁵⁷ Na jeho stránkách byly uveřejněny původní studie k družstevní ideologii, historii, právu, peněžnictví, k organizačním otázkám družstevnictví, i pojednání o družstevním a národohospodářském životě doma i v zahraničí. Zde publikoval František Wenzl v roce 1941 svoji poslední programovou stať „Organizace a poslání zemědělského družstevnictví v Čechách a na Moravě“. Formuloval v ní názor, že družstevnictví je nejen svým ideologickým základem a projevem blízké myšlenky řízeného hospodářství, nýbrž jako „*pilíř hospodářského kooperativismu, konstruktivního solidarismu a kulturního aktivismu z hlediska národního a státního celku je nejzpuůsobilejším nástrojem k zajištění hospodářské stability.*“⁵⁸ Jednatel SÚD se stal Wenzlův zeť JUDr. Mojmír Kolář, tehdejší člen Národního souručenství.

Šéfem SÚD a výkonným redaktorem „Družstevního sborníku“ byl jmenován Ing. Karel Vlček, který se hned po válce stal pátým a posledním honorovaným docentem zemědělského družstevnictví na VŠZ. Vlček nabyl teoretické, praktické a organizační znalosti jednak jako praktikant v družstevních centrálach v Opavě, jednak jako volentér v ústřední

knihovně a u profesora Loma na ústavu zemědělské ekonomiky VŠZ v Brně. V listopadu 1938 nastoupil do Brnovazu a od září 1939 do konce února 1946 zastával funkci přednosty SÚD.⁵⁹ S jeho jménem je spjata družstevní ideologie za 2. republiky, jak ji nastínil v prosinci 1938 ve své programové stati „Silným družstevnictvím k hospodářské obnově státu“. Proti „staré ideologii hospodářského a politického liberalismu“ postavil princip řízeného hospodářství jako „nutný důsledek a zároveň jedinou správnou cestu z bezplánovitého tápání“. Požadoval strukturální i obsahovou přestavbu družstevnictví, sloučení všech dosavadních družstevních svazů v zemské svazy a striktní regulaci zemědělské výroby, odbytu a cen.⁶⁰ V programových statích z roku 1940 „Funkce družstevnictví v životě národa“⁶¹ a „České družstevnictví“⁶² především v kapitolách „o mravním poslání českého družstevnictví“ požadoval, aby se sloučenému českému družstevnictví dostalo očistěním nového dynamismu, aby „*místo roztržičnosti nastoupila jednotnost, místo neorganičnosti řád a místo několika cest pouze cesta jediná*“. Vyjádřil přesvědčení „*že jediná cesta přivede českého člověka do lepších životních a pracovních podmínek, podpoří hospodářský řád, družstevní kázeň a veřejnou autoritu*“. Na stránkách „Moravské jednoty“, která vycházela v letech 1940 – 1942, šířil německou družstevní teorii, ideologii a praxi. K nejvýznamnějším v tomto ohledu byl Vlčekův překlad časopiseckého článku Dr. G. Schacka s názvem „Pravý duch v družstvu“, kde propagoval družstevní výchovu na podkladě koexistence staronové myšlenky družstevní svépomoci a nacisticky koncipovaným pojmem národního myšlenkového společenství.⁶³ V roce 1942, kdy byly českému družstevnictví vnuceny německé organizační formy a začalo být nekompromisně zpracovááno, aby přijalo za své i formy německého družstevního myšlení, vypracoval teoreticky nejzávažnější studii s titulem „Družstevní vesnice (Teoretický podklad problému), která byla vydána v roce 1943.⁶⁴ Osud družstevnictví musí být osudem české vesnice, hlásal protektorátní ministr zemědělství a lesnictví Adolf Hrubý, protektorátní tisk i Karel Vlček. Aplikace družstevní myšlenky na celá vesnická společenství byla jednou z cest jak zachovat i po válce na venkově pracovní síly a zvýšit efektivitu a rentabilitu zemědělské výroby. Vlček se inspiroval koncepcemi Doblerovými i Studlerovými a jejich řešením problému združstevnění vesnice. Jednotná družstevní spolupráce by měla vyvrcholit vytvořením univerzálního vesnického družstva. Univerzální družstvo by na sebe převzalo všechny úkoly speciálních družstev a účelně by spojilo všechny výrobní a odbytové funkce pro celostátní a celonárodní zájmy. Nepřineslo by venkovu pouze hospodářskou prosperitu, nýbrž jak zdůrazňoval Vlček „*vesnická univerzální družstva mají být školou, radnicí a kostelem vesnice dohromady*“. Projekt univerzálního družstva po válce nezapadl. Nevrátil se k němu však Ing. Vlček, nýbrž překvapivě doc. Čep, který se šťastně vrátil z německých kázní jako osvobozený politický vězeň. Zemský odbor zemědělsko-lesnický při Československé straně národně socialistické v Brně mu vydal v září 1945 publikaci „Zemědělství na nových cestách“, která měla být diskusním materiálem pro připravovaný zemědělský stranický program. Zde se Čep doslovně vrátil k Vlčkovým pasážím o univerzálním zemědělském družstvu. Zdůraznil Vlčkem formulovanou premisu, že při zachování soukromého vlastnictví půdy by „*univerzální družstvo se zřetelem na intenzivní a jakostní zemědělskou výrobu a hospodárnou směnu statků převzalo všechny funkce družstev speciálních*“. Vybral rovněž pasáže o úloze univerzálního družstva jako „*zprostředkovatele a uskutečňovatele normalizačních, standardizačních a typizačních snah v zemědělství a ovlivňovatele cen zemědělských výrobků*“.⁶⁵ Podpora projektu jednotných vesnických družstev vyplynula i z družstevní ankety v létě 1945⁶⁶ a teoreticky se jím zabývali mimo Brno i jiní národohospodáři.⁶⁷

Okamžitě po otevření letního semestru v květnu 1945 profesorský sbor VŠZ pověřil Karla Vlčka konáním přednášek ze zemědělského družstevnictví. V září 1946 se stal referentem Úřadu předsednictva vlády, generálního sekretariátu Hospodářské rady. To již čelil obvinění z provinění proti národní cti, které pozdrželo jeho habilitaci. Přesto, že se již

v březnu 1946 habilitoval pro zemědělskou politiku včetně družstevnictví, ministerstvo školství potvrdilo *venia docendi* až za rok. Vyjma běžné výuky zemědělského družstevnictví, jako první brněnský soukromý docent družstevnictví ohlásil přednášku „Úkoly zemědělské úvěrové politiky“. Z podílu, který mělo mít zemědělské družstevnictví v poválečném hospodářském životě, vyvozovala VŠZ požadavek na zabezpečení výchovy vysokoškolsky připravených odborníků pro práci v družstevnictví na institucionálně vyšší úrovni. Vedení školy proto usilovalo o zřízení ústavu (stolice) družstevnictví v čele s doc. Vlčkem jako mimořádným profesorem, který by zajišťoval jak výuku, tak výzkum.⁶⁸ Zprvu z úsporných důvodů, později v souvislosti s připravovanou reformou studia a se změněnou politickou situací, se tento návrh nerealizoval.⁶⁹ Také perspektiva SÚD podle plánovaného projektu jeho přeměny ve Vědecký ústav družstevní se jevila v letech 1946–1947 značně nejisté⁷⁰. Přetrvávaly důvodné obavy, že Brno a s ním i VŠZ ztratí vědecké družstevní centrum, což se také stalo. Spory o podobu družstevnictví, tedy o združstevnění nebo o kolektivizaci zemědělství, skončily v roce 1949 uzákoněním JZD.⁷¹ V tomtéž roce byly na vysokých školách zrušeny honorované docentury i přednášky soukromých docentů. Návrhy na reformu studia z let 1948–1949 ještě počítaly s družstevnictvím jako kolokvijním předmětem pro 2. státní zkoušku na odboru zemědělského inženýrství. V roce 1950 byl přijat nový vysokoškolský zákon a provedena zásadní reforma studia. Ta rozhodla, že se zemědělské družstevnictví jako samostatný předmět již na vysokých školách zemědělských nevyučoval. Zvítězil názor, že jeho výuka v obsahově i ideově pozměněné podobě bude dostačující jako součást předmětu zemědělská ekonomika. Kapitoly ze zemědělského družstevnictví měly být zaměřeny zejména na úlohu družstevnictví v plánovaném hospodářství socializujícího se státu.⁷²

Z uvedeného plyne, že ve studovaném období existovala trvalá vzájemná vazba a spolupráce mezi Vysokou školou zemědělskou a Ústředním svazem českých hospodářských společenstev v Brně (Brnosvazem), agrární centrálou moravského družstevnictví. Z důvodů ideové blízkosti škola vyhledávala z jeho vedení své honorované docenty pro výuku zemědělského družstevnictví. Důstojně se tak zařadila do soustavy družstevního vzdělání v Československu tím, že na vysokoškolské úrovni zajišťovala vyučování zemědělského družstevnictví. Společně s Vysokou školou zemědělského a lesního inženýrství ČVUT v Praze byla výuka tradována před válkou v podobě honorovaných docentur (Adamec, Pazdírek, Dokládál, Wenzl v Brně; Dvořák, Sedlák v Praze), po válce i ve formě soukromých docentur (Vlček, Klazar). VŠZ přispívala k propagaci družstevní myšlenky mezi svými posluchači, které seznamovala s družstevními podniky formou exkurzí. Do propagace družstevnictví se koncem 1. republiky zapojil i Spolek posluchačů zemědělského inženýrství na VŠZ zřízením družstevní odboru. Rovněž teoretické práce některých vyučujících školy přispěly k objasnění aktuálních problémů zemědělského družstevnictví (Dokládál, Čep, Vlček, Lom). Populárně vědecká činnost i konkrétní účast učitelů i absolventů školy v orgánech Svazu, Družstevní radě a Družstevní radě mladých, ale i v jiných družstevních podnicích přispěly v zejména v 30. letech ke zvýšení odborné úrovně i prestiže moravských družstevních centrál. Poválečné snahy vedení VŠZ o zřízení vysokoškolského ústavu pro družstevnictví však vinou politických i hospodářských poměrů ztroskotaly, a to přesto, že škola habilitovala stávajícího honorovaného docenta a usilovala o jeho mimořádnou profesuru.

Zpětná vazba mezi Svazem a VŠZ fungovala jak v duchovní sféře, tak na materiální bázi. V letech 1920–1939 Svaz podporoval každoročně posluchače školy finančně; jen na stipendiích vyplatil za 1. republiky 92 509 Kč.⁷³ K šíření družstevního vzdělání vytvořil dva nadační fondy, ze kterých VŠZ rovněž čerpala. Zařizoval v družstvech posluchačům praxe a absolventům zaměstnání. Daroval škole honosnou kolekci insignií, kterou před nacisty ukrýval. Pro systematický vědecký výzkum družstevnictví zřídil Studijní ústav druž-

stevní, který se stal za okupace útočištěm některých profesorů uzavřených brněnských vysokých škol a jiných odborníků. Za války z finančních fondů na ilegální činnost podporoval perzekvované studenty. Honorovaní docenti, zastávající nejvyšší funkce ve vedení družstevní domény, přenášeli bezprostředně a průběžně praktické zkušenosti i teoretické znalosti a vědomosti do výuky. Jejich pedagogické působení bylo trvalým vkladem do družstevní výchovy budoucích zemědělských inženýrů. Současně však přenášeli na půdu VŠZ pojetí družstevnictví v duchu vládnoucí ideologie agrarismu. Z hospodářského a politického významu družstevních centrál pro vládnoucí agrární stranu a z postavení jejích funkcionářů ve stranické hierarchii v meziválečném období vyplývala následná politická podpora i pro Vysokou školu zemědělskou v Brně.⁷⁴ Po osvobození se vazba VŠZ na družstevní centrály naprosto uvolnila. Agrární strana neexistovala a agrární minulost jejích činníků se stala odsouzeníhodnou skutečností. Zemědělské družstevnictví pod vedením Ústřední rady družstev bylo zmítáno vnitropolitickými boji o podoby, formy a poslání družstev a vysoké školy zemědělské v Praze a v Brně vedly mezi sebou spory o rozdílné pojetí reformy studia.

Poznámky:

- 1 Snahy o reformu vysokého školství zemědělského a zvěrolékařského v ČSR, Časové otázky zemědělské, 32, Praha 1932, 15.
- 2 Klindera Ferdinand, Stav zemědělského družstevnictví v Československu ve srovnání s ostatními státy evropskými, Svaz, r. VIII, 1928, 12.
- 3 Reich Edvard, Základy organizace zemědělství československé republiky, Praha 1934, 378.
- 4 Ruský institut pro zemědělské družstevnictví v Praze, 1921–1926, Svaz, r. VI, 4–5, 1926, 12.
- 5 Weden Mořic, Zřízení vyšší družstevní školy připravuje i německé družstevnictví v ČSR, Svaz, r. XV, 5, 1936, 161.
- 6 Snahy o reformu vysokého školství..., 277, 281, 283.
- 7 Z praktických důvodů je v textu užito zkráceného názvu Svaz.
- 8 Vlček Karel, Život a dílo čestného člena ČAZ, Dr.h.c. Jana Rozkošného, patriarchy moravského zemědělství, Věstník ČAZ, r. XXI, 5–6, 1947, 262–263.
- 9 Sedmdesátiny Ing. Jana Adamce, Věstník ČAZ, roč. I, 1925, 121; Archiv Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně (MZLU v Brně), fond Vysoká škola zemědělská v Brně, Rektorát, Osobní spisy, karton 39, č. 1.
- 10 Wenzl František, Družstevní práce Viktora Stoupala, Svaz, r. XVIII, 7–8, 1938, 206.
- 11 Citace z projevu poslance a exministra Františka Staňka při oslavách 25. let trvání Ústředního svazu hospodářských společenstev, Svaz, roč. IV, 2, 1924, 15.
- 12 Archiv MZLU, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, I.manipulace, Plenární profesorský sbor VŠZ, karton 21, inv. č. 120.
- 13 Pazdírek Vladimír, Návod ku zřizování, účtování a bilancování rolnicko-občanských záložen, Brno, 1911.
- 14 25leté jubileum práce ředitele Vladimíra Pazdířky, Svaz, r.II, 2, 1924, 17–18; Ředitel VI.Pazdířek 40 let ve službách Brnosvazu, Svaz, r. XIX, 5, 1939, 126; Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, Rektorát, Osobní spisy, karton 189, č. 4.
- 15 Horák, K padesátým narozeninám prof. dr. Jana Dokládala, Věstník ČAZ, r. XVI, 1940, 620–621.
- 16 Vávra Miloslav, Vývoj kateder Provozně ekonomické fakulty Vysoké školy zemědělské v Brně, Brno 1969, 30–37, 47–50; Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, Rektorát, Osobní spisy, karton 61, č. 6.
- 17 Dokládál Jan, Racionalizace zemědělské výroby v ČSR, Publikace ministerstva zemědělství, č. 50, Praha 1930, 28–34. Ankety se zúčastnilo 671 respondentů z českých a německých zemědělských kruhů a participovali na ní účastníci ze všech zemí, nejvíce z Moravy a nejméně z Podkarpatské Rusi.
- 18 Dokládál Jan, tamtéž, 402–410.
- 19 Čep Tomáš, prof. Ing. Dr. Jan Dokládál: Racionalizace zemědělské výroby v ČSR, Jubilejní sborník Svobodného učení selského v zemi Moravskoslezské 1922–1932, Brno, 1933, 178–182.
- 20 Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, Rektorát, Osobní spisy, karton 170, inv. č. 8.
- 21 Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, Rektorát, Osobní spisy, karton 220, inv. č. 1.

- 22 Čep Tomáš, Družstevník velké víry, Svaz, roč. XIX, 4, 1939, –48; Týž, Prof. Fr. Wenzl, budovatel zemědělského družstevnictví moravského na vědeckých základech, Věstník ČAZ, r. XX, 1946, 301–305; Vlček Karel, Literární dílo Františka Wenzla 1889–1939, Brno, 1939, 19 s.
- 23 Moravský zemský archiv v Brně (MZA), fond G 274 – Družstevní rada mladých, karton 1; František Wenzl docentem vysoké školy zemědělské v Brně, Svaz, roč. XVII, 11, 1937, 311.
- 24 Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, I.manipulace, Insignie, karton 60, inv.č. 187; fond Sběrka tisků, Vysoká škola zemědělská v Brně 1939–1945 – vzpomínkový tisk, 1946; Vybral Vladimír, Zemědělské družstevnictví zemědělské vědě, Družstevní sborník, r. IV, 1946/1947, 156–158.
- 25 Moravský regionalismus, Svaz, roč. XIX, 8, 1939, 262. Wenzl se stal předsedou Národohospodářského svazu západo-moravského v Brně.
- 26 Wenzl František, Důvody pro sloučení moravského družstevnictví, Svaz, roč. XIX, 6–7, 1939, 177–178.
- 27 Kejíková Daniela, K životu a dílu docenta Františka Wenzla (1889–1942), Z pomezí Čech a Moravy, sv. 2, 1998, 82–86; Kolář Mojmír, Dík Dr.h.c. Františku Wenzlovi, Družstevní sborník, r. IV, 1946/1947, 196.
- 28 Janko Jan, Názory agrární inteligence na řízené hospodářství, K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách, Praha 2001, 333–340.
- 29 Družstevnictví školou veřejných pracovníků, Svaz, roč. XV, 12, 1935, 272.
- 30 Wenzl František, Cestou organizace odbytu v zemědělství, Svaz, roč. XIV, 1934, 119–124.
- 31 Čep Tomáš, K padesátinám prof. Dr. Ing. Jana Zavadila, Svaz, roč. XVII, 1937, 7–8, 224.
- 32 Baudyš Edaurd, Oceňování hubičích prostředků k ochraně rostlin, Svaz, r. II, 4, 1922, 36–37; týž, O důležitosti ochrany rostlin, Svaz, roč. VII, 1–2, 1927, 15–16.
- 33 Družstevní obchod hospodářskými stroji, Svaz, roč. VII, 4, 1928, 10.
- 34 Kursy pro činovníky pastevních družstev, Svaz, roč. IX, 1, 1929, 18; Zpráva o činnosti Družstevní rady mladých, Svaz, roč. XVIII, 5, 1938, 148; K padesátinám Ing. Václava Klofery, Svaz, roč. XV, 9, 1935, 201.
- 35 Bilovský František, Daň obrátová družstevních mlýnů a pekáren, Svaz, roč. XII, 5, 1932, 84.
- 36 Čep Tomáš, Sociologická idea zemědělského družstevnictví, Svaz, roč. XIV, 4 –5, 1934, 115 –118; týž, Regionalismus a družstevnictví, Svaz, roč. XVII, 2, 1937, 94 –99.
- 37 Blaha Josef, Vinařské družstevnictví na Moravě, Svaz, roč. XV, 6–7, 1935, 139–140; týž, Vinařská družstva, Svaz, roč. XVIII, 3, 1938, 89.
- 38 Družstevnictví školou veřejných pracovníků, Svaz, roč. XV, 12, 1935, 271–272.
- 39 Státní ústřední archiv Praha, fond 0371– MŠANO, všeobecná spisovna, karton 1244, sg. 7 V, č. j. 44. 462/35; Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, I.manipulace, Plenární profesorský sbor VŠZ v Brně , 2. 12. 1936, karton 23, inv. č. 131.
- 40 Prokůšek Josef, O technickém kaseinu a moravském kaseinářství, Svaz, roč. XVII, 6, 1937, 163–166.
- 41 MZA, fond G 274 – Družstevní rada mladých, karton 1.
- 42 Zpráva o činnosti Družstevní rady mladých, Svaz, roč. XVIII, 5, 1938, 147.
- 43 Čep Tomáš, Dojmy a zkušenosti z exkurse posluchačů zemědělského inženýrství po družstevních podnikách zemědělských, Svaz, roč. XVIII, 7–8, 1938, 216 – 219; Archiv MZLU, fond Vysoká škola zemědělská, v Brně, I. manipulace, Výroční zprávy VŠZ v Brně 1919 – 1939, karton 67, inv. č. 238.
- 44 Čep Tomáš, Zemědělské družstevnictví a československá vzájemnost, Svaz, roč. XVII, 11, 1937, 300–303.
- 45 Kameníček Ladislav, Prof. PhDr. Tomáš Čep – sociolog československého zemědělství a venkova – šedesátníkem, Věstník ČAZ, roč. XXII, 9–10, 552–554.
- 46 Čep Tomáš, Sociologická idea zemědělského družstevnictví, Svaz, roč. XIV, 4–5, 1934, 115–118.
- 47 MZA, fond G 274 – Družstevní rada mladých, tamtéž; Wenzl František, Voláme mladé lidi do družstevní práce, Svaz, roč. XV, 6–7, 1935, 135–137, Družstevní rada mladých ustavena, Svaz, roč. XV, 1936, 2, 33–41.
- 48 MZA, fond G 274, Družstevní rada mladých, tamtéž.
- 49 Wenzl František, Epištoly k mladým družstevníkům, Brno, 1938, 75 s.
- 50 Wenzl František, Mládí a jejich výchova k družstevní práci, Družstevní sborník, roč. 1, 1940/1941, 10 –16.
- 51 Wenzl František, Poslání inteligence v družstevnictví, Svaz, roč. XVIII, 2, 1938, 40–43.
- 52 Wenzl František, Budování družstevnictví na vědeckém základě, Svaz, roč. XIX, 10, 1939, 294–296.
- 53 Wenzl František, Úvahy o potřebě vědeckého ústavu družstevního a budování zemědělského družstevnictví na vědeckém základě, Zprávy Studijního ústavu družstevního, Brno, 1940, 21 s.
- 54 Studijní ústav družstevní, jeho organizace a pracovní úkoly, Brno, 1939.
- 55 Vlček Karel, Zpráva o činnosti Studijního ústavu družstevního v Brně za rok 1940/1941, Moravská jednota, roč. XXI, 1941, 135–138.

- 56 SÚD kromě čtvrtletníku vydával čtyři zvláštní knižnice: Populární spisky, Pramenné práce a Zprávy Studijního ústavu družstevního a Vědecké spisy.
- 57 Třetí ročník Družstevního sborníku (1943/1944) vyšel již s německým názvem „Annalen für Genossenschaftswesen“. Do výlučně české redakce byli v roce 1943 byli jako němečtí treuhändři dosazeni Walter Hegelmann a Dr. Heinrich David.
- 58 Wenzl František, Organizace a poslání zemědělského družstevnictví v Čechách a na Moravě, Družstevní sborník, roč. I, 1940/1941, 180; týž: Družstevnictví v řízeném hospodářství, Národní jednota, roč. XXI, 5, 1941, 93–95.
- 59 Archiv MZLU, fond Vysoká škola zemědělská, I. manipulace, Habilitace, karton 84.
- 60 Vlček Karel, Silným družstevnictvím k hospodářské obnově státu, Svaz, roč. XXVIII, 12, 1938, 289–291.
- 61 Vlček Karel, Funkce družstevnictví v životě národa (K problematice podnikatelských forem), Družstevní sborník, roč. I, č. 1, 1940, 8–11.
- 62 Vlček Karel, České družstevnictví, Svazky úvah a studií, č. 28, Praha 1940, 32–40.
- 63 Pravý duch v družstvu, Moravská jednota, roč. XX, 11, 1940, 244–245.
- 64 Vlček Karel, Družstevní vesnice, zvl. Otisk z časopisu Družstevní sborník, Brno, 1943, 32 s. Ve zkrácené verzi s názvem „Družstevní vesnice národohospodářským a agrárně politickým programem“, Věstník ČAZ, roč. XIX, 1–2, 1943, 42–50.
- 65 Čep Tomáš, Zemědělství na nových cestách, Brno, 1945, 8–9, 16, 24–25, 38–40.
- 66 Čep Tomáš, Zemědělské družstevnictví v budoucnu, Nové cesty v zemědělském družstevnictví, Praha 1946, Družstevní sborník, r. IV, 1946/1947, 215.
- 67 Teplý Miloš, Združstevněná vesnice. Dynamika zemědělského družstevnictví, Praha, Aktuality budování, sv. 5, Praha 1946, 352 s.; Hojdar Josef, Teplý Miloš, Vesnické družstvo, Časové spisky ministerstva zemědělství, sv. 116, Praha 1948, 84 s.
- 68 Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská, I. manipulace, Ústavy, karton 12, inv. č. 79; Plenární profesorský sbor hospodářského odboru VŠZ, karton 132.
- 69 Archiv MZLU, fond Vysoká škola zemědělská, I. manipulace, Personální záležitosti, karton 76, inv. č. 315; Habilitace, karton 84.
- 70 Vlček Karel, Návrh na vybudování Vědeckého ústavu družstevního, Družstevní sborník, roč. IV, 1946/1947, 31–36.
- 71 Václavů Antonín, Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu, Studie z hospodářských dějin č. 10, Praha, 1999, 40–47.
- 72 Archiv MZLU v Brně, Vysoká škola zemědělská v Brně, I. manipulace, Studijní záležitosti, karton 105.
- 73 Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, I. manipulace, Plenární profesorský sbor VŠZ, kartony 20–23; Stipendia, karton 113.
- 74 Republikánská strana a zemědělské družstevnictví, Svaz, roč. XII, 11, 1932, 157–160; Archiv MZLU v Brně, fond Vysoká škola zemědělská v Brně, I. manipulace, Plenární profesorský sbor VŠZ, karton 23, inv. č. 133.

Agricultural Cooperatives and Brno Institute of Agriculture (1919–1949)

Abstract

During the period between 1919–1939, there was a permanent and mutual bond as well as bilateral cooperation between the Brno Institute of Agriculture and the Central Union of Czech Agricultural Associations in Brno (known as Brnosvaz). Brnosvaz was a Czech HQ of cooperative movement, under certain influence of the ruling Agrarian Party. The Institute offered its posts of paid docents of cooperative farming mostly to members of Brnosvaz's top management. Their teaching here provided future agronomists with both theoretical and practical insights into the issues of cooperative farming. However, at the same time, they often tinged their lectures with one-sided views of cooperative farming, as championed by the ruling ideology of agrarianism. During the inter-war period, Brnosvaz also supported the Institute students by means of scholarships and grants. Besides that, it offered the students temporary jobs, as well as jobs for the graduates. It donated the Institute a splendid collection of insignia, which it had to hide away during the Nazi occupation. It established an Institute for Cooperative Studies (*Studijní ústav družstevní*) for scientific research of cooperative farming, which served during occupation as a sanctuary for many teachers of Brno colleges and universities, including those of the Institute of Agriculture.

The Professors and docents of the Institute helped propagate the idea of cooperative farming by organizing excursions to cooperative enterprises for their students. The enlightenment activities as well as personal engagement of both teachers and graduates of the Institute in the structures of Brnosvaz (Coop-

erative Council, Cooperative Council of the Youth), Moragro and other cooperative-related organizations only added to their knowledge and competence. Theoretical works by some teachers helped in dealing with some of the most topical issues of agriculture of that time. The Institute's bond to cooperative HQ's became weak after the war as a result of changed circumstances in economy and politics. The new inner political situation caused that the Institute's efforts to establish a college type institute for cooperative farming were not realized, in spite of the fact that the school habilitated its current docent and strived for his exceptional Professorship. The study of cooperative farming as a separate subject was abolished in 1950 as a result of agricultural education reform.

Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945–1948

VLASTISLAV LACINA

Během druhé světové války doznalo meziválečné zemědělské družstevnictví, jak je zachytily publikace L. Dvořáka *Zemědělské družstevnictví v Republice československé*¹ a *Dvacet let československého zemědělství*,² výrazné změny. První, které je třeba odlišit od ostatních, byly připravovány agrárními družstevními pracovníky ještě před nacistickou okupací. Šlo jim o překonání škodlivé roztržitosti zemědělského družstevnictví a jeho sloučení pod vedením agrárníké Ústřední jednoty hospodářských družstev. K samotnému sloučení družstevních svazů došlo však až na počátku okupace v prosinci 1939 a to zásluhou tehdejšího ministra zemědělství a dřívějšího ředitele Kooperativy Ladislava Feierabenda.

Jedinou centrálou zemědělských družstev se staly v Čechách Ústřední jednota hospodářských družstev a na Moravě Brnosvaz. Obchodní družstevní ústředí pak představovaly v Čechách Kooperativa a na Moravě Moragro.³ Ústřední jednota soustřeďovala 4 472 družstev, Brnostav 1 932.⁴ Vrcholným orgánem zemědělského družstevnictví v celém protektorátě zůstával Centrokooperativ, ovšem de facto již jen jako revizní ústředí. Po zatčení a popravě vedoucích ředitelů Kooperativy v roce 1942 dosadily okupační úřady do vedení družstevních ústředí Němce a to v Čechách W. G. Henningsse a na Moravě W. Hegelmana.⁵ Zároveň přistoupily v roce 1942 k totalitní reorganizaci zemědělského družstevnictví, během níž byl vytvořen systém totalitního družstevnictví, který sloužil nacistickému válečnému hospodářství a fungoval až do konce okupace.

Byl zrušen Centrokooperativ a nahrazen Ústředním svazem zemědělských družstev v Čechách a na Moravě. Dosavadní družstevní ústředny byly likvidovány a místo nich byly zřízeny čtyři družstevní svazy: Peněžní ústředí úvěrních družstev v Praze, Svaz zemědělských družstev v Čechách, Peněžní ústředí úvěrních družstev v Brně, Svaz zemědělských družstev na Moravě. Družstva úvěrní byla organizačně oddělena od družstev ostatních.⁶

Zemědělská družstva se musela povinně stát členy jednoho ze svazů. Představenstva svazů nebyla volena, ale byla jmenována ministrem zemědělství. Do všech svazů, obchodních ústředí a také velkých družstev byli jmenováni němečtí zmocněnci s rozsáhlými pravomocemi. Krátce poté byla zakázána volba představenstev a konání valných hromad ve všech družstvech.⁷ Zcela byla eliminována účast družstevníků na správě družstva, která je podstatou družstevní ideje. Ekonomicky nebyla však většina družstev postižena, skladištní družstva rozšířila dokonce své pozice při výkupu zemědělských produktů v rámci válečného řízení hospodářství.

Po osvobození Československa se začaly hned v prvních měsících v zemědělských družstvech uplatňovat demokratické principy. Byly obnoveny platnost stanov a výkon členských práv družstevníků, které okupační správa zastavila. Za války jmenovaní vedoucí družstev byli nahrazeni na valných hromadách demokraticky zvolenými představenstvy. Velmi důležité je zjištění, že většinu nově zvolených členů představenstev tvořili bývalí funkcionáři agrárnických nebo lidoveckých družstev, kteří se za války stáhli do pozadí.

Nebyly ale obnoveny početné předválečné družstevní svazy a družstevní ústředny. Udrželo se za okupace provedené sjednocení v Ústředním svazu zemědělských družstev a čtyřech družstevních svazech. Do nich a také do některých velkých družstev byly dosa-

zeny hned po osvobození národní správy složené paritně ze zástupců čtyř politických stran.⁸ Na rozdíl od národních správ v průmyslových podnicích, nezískali však v těchto podnicích rozhodující vliv komunisté, ale zemědělstí odborníci, dříve vesměs agrárnicky orientovaní. Působnost těchto národních správ byla časově omezena do konání valných hromad, na kterých byly zvoleny řádné orgány.

Zároveň s demokratizací a aktivizováním existujících družstev se výrazně rozšiřovala jejich členská základna přijímáním nových členů a byla také zakládána nová družstva. Takto zdemokratizovaná družstva a družstevní svazy fungovaly podle svých starých stanov a staré předválečné družstevní legislativy. Mělo se tak dít jen do schválení zákona o Ústřední radě družstev, o kterém se předpokládalo, že zajistí novou legislativní základnu družstevního hnutí. Ten ale pro spory o jeho pojetí parlament neschválil a o charakter zemědělského družstevnictví byl v letech 1945–1948 sváděn tuhý zápas.⁹

Národní rada Ústředního svazu zemědělských družstev obhajovala organizační samostatnost zemědělských družstev, stavěla se proti komunisty prosazovanému spojení s ostatními družstvy pod patronací Ústřední rady družstev a zastávala tradiční pojetí zemědělských družstev jako autonomních samosprávných institucí, kde práva členů byla vázána na jejich podíly, kterými ručili za hospodaření družstva.

Poté, co pohasly naděje na obnovení agrární strany, hledali funkcionáři zemědělských družstev od konce roku 1945 podporu pro tradiční pojetí družstevnictví u lidové a hlavně u národně socialistické strany. Vůdcové národně socialistické strany nebyli nakloněni pokusům o obnovení agrární strany, ale otevřeli přístup do své strany bývalým agrárikům, především z řad funkcionářů organizací přidružených k agrární straně. Těm se brzy podařilo získat významný vliv v zemědělsko-lesnickém odboru národně socialistické strany. Málo početní funkcionáři bývalé národně socialistické Jednoty českých malozemědělců se dostávali do pozadí.

Předsedou odboru byl sice její předválečný člen V. Mikuláš, ale ten vykonával zároveň funkci předsedy přípravného výboru Jednotného svazu českých zemědělců a práci v odboru se nemohl věnovat. Tím vzrostla úloha jeho prvního místopředsedy, kterým byl zvolen významný funkcionář předválečného agrárního družstevního hnutí L. Feierabend. Třetím místopředsedou se stal rovněž bývalý agrárník L. Kameníček. Skutečnou duší a hybatelem odboru byl bývalý funkcionář agrárního dorostu a jednatel odboru O. Suchý.¹⁰ Zemědělsko-lesnický odbor určoval družstevní politiku strany, připravoval stanoviska pro jednání ve vládě a pro komisi projednávající zákon o Ústřední radě družstev.

I při formulaci nového zemědělského programu národně socialistické strany se postupně začali uplatňovat bývalí agráři a myšlenky agrarismu. Vnější výrazem této situace byla skutečnost, že místopředsedkyně výkonného výboru strany F. Zemínová na sjezdu národně socialistických zemědělců uváděla mezi autoritami, ke kterým se národní socialisté hlásí, vedle Masaryka a Beneše i Švehlu.¹¹ Představy národních socialistů o vývoji poválečného zemědělství a české vesnice procházely složitým vývojem, který jsem již v roce 1969 objasnil v článku publikovaném v ČČH.¹² Stručně proto jen upozorňuji, že se vyvíjely od obecně formulovaného hesla „Svobodný zemědělec na svobodné půdě“, programově stavěného proti nacionalizaci půdy a kolchozům, k propracovanému akčnímu zemědělskému programu publikovanému pod příznačným názvem „Živíce národ chceme žít“. V tomto dokumentu najdeme zřetelné vlivy programu středoevropských agrárních stran v emigraci z roku 1942, na jehož přípravě se významně podílel L. Feierabend.¹³

Na prvé místo bylo postaveno zintenzivnění zemědělské výroby ve všech kategoriích zemědělských závodů, tedy i na statcích a velkostatcích. Mechanizace se měla opírat o přiděl strojů jak družstvům tak i do individuálního vlastnictví rolníkům. Družstevnictví, kterému byla v souladu s agrárním programem z roku 1942 připisována významná úloha v poválečném vývoji, mělo být především „významnou a silnou podporou soukromého

hospodaření“ a mělo se orientovat hlavně na nákup, distribuci a zpracování zemědělských produktů. V programu se národní socialisté výslovně stavěli proti komunisty propagovanému „novodobému družstevnictví“, které by jako tzv. vyšší forma podnikání zasahovalo i do vlastní sféry výroby zemědělců.¹⁴

Národně socialistická strana od roku 1946 významně podporovala obnovu tradičního demokratického družstevnictví a byla jeho hlavní politickou oporou proti snahám komunistů eliminovat z činnosti družstev vžitě a osvědčené družstevní principy. Vedle ní podporovali tradiční družstevnictví i lidovci¹⁵ a skupina sociálních demokratů kolem V. Majera, který ve vládě zastával důležité místo ministra výživy.¹⁶

Komunisté v letech 1945–1948 prosazovali tzv. nové družstevnictví, které mělo být nástrojem k omezení soukromého vlastnictví i vlivu velkých zemědělců na vesnici a také propagátorem kolektivních metod práce na vesnici. Chápali je jako součást probíhajícího boje o nastolení své monopolní politické moci. Především se snažili odstranit dosavadní samostatnou organizaci zemědělského družstevnictví a spojit zemědělská družstva s ostatními pod patronací Ústřední rady družstev, v jejímž čele stál komunistický poslanec A. Zmrhal.¹⁷ Proti dosavadní praxi družstevního hnutí volit a rozhodovat podle podílů prosazovali komunisté zásadu „Co člen, to hlas“ a vydávali to za demokratizaci družstevnictví. Při realizaci těchto snah se snažili opřít nejen o své pozice v Ústřední radě družstev, ale hlavně na ministerstvu zemědělství, v jehož čele stál komunistický ministr J. Duriš. Vzhledem k řízenému hospodářství určovalo ministerstvo zemědělství vývoj zemědělství a mj. rozhodovalo o přidělu strojů i umělých hnojiv. Posílit svůj vliv v družstvech se komunisté snažili rozšířením počtu členů o tzv. kovorolníky. Byli však málo úspěšní a v boji o vliv na vesnici se orientovali od roku 1947 na tzv. rolnické komise, tvořené především z této sociální skupiny vesnice.

Své představy o tzv. novém družstevnictví formulovali komunisté v návrhu zákona o Ústřední radě družstev a v širším kontextu v propagandisticky pojatém Hradeckém programu z 4. dubna 1947.¹⁸ Když návrhy zákonů narazily ve vládě a parlamentu na odpor a bylo zřejmé, že nebudou schváleny, podali komunističtí poslanci 12. září 1947 návrh na novelizaci starého družstevního zákona z 9. dubna 1873, kterou chtěli odejmout tradičnímu družstevnictví legální bázi. Ale ani v tom neuspěli.¹⁹

Přes demagogickou kampaň a mocenské nasazení se komunistům nepodařilo do února 1948 svou koncepci tzv. nového družstevnictví prosadit a učinit z družstevnictví svůj nástroj.

V podmínkách ostrého boje o jeho směřování prožívalo samo zemědělské družstevnictví v prvních poválečných letech renesanci a bouřlivý rozmach. Jestliže bezprostředně po skončení války se v roce 1945 především obnovovala činnost a demokratický charakter existujících družstev, v následujících dvou letech se dostávalo do popředí rozšiřování družstevních aktivit a další kvantitativní rozmach družstevního hnutí.

Počet zemědělských družstev neúvěrného typu v ČSR dosahoval před druhou světovou válkou 3 826 s necelými šestistý tisíci členy. Roku 1946 počet těchto družstev poněkud poklesl na 3 593, ale počet členů stoupl na 821 927. Před převzetím moci komunisty bylo koncem roku 1947 v republice již 6 766 družstev s 971 tisíci členy. Podrobnější obraz poskytuje tabulka 1.

Z uvedených údajů je zřejmé, že nejvíce přibýlo strojních družstev. Roku 1946 jich bylo 547, roku 1947 již 2 571 s 98 tisíci členy. Přitom významné postavení si nadále udržovala i starší elektrářská družstva, která měla většinou také strojní odbory. Zájem o tyto typy družstev vyvolal nedostatek pracovních sil po odsunu Němců a také příliv hospodářských strojů a traktorů jednak z domácích továren jednak z akce UNRRA. Stroje přidělovalo ministerstvo zemědělství přednostně družstvům. Výrazně vzrostl počet družstev mlékářských a lihovarských. Složitější byl vývoj skladištních družstev, která zajišťovala výkup

Tab. 1. Zemědělská neúvěrní družstva v ČSR roku 1937, 1946 a 1947

Typ družstev	Počet družstev			Počet členů v tis.		
	1937	1946	1947	1937	1946	1947
Celkem	3826	3593	6766	591,6	821,9	971,0
Lesní	108	130	155	2,9	4,6	4,4
Chovatelská	49	8	22	4,4	1,1	1,2
Elektrárenská	1517	1598	2081	95,5	116,4	106,7
Strojní	161	547	2571	5,5	45,3	98,0
Ost.provozní	173	227	406	24,4	28,7	32,8
Provoz. cel.	2008	2510	5235	132,7	196,2	243,1
Mlýnská	72	34	58	17,6	14,3	14,3
Mlékařská	338	205	332	88,4	135,4	159,5
Lihovarská	365	358	474	27,3	31,7	36,0
Ost. zpracov.	117	121	176	16,1	34,6	40,5
Zpracov. cel.	892	727	1050	149,4	215,9	250,3
Skladištní	326	193	254	243,0	365,6	406,6
Odbyt. mléka	130	28	34	17,0	3,6	0,8
Zpeněž. dob.	9	2	23	2,7	0,2	31,3
Ost. odbytová	461	133	170	46,7	40,5	38,9
Odbytová	927	356	481	309,4	409,9	477,6

Pramen: L. Špírk, Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR, Praha 1959, s. 167,168.

zemědělských produktů a distribuci potřeb pro zemědělství. Jejich počet během druhé světové války a krátce po ní poklesl v důsledku slučování, ale od roku 1946 opět narůstal a dosáhl 254. Pozoruhodně se rozšířila jejich členská základna z 243 tisíc členů (1937) na 366 tisíc roku 1946 a 407 tisíc roku 1947. Nejvíce se ale rozšířily obchody skladištních družstev. Ta se v září 1947 podílela na výkupu obilí 75–80 %, dobytka 65–75 % a brambor 50–60 %.²⁰

Značná část nových družstev vznikla v pohraničí, kde původní německá většinou zanikla. Jen vodovodní, mlékárenská, lihovarská a skladištní družstva si tam udržela kontinuitu. Nově vznikala nejvíce strojní družstva. Zvláštní postavení měla pastvinářská družstva dosahující počtu 178. Vznikala jako nouzové řešení pro zachování stád dobytka a zemědělského hospodaření v horských oblastech. Většina z nich hospodařila špatně. Několik desítek z nich, založených vnitrozemskými chovatelskými družstvy, bylo však úspěšných a vykazovalo pozoruhodné chovatelské výsledky.

Závěrem bych rád shrnul: po nacistické okupaci byly v českém zemědělském družstevnictví v letech 1945–1948 obnoveny demokratické principy a charakter družstev jako autonomních samosprávných organizací zemědělců, které podporovaly jejich výrobu, zajišťovaly výhodné podmínky odbytu a zpracování zemědělských produktů. Výrazně se zvětšila členská základna družstev a rozsah jejich aktivit. Situace se změnila teprve po komunistickém puči v únoru 1948. Po něm byl sice přijat zákon o Ústřední radě družstev, ale k realizaci koncepce tzv. nového družstevnictví již de facto nedošlo, neboť od podzimu 1948 ji komunisté nahradili kolektivizací zemědělství podle sovětského vzoru.

Poznámky:

- 1 L. Dvořák, Zemědělské družstevnictví v Republice československé, Praha 1934.
- 2 Dvacet let československého zemědělství, Praha 1938.
- 3 V. Král, Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945, II. díl, Praha 1958, s. 437–438.

- 4 L. Špírk, Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR, Praha 1959, s. 128.
- 5 V. Král, Otázky hospodářského a sociálního vývoje, II. díl, s. 439–451.
- 6 Sbírka zákonů a nařízení 1942. Vládní nařízení č. 242.
- 7 Úřední list 1943, č. 10.
- 8 Družstevní noviny 20. června 1945 a dále jednotlivě v létě 1945.
- 9 Čl. Pět let ÚRD, Družstevní revue 1950, s. 157 ad.
- 10 V. Lacina, K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945–1948. In: Československý časopis historický XVII, 1969, s. 50–51.
- 11 Svobodné slovo 23. listopadu 1947.
- 12 V. Lacina, K agrárním koncepcím sociální demokracie a národních socialistů v letech 1945–1948. In: Československý časopis historický XVII., 1969, s. 43–56.
- 13 Srv. V. Lacina, Program agrárníků středoevropských zemí v londýnské emigraci za druhé světové války. In: České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války, Studie Slovákého muzea, Uher-ské Hradiště 1/1996, s. 35–42.
- 14 Živíce národ – chceme žít. Nejbližší zemědělský akční program čs. strany národně socialistické. In: Svobodný venkov 29. listopadu a 6. prosince 1947.
- 15 Ti vyhlásili svůj zemědělský program v průběhu slavnosti na Kunětické hoře u Pardubic 13. července 1947. V něm podpořili tradiční formy zemědělského družstevnictví a postavili se proti „vymýšlení nových centralistických organizací družstevních, ve kterých by se zemědělské družstevnictví dostalo do područí jiných nezemědělských činitelů. Co si zemědělci s velkými obětmi vybudovali, nesmějí si nechat vzít. Neodvislost zemědělského družstevnictví musí být uhájena za každou cenu, nesmí se dostat do vleku jisté politické (rozuměj komunistické V. L.) ideologie.“ Lidová demokracie 15. čer-vence 1947.
- 16 O postoji sociálních demokratů k zemědělským družstvům viz podrobněji V. Lacina, K agrárním kon-cepcím sociální demokracie a národních socialistů, s. 47–49.
- 17 Čl. Pět let ÚRD. In: Družstevní revue 1950, s. 155. ad.
- 18 Hradecký program, Ministerstvo zemědělství 1947, s. 22 ad.
- 19 Zemědělská politika komunistů v období 1945–1948 byla před rokem 1989 oslavována v radě publi-kací, z nichž nejrozsáhlejší je interpretačně pochybená a politiku komunistů glorifikující kniha K. Jecha Probuzení vesnice, Praha 1963.
- 20 L. Špírk, Zemědělské družstevnictví, s. 149.

The Restoration of Democratic Cooperative Farming in the Czech Lands in the Years 1945–1948

Abstract

During the World War Two, cooperative farming in the Czech lands was subject to many substantial changes. In the beginning of the Nazi occupation in 1939, the cooperative unions were affiliated, and in 1942, a totalitarian reorganization took place. The *Centrkooperativ* was dissolved and replaced with Central Union of Agricultural Cooperatives in Bohemia and Moravia (*Ústřední svaz zemědělských družstev v Čechách a na Moravě*). All unions, trade HQ's and large cooperatives had German proxies in them. Elections for boards of directors and general meetings were not allowed.

After the war, democratic principles in agricultural cooperatives were renewed immediately during the first months following liberation – the members of directorates and other managing organs were elected in a standard democratic manner. However, the unification of Central Union of Agricultural Coe-peratives remained in place. The re-democratized cooperative movement functioned in accordance with the old pre-war legislation and statutes. This was a temporary state of affairs, which was supposed to end by passage of the Central Council of Cooperatives Act. However, the bill was not passed before February 1948 and a fierce struggle for the future character of agricultural cooperatives broke out. The cooperative representatives argued in favor of organizational independence of cooperatives and defended the tradi-tional notion of agricultural cooperatives as autonomous self-governing institutions. In these demands, they were supported by the National Socialist Party, as well as the People's Party and agricultural experts of social democrats. On the contrary, the communists wanted a so called “new cooperative movement”, which was to serve as a showcase of collective work methods and at the same time as a tool to infringe the power and influence of large property owners.

Agricultural cooperatives enjoyed a boom in the years following the WWII. New members were accepted and new cooperatives were founded by numbers. Before the World War Two (1937), there were 3,286 non-loan cooperatives in Czechoslovakia. Before the end of 1947, their number grew in spite of the war-related decrease up to 6,766 with 971,000 members. The interest was initiated by the lack of labor force as well as an influx of machinery into agriculture. Storage cooperatives that managed purchases and sales of agricultural products and tools had doubled its membership base to 407,000 members and sub-stantially

Peripetie slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva po druhej svetovej vojne

JAN PEŠEK

Slovenské družstevníctvo vrátane poľnohospodárskeho nadväzovalo po druhej svetovej vojne na tú podobu, charakter i organizačnú štruktúru, ktorú malo v medzivojnovom období a ktorú de facto nestratilo ani v podmienkach existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945. Napriek všetkým zásahom a snahám totalitnej štátnej moci i tomu zodpovedajúcemu družstevnému zákonodarstvu si aj v tomto období udržalo svoju štruktúru, samostatnosť a vlastnú identitu, hoci vtedajšie podmienky na ňom zákonite zanechali určité stopy. Nastolenie viac-menej autoritatívneho režimu v družstevných organizáciach po okupácii povstaleckého územia nemeckými jednotkami na jeseň 1944 prišlo už v čase, keď sovietska armáda od východu vstúpila na územie Slovenska a od začiatku roka 1945 postupovala najmä na jeho severe a juhu smerom na západ. Nezostal preto čas vtiahnuť slovenské družstevníctvo do systému, ktorý svojou podstatou odporoval družstevnému duchu a rúcal jeho základné piliere.

V tomto zmysle sa situácia na Slovensku výrazne odlišovala od pomerov v okupovaných českých krajinách, kde trosky družstevného hnutia nemecké okupačné a kolaborantské úrady násilne zjednotili do novovytvorených zväzov a ústrední. Ich štruktúra a vnútorný totalitný režim predstavoval jednoznačnú diskontinuitu s predchádzajúcim stavom. Oslobodenie tu preto znamenalo zásadnú zmenu organizácie i vlastného fungovania družstiev. Na Slovensku nastala po vojne podstatná organizačná zmena len v tom, že sa ukončila činnosť nemeckého Zentralverbandu ako revíznej ústredne a Zentralkasse a Warenzentrale ako obchodných zväzov, čo súviselo s celkovým vývojom vnútropolitckej situácie a budúcim odsunom nemeckého obyvateľstva. Taktiež družstvá z územia, ktoré bolo po Viedenskej arbitráži koncom roka 1938 od Slovenska odtrhnuté a pripojené k horthyovskému Maďarsku, sa opäť pričlenili k Ústrednému družstvu.

Po oslobodení na jar 1945 bola podľa nariadenia Slovenskej národnej rady č. 50/1945 z 5. 6. 1945 do všetkých družstiev zavedená inštitúcia národnej správy, čo nadväzovalo na opatrenia ešte z čias Slovenského národného povstania.¹ Dočasné národné správy boli dosadené do čisto slovenských družstevných zväzov a ich členských družstiev. Mali sa starať o riadny chod družstiev a zabezpečiť voľbu nových družstevných orgánov, t. j. správ a dozorných výborov. Pred uskutočnením volieb bola podľa uvedeného nariadenia SNR dočasná národná správa povinná „preveriť členov družstva z hľadiska politickej a národnej spoľahlivosti a preskúmať aj spôsob nadobudnutia členských podielov“.² Zvolením nových družstevných orgánov a zapísaním družstva do obchodného registra skončila dočasná národná správa svoju činnosť a život družstiev sa už potom riadil vlastnými stanovami. Boli však aj také prípady, keď sa preverovanie po vojne neuskutočnilo alebo sa hodnotilo ako nedostatočné, a vtedy mohlo dôjsť k opätovnému ustanoveniu dočasnej národnej správy.

Preskúvanie „spoľahlivosti“ alebo „nespoľahlivosti“ funkcionárov i členov družstiev bolo potrebné, pretože ľudácky režim nasadil v rámci kampane proti „neposlušnému“ družstevníctvu do funkcionárskych zborov a vedenia družstevných zväzov i družstiev svojich exponentov. Tí sa pochopiteľne snažili viac či menej aktívne presadzovať politiku Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a boli preto v nových podmienkach neúnosní. Taktiež zistenie spôsobu nadobudnutia členských podielov bolo dôležité, nakoľko sa vyskytovali prípady,

že členovia družstiev arizovali v čase vojny cudzí majetok a pokúšali sa ho „ukryť“ členstvom v družstve. Takých právom vylučovali, hoci podobných prípadov až na niekoľko družstiev nebolo veľa, skôr išlo o jednotlivcov alebo malé skupinky.³ Rýchly rozchod slovenského družstevníctva s vnútenými nánosmi ľudáctva akoby symbolicky vyjadrovalo spontánne obnovenie predvojnového pozdravu v družstevnej korešpondencii („S družstevným pozdravom!“) namiesto oficiálneho pozdravu z obdobia vojnovkej Slovenskej republiky („Na stráž!“).

Do družstiev s nemeckým, maďarským alebo zmiešaným členstvom boli dosadené národné správy alebo národní správcovia; tým sa de facto konfiškovali v prospech štátu a celým ich majetkom disponoval Fond národnej obnovy. Družstvá to najprv chápali ako dočasné opatrenie, ale potom boli doručené konfiskačné výmery a rozhodnutie FNO, že vo všetkých týchto družstvách majú revízne orgány Nákupej ústredne poľnohospodárskych družstiev zistiť majetkový stav a družstvá sa odovzdajú do správy NUPODu. Najmä tam, kde členstvo bolo národnostne zmiešané (boli tam aj družstevníci slovenskej národnosti), to vyvolávalo nesúhlas a úvahy o poštátňovaní družstiev. Vzhľadom na to, že sa v tomto čase všeobecne predpokladal odsun osôb nemeckej a maďarskej národnosti (u maďarského obyvateľstva sa to cestou „výmeny“ obyvateľstva medzi Slovenskom a Maďarskom realizovalo len čiastočne), však išlo len o spravovanie majetku príslušných družstiev. Takáto situácia pretrvávala až do príchodu nových osídlencov slovenskej národnosti, ktorí družstvo prevzali a hospodárili s jeho majetkom.⁴

Slovenské družstevníctvo sa po skončení vojny najprv sústredilo na obnovovanie vlastnej činnosti (postupujúci front praktickú činnosť družstiev prerušil) a na prekonávanie vojnových škôd. Najväčšie škody utrpeli potravné družstvá, pričom išlo predovšetkým o odcuzený alebo zničený tovar. Podľa odhadov najmenej 20 % potravných družstiev bolo poškodených do tej miery, že bez pomoci družstevných centrál (Ústredné družstvo, NUPOD) a poskytnutia potrebných úverov neboli schopné obnoviť svoju činnosť.⁵ Týkalo sa to predovšetkým družstiev na východnom Slovensku, ktoré bolo najviac zdevastované, problémy tohto druhu však mali družstvá na celom území Slovenska. V hospodársky zničených a rozvrátených oblastiach Slovenska zaujal významné miesto Zväz hospodárskych družstiev, ktorý už v polovici februára 1945 SNR dekrétom poverila výhradným právom výkupu všetkých poľnohospodárskych produktov na celom oslobodenom území. Centrála ZHD v Košiciach plnila úlohu zásobovať hladujúce obyvateľstvo mnohých zničených obcí, ale aj časť československých a sovietskych jednotiek na tomto území. Pracovníci ZHD a NUPODu organizovali aj výkup obilia, a to za pomoci miestnych národných výborov a niekedy aj milícií a orgánov bezpečnosti. Sklady ZHD využívala aj medzinárodná organizácia UNRRA, ktorá v povojnovom období prispievala k zásobovaniu obyvateľstva najmä potravinami.⁶

Po prekonaní existenčných problémov, respektíve súčasne s ich prekonávaním sa družstvá všetkých druhov zamerali na rozvoj vlastnej činnosti, vychádzajúc z dovtedy získaných skúseností i vybudovanej organizačnej štruktúry. Tá nebola dielom akejsi povojnovej revolučnej improvizácie, ale výsledkom dlhodobého (v tom čase už storočného) a postupného formovania. Družstevná štruktúra v podstate pokrývala takmer všetky oblasti života slovenskej spoločnosti, hoci trpela veľkou roztrieštenosťou ako ťaživým dedičstvom minulosti. Družstevníctvo sa naďalej členilo na dve veľké skupiny podľa miesta pôsobenia (v takejto podobe sa vyprofilovalo v medzivojnovom období), a to družstevníctvo poľnohospodárske, pôsobiace prevažne na dedinách, a nepoľnohospodárske, koncentrované v mestách.⁷ Najširší záber malo poľnohospodárske družstevníctvo, a to veľkosťou členskej základne a najrozvinutejšou organizačnou nadstavbou. Pestrá škála družstevných štruktúr siahala od konkrétnej dediny až po centrálné orgány.

Povojnové slovenské poľnohospodárske družstevníctvo malo ako revízne ústredie Ústred-

né družstvo a Zväz vzájomných roľníckych pokladníc. Ústredné družstvo so zodpovedajúcou štruktúrou obehu a organizačných zväzov bolo najväčšou revíznou ústredňou v rámci poľnohospodárskeho i nepoľnohospodárskeho družstevníctva. Organizačných zväzov bolo v Ústrednom družstve celkom sedem, a to NUPOD (Nákupná ústredňa potravných družstiev), Zväz hospodárskych družstiev, Zväz mliekárenských družstiev, Zväz liehovarských družstiev, Zväzovoc (Zväz ovocinárskych a zeleninárskych družstiev), Sloves (Slovenský lesný zväz) a Slovdob (Zväz slovenských dobytčárskych družstiev). Existovali aj dva „pomocné“ zväzy – Zväz mliekárni a Družstvo hospodárskych liehovarov. Na dedinách pôsobilo takmer 2 500 dedinských družstiev, a to úverných, potravných, skladištných, mliekárenských, družstevné liehovary, ovocinárske a zeleninárske družstvá, dobytčárske, lesné a rôzne ďalšie družstvá.⁸

Najväčší počet členov mali na Slovensku po 2. svetovej vojne potravné a úverové družstvá a vzájomné roľnícke pokladnice; v potravných družstvách bolo organizovaných okolo 200 000 členov, v úverových družstvách okolo 240 000 členov a vo vzájomných roľníckych pokladniciach približne 170 000 členov. Okolo Ústredného družstva sa v polovici roka 1947 sústreďovali družstvá asi so 750 000 členmi.⁹ Poľnohospodárske družstevníctvo sa podieľalo predovšetkým na spracúvaní poľnohospodárskych produktov a na ich výkupe. Členovia družstiev, hospodáriaci individuálne, boli organizovaní v poľnohospodárskom družstve, prípadne aj v niekoľkých iných, zameraných na obstarávanie niektorého druhu služieb. Družstiev, ktoré by sa zameriavali priamo na poľnohospodársku výrobu, bol len minimálny počet.

Družstvá na slovenskej dedine sa budovali ako samosprávne organizácie a ich členovia si boli v zásade rovnoprávni. Známa demokratická zásada „jeden člen – jeden hlas“ bola veľmi rozšírená. V družstvách, pričlenených k Ústrednému družstvu, malo asi 90 % túto zásadu zakotvenú v priamo stanovách. V zostávajúcich družstvách sa to upravovalo rôznym spôsobom, ale ani tam nebol počet podielov neobmedzený.¹⁰ Úsilie presadiť aj tu zásadu „jeden člen – jeden hlas“ tvorilo súčasť povojnovej demokratizácie družstevníctva a posilňovania jeho spojomocného charakteru. Napríklad pri príležitosti 70. narodenín nestora slovenského družstevníctva Fedora Houdka družstevná tlač začiatkom roka 1947 obhajovala družstevné zásady a odmietala názory, podľa ktorých „...vraj požiadavky novej doby, technického pokroku, štátneho socializmu, riadeného hospodárstva a nevieme ešte čoho, žiadajú nový smer, nový spôsob, vraj veľkorysejšie budovanie nášho družstevníctva. A čo na tieto hlasy praktický život? Odpovedal požiadavkou zakladania samosprávnych družstiev s rovnakým právom členov.“¹¹

Družstevné hnutie bolo, tak ako celá slovenská a česká spoločnosť, vtiahnuté do politických zápasov o smer povojnového vývoja vnútropolitických pomerov. Dominujúci vplyv v poľnohospodárskom družstevníctve mala Demokratická strana, respektíve jej agrárne kruhy. Ich predstavitelia zaujímali v družstevnom hnutí dôležité pozície už v medzivojnovom období, viac-menej si ich udržali v čase existencie Slovenskej republiky a pôsobili v nich aj po skončení vojny. Názorným príkladom takýchto pozícií môže byť Ján Ursíny, popredný družstevný činiteľ na Slovensku v medzivojnovom období a po 2. svetovej vojne. Po voľbách v máji 1946 bol podpredsedom československej vlády za Demokratickú stranu a súčasne zastával funkciu predsedu Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc a podpredsedu správy Ústredného družstva (predsedom správnej rady ÚD bol nepolitický F. Houdek). Pozície Demokratickej strany boli najsilnejšie práve v Ústrednom družstve a Zväze RVP, zatiaľ čo KSS mala stúpencov skôr v nepoľnohospodárskom družstevníctve, najmä v Zväze zamestnaneckých družstiev.

Dominujúci politický vplyv agrárnych kruhov Demokratickej strany v poľnohospodárskom družstevníctve sa Komunistická strana Slovenska snažila eliminovať a etablovať sa v prostredí, ktoré jej bolo doposiaľ cudzie. Veľmi vehementne presadzovala zavádzanie

národných správ do družstevných zväzov a inštitúcií, čo spájala s predstavami o posilnení svojich pozícií. Realizácia uznesení SNR o národných správach zo začiatku júna 1945 však v tomto zmysle zmenu nepriniesla a pozície agrárnych kruhov DS tu naďalej zostávali takmer dominantné.¹² KSS sa preto snažila presadzovať svojich ľudí do expozitúr Zväzu hospodárskych družstiev a verejných obilných skladísk, podporovať zakladanie nových družstiev a rozšíriť poľnohospodárske družstevníctvo na mechanizáciu poľnohospodárskej výroby. V novembri 1945 obežník Sekretariátu ÚV KSS priamo ukladal okresným orgánom KSS: „Organizujte nábor malých a stredných roľníkov do družstiev, ktoré nech sa dožadujú preverenia členstva a riadnych volieb družstevných funkcionárov. Treba dbať, aby sa do družstevných správ dostali malí a strední roľníci a členovia KSS.“¹³

V snahe zmeniť pomer síl v poľnohospodárskom družstevnom hnutí vypracovala KSS niekoľko programov. Vedenie KSS na to vytvorilo akýsi „pracovný krúžok“, zložený z družstevných pracovníkov-komunistov a s nimi idúcich nestraníkov, ktorý sa mal zaoberať novelizáciou družstevného zákonodárstva a reorganizáciou slovenského družstevníctva tak, aby sa „zamedzila v budúcnosti možnosť zneužívania družstiev v kapitalistickom duchu“.¹⁴ Vedúce stranícke orgány prijali uznesenie presadzovať utvorenie akčného výboru Ústrednej rady družstiev na Slovensku, požadovať dosadzovanie nových družstevných správ do družstevných centrál, predovšetkým do Zväzu hospodárskych družstiev, pripraviť organizačné zmeny štruktúry družstevníctva atď.¹⁵ Bola to súčasť prípravy KSS na voľby v máji 1946 v snahe získať roľnícke obyvateľstvo na svoju stranu. Úspech sa však nedostavil a slovenská dedina v prevažnej väčšine volila Demokratickú stranu (dôvodom pochopiteľne neboli len pomery v družstevníctve), čím zásadným spôsobom prispela k jej volebnému víťazstvu.

Politické spory o družstevníctvo a vnútri družstevníctva (v slovenskom i českom prostredí) sa transformovali do klesajúcej efektivity úsilia vytvoriť jednotnú družstevnú organizáciu – Ústrednú radu družstiev. Tendencie v tomto zmysle boli bezprostredne po ukončení vojny silné najmä v českých krajinách a našli svoj odraz vo vzniku „revolučnej“ Ústrednej rady družstiev v polovici mája 1945 (označenie „revolučná“ preto, že vznikla bez toho, aby bol prijatý príslušný zákon) so silným vplyvom komunistov. Slovenské družstevníctvo nemalo v tejto ÚRD zastúpenie, a to najmä z dôvodu časového; bolo to veľmi krátko po skončení vojny, situácia bola neprehľadná, možnosti dopravy obmedzené atď. Postupne však silneli dôvody politického charakteru, respektíve obavy z pražského centralizmu a straty samostatnosti družstevných zväzov a ústrední.

Pôvodne sa predpokladalo, že zákon o celoštátnej ÚRD bude vydaný formou dekrétu prezidenta republiky (podobne ako zákon o znárodnení). Pre neochotu nekomunistických politických strán však k tomu nedošlo a zákon až do prevratu vo februári 1948 prijatý nebol; Národné zhromaždenie ho prijalo až v júli 1948. KSČ nebola schopná získať podporu ostatných českých politických strán (mali svoje politické predstavy a obávali sa narastania komunistického vplyvu vo vedení družstevníctva) a pokusy podriaďiť slovenské družstevníctvo pražskému vedeniu ovplyvňovanému komunistami pochopiteľne odmietali politici Demokratickej strany i predstavitelia slovenských družstevných ústrední a zväzov. Zástupcovia slovenského družstevníctva skôr nachádzali pochopenie u českej Lidovej strany a predstavitelov predvojnových družstevných ústrední.¹⁶ Po februári 1948 to pre mnohých z ich prinieslo politické prenasledovanie a perzekúciu.

Politicky motivované predstavy o ďalšom vývoji slovenského družstevníctva sa názorne prejavili pri príležitosti osláv jeho storočnice v máji 1947.¹⁷ Predstavitelia DS i KSS síce oceňovali význam družstevníctva, hovorili o jeho veľkých perspektívach a vyjadrovali mu podporu, jedna i druhá strana však zdôrazňovala iné priority. Hlavný referát na oslavách predniesol Ján Ursíny (v tom čase podpredseda československej vlády), ktorý menom Demokratickej strany vyzdvihoval, že „družstevníctvo, ak má byť skutočné a opravdivé, po-

stavené má byť na zásadách kresťanskej lásky a kresťanského bratstva, lebo tie doteraz v ich dokonalosti a úplnosti žiadna ideológia neprekonal, ba nielenže neprekonal, ale ani nedocielila.“¹⁸ Za KSS vystúpil povereník sociálnej starostlivosti Jozef Šoltéz, ktorý hovoril o storočnej ceste slovenského družstevníctva ako „zdravej, dobrej a pokrokovej myšlienke v boji proti bezohľadným princípom voľného hospodárskeho systému“ a zdôrazňoval najmä myšlienku „hospodárskej demokracie“ a kolektivismu.¹⁹

Zápas o slovenské družstevníctvo gradoval od polovice roku 1947. Naďalej prevažujúcu orientáciu na Demokratickú stranu sa KSS pokúšala zvrátiť a vyvíjala v tomto smere značnú iniciatívu. Najmä od polovice roku 1947 to bolo celkom zrejmé, čo potvrdzuje aj postup pri zakladaní Zväzu roľníckych strojových družstiev. V Ústrednom družstve už dávnejšie padlo rozhodnutie pripravovať sa na založenie Zväzu roľníckych strojových družstiev a strojových odborov pri nepeňažných družstvách, zodpovední funkcionári to však ešte nepovažovali za aktuálne. Veľkú časť dovtedy založených roľníckych strojových družstiev vytvorili osídlenci na južnom Slovensku (z celkového počtu 81 samostatných strojových družstiev to bolo 34), ktorí, ako argumentovali funkcionári ÚD, nemali prax a skúsenosti z družstevnej činnosti. Oproti tomu existovalo 130 strojových odborov pri potravných a liehovarských družstvách, teda v rámci Ústredného družstva, v ktorých prevahu tvorili skúsení družstevníci.²⁰ Otázka skúsenosti alebo neskúsenosti nebola bez významu a hrala svoju úlohu, rozhodujúce v tejto situácii však boli dôvody politického charakteru, a to z jednej aj druhej strany.

Iniciatíva zo strany KSS viedla k tomu, že v polovici septembra 1947 sa konalo ustanovujúce valné zhromaždenie Zväzu roľníckych strojových družstiev. Vznikol mimo Ústredného družstva a zástupcovia existujúcich strojových odborov pri potravinárskych a liehovarských družstvách na valné zhromaždenie pozvaní neboli. Nevymenil sa ani ich vzťah k Zväzu roľníckych strojových družstiev. Dovtedajšie i početné novovytvárané strojové družstvá zostávali naďalej mimo Ústredného družstva, a to v intenciách vtedajšej koncepcie KSS, ktorá s nimi rátala aj v budúcnosti.²¹ Dvojkoľajnosť v tejto dôležitej sfére poľnohospodárskeho družstevníctva bola prejavom politického stretu na pôde družstevníctva a odrážala celkovú situáciu v slovenskej spoločnosti tohto obdobia.

Začiatkom jesene 1947 prepukla na Slovensku v súvislosti s „odhalením protištátneho sprisahania“ politická kríza, iniciovaná komunistickou stranou a bezpečnostnými orgánmi, v ktorých komunisti získali dominujúce postavenie. Do popredia sa už jednoznačne dostali otázky „rozhodujúceho stretu“, t. j. boja o definitívne uchopenie politickej moci. V dôsledku prepojenia družstevných štruktúr s Demokratickou stranou na strane jednej a narastajúcej ofenzívy KSS na strane druhej sa to prejavovalo aj vnútri družstevného hnutia. Optimistické predstavy o perspektívach slovenského družstevníctva, ktoré rezonovali ešte ešte pri príležitosti osláv jeho storočnice na jar 1947, ako aj o rovnoprávných vzťahoch s družstevníctvom česko-moravským, sa dostávali do polohy nerealizovateľných prianí. Dôsledkom februárového štátneho prevratu roku 1948 bol nielen zvrät politický, ale celkom logicky aj zvrät v dovtedajšom viac ako storočnom vývoji družstevníctva na Slovensku.

Tento zvrät začal už „očistou“ družstevných orgánov od ľudí politicky a triedne nespohľadlivých, ktorú uskutočňovali, podobne ako v iných oblastiach verejného a politického života, akčné výbory Národného frontu. Čistky postihovali nielen vedúcich družstevných funkcionárov, ale aj radových pracovníkov, a to často z dôvodov viac ako problematických. Príslušné štátne orgány, ovládané členmi KSS, menovali do mnohých družstevných centrál a podnikov národné správy. Povereníctvo financií, respektíve povereníctvo výživy tak urobilo v Ústrednom družstve, NUPODe, Zväze roľníckych vzájomných pokladníc, Zväze hospodárskych družstiev, Slovdohe a Družstve hospodárskych liehovarov.²² Národné správy sa dosadzovali aj do družstiev na dedinách, družstevných mlynov a pod.²³

Februárový prevrat 1948 vytvoril aj priestor na „začlenenie“ slovenského družstevníctva do štruktúr v rámci celej ČSR. Ústredná rada družstiev v Prahe po svojom „očistení“ prijala 3. 3. 1948 rezolúciu, v ktorej okrem iného vyjadrovala uspokojenie nad možnosťou „dosiahnuť dohodu tak, že aj družstvá Slovenska budú zapojené do ÚRD a že pre tieto družstvá bude vytvorená Slovenská rada družstiev.“²⁴ Pre zástupcov slovenského družstevníctva bolo v orgánoch ÚRD rezervované tretinové zastúpenie. Ustanovujúca schôdza Právneho výboru SRD sa konala 16. 3. 1948 a tento výbor tvoril „revolučnú“ Slovenskú radu družstiev de facto. Do jej čela bola formálne postavená známa družstevná osobnosť, Fedor Houdek (predseda správy Ústredného družstva), ako čestný predseda; malo to vyjadrovať údajnú kontinuitu vo vývoji slovenského družstevníctva. Exponent KSS Tibor Kazimír Tóth, zastávajúci dôležitú funkciu predsedu NUPODu, sa stal (výkonným) predsedom SRD.²⁵

Smer pofebruárového vývoja družstevníctva určovali zmeny vo vlastníckych vzťahoch, ku ktorým dochádzalo v intenciách politiky vedenia komunistickej strany. Preferenciu tzv. štátneho socialistického vlastníctva sprevádzalo drastické obmedzovanie súkromného vlastníctva. Družstevná forma vlastníctva takýmto spôsobom väčšinou postihovaná nebola a i v nových politických pomeroch sa prejavovali tendencie pokračovať na dedine v demokratických premenách a riešiť problémy zvyšovania poľnohospodárskej výroby družstevnou cestou. Príkladom takýchto predstáv môže byť roľnícky program SNR, vyhlásený začiatkom apríla 1948 v Nitre na oslavách stého výročia zrušenia poddanstva (tzv. Nitriansky program).²⁶ Do družstevníctva, najmä poľnohospodárskeho, sa pôvodne vkladali značné nádeje v tom zmysle, že vypestovaním určitého druhu kolektívizmu spoluvytvára predpoklady na budúce „socialistické združstevňovanie“; realita však bola celkom iná a „staré“ družstevné tradície boli „novému družstevníctvu“ skôr na obtiaž. V celkovom kontexte vývoja bolo postupne stále viac zjavné, že význam družstevného vlastníctva a podnikania de facto ustupuje do pozadia. Družstevné vlastníctvo sa chápalo ako „nižšia“ forma vlastníctva, kým „vyššou formou“ bolo tzv. všefudové vlastníctvo (štátny sektor).

Súdobé predstavy novej moci o ďalšom vývoji družstevníctva, premietnuté do reálnej podoby, formuloval zákon č. 187 z 21. 7. 1948 o Ústrednej rade družstiev; väčšina jeho formulácií bola pripravená ešte roku 1945 a po februári 1948 boli len prispôsobené zmenej politickomocenskej situácii. Zreteľne sa tu už prejavovala diskontinuita s doterajším vývojom družstevníctva u nás, pretože nový zákon svojimi ustanoveniami evidentne nerešpektoval zaužívané družstevné princípy a tradície. ÚRD vznikla zo zákona a nie na základe dobrovoľného rozhodnutia družstiev. Vytvorila sa z príkazu KSČ, aby v intenciách jej politiky ovplyvňovala družstevné hnutie. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia, keď družstevné revízne centrály a zväzy nevystupovali ako riadiaci orgán družstiev, predstavovala teraz ÚRD riadiaci orgán v pravom zmysle slova. Voči družstvám disponovala širokými právomocami a v praxi ich uplatňovala, často aj v rozpore s družstevnými zásadami dobrovoľnosti a samosprávnosti. Členstvo všetkých družstiev v ÚRD bolo povinné. Tým sa negovala zásada dobrovoľnosti, hoci práve túto zásadu v predfebruárovom období KSČ intenzívne propagovala. Tendenciu k etatizácii družstiev vyjadrovalo ustanovenie zákona, že štátny dozor nad celým družstevníctvom vykonáva ministerstvo práce a sociálnej starostlivosti. Takisto stanovily ÚRD mala vydať vláda.

Zákon o ÚRD zrušil takmer všetky dovtedy platné zákony, ktoré upravovali vznik, zanik, činnosť, právne pomery, pôsobnosť družstevných orgánov i spôsob hospodárenia družstiev. Na jeho základe zanikli dovtedy pôsobiace zväzy a ústredné družstevné inštitúcie, vrátane Ústredného družstva na Slovensku, respektíve ostatné revízne a obchodné zväzy a ústredia družstiev. Ich zamestnanci, pokiaľ boli hodnotení ako „spoľahliví“ a unikli zásahom zo strany akčných výborov Národného frontu, sa automaticky stávali zamestnancami ÚRD.²⁷ Miesto dovtedajších zväzov a ústredných družstevných inštitúcií zaujala družstev-

ná centrála pre celé československé družstevníctvo – Ústredná rada družstiev. Územným orgánom ÚRD na Slovensku sa stala Slovenská rada družstiev, prostredníctvom ktorej nadobudli slovenské družstvá kolektívne členstvo v ÚRD.²⁸ Charakteristické bolo, že v „dočasnej“ SRD (podľa zákona č. 187/1948 Zb.) i v riadne konštituovanej SRD (na ustanovujúcej schôdzi 7. 10. 1948) už aj z formálnej stránky absentoval F. Houdek, ešte vo februári 1948 „využitelný“ ako čestný predseda „revolučnej“ SRD.

Ústredná rada družstiev a s určitým časovým posunom aj Slovenská rada družstiev vytvorili svoju riadiacu štruktúru. Pre jednotlivé družstevné odvetvia boli zriadené nasledujúce odbory: I. odbor – Poľnohospodárske družstvá prevádzkové a výrobné; II. odbor – Spotrebné družstvá (vrátane poľnohospodárskych družstiev obchodného a spracovateľského charakteru); III. odbor – Ústavy ľudového peňažníctva; IV. odbor – Výrobné, pracovné a živnostenské družstvá i V. odbor – Stavebné a bytové družstvá.²⁹ Táto štruktúra sa však postupne menila, a to úmerne tomu, ako sa zužoval priestor družstevnej činnosti, ktorú mala ÚRD (SRD) riadiť. Celkom zaniklo peňažné družstevníctvo, ktoré sa v krátkom čase poštátnilo.³⁰ Nepoľnohospodárske družstevníctvo sa začalo vtláčať do tuhej stereotypnej štruktúry, a to spotrebného, výrobného a bytového družstevníctva. Poľnohospodárske družstevníctvo, ktoré malo byť podľa zákona o ÚRD integrálnou súčasťou celého československého družstevníctva, sa začínalo z tejto štruktúry postupne vydelať.

Zmena v chápaní poľnohospodárskeho družstevníctva bola zakódovaná už v samotnej riadiacej štruktúre ÚRD a SRD, keď sa mimoriadne široká a pestrá škála tejto formy družstevníctva zadelila do dvoch odborov. Poľnohospodárske družstvá výrobného charakteru patrili do I. odboru, kým poľnohospodárske družstvá obchodného a spracovateľského charakteru boli zaradené do II. odboru, ktorý riadil spotrebné družstvá. Tým sa de facto poľnohospodárske družstevníctvo rozdeľovalo na výrobné a nevýrobné, ktorých význam a perspektívy posudzovali riadiace politicko-hospodárske štruktúry rôzne. Ťažisko poľnohospodárskeho družstevníctva sa začínalo politickomocensky presúvať do sféry výrobného družstevníctva, t. j. takého, keď je činnosť družstva zameraná predovšetkým na vlastnú hospodársku výrobu (v perspektíve spoločnú), či už rastlinnú alebo živočíšnu; takéto chápanie sa plne presadilo od začiatku 50. rokov. Bolo to v diametrálnom rozpore s doterajšou podobou poľnohospodárskeho družstevníctva u nás, keď drvivú väčšinu družstiev tvorili družstvá nevýrobného charakteru.

Pozície poľnohospodárskeho družstevníctva v pôvodnej podobe obmedzovali dôsledky zvyšujúceho sa vnútropolitického napätia od polovice roku 1948, súvisiace aj s vážnymi komplikáciami pri zásobovaní obyvateľstva základnými životnými potrebami vrátane potravín. Pozornosť stranických a mocenských štruktúr sa okrem iného zamerala na prebudovanie výkupných organizácií a získanie plnej kontroly nad ich činnosťou. Dovtedy pôsobiace národné správy, ktoré bezprostredne po februári 1948 prevzali Zväz hospodárskych družstiev, Slovdob, Zväz mliekárenských družstiev a ďalšie organizácie výkupu, sa na jeseň 1948 zlúčili do jednej, Kumulatívnej národnej správy. Svojím pôsobením predznamenovala zriadenie centralizovanej výkupnej organizácie; tá bola zriadená podľa zákona č. 278/1948 Zb. o Ústredí pre hospodárenie s pôdohospodárskymi výrobkami z 2. 12. 1948 a vládneho nariadenia č. 316/1948 Zb. Zriadilo sa celoštátne Ústredie, ktorého obdobou na Slovensku bolo Družstvo pre hospodárenie s pôdohospodárskymi výrobkami. Podľa zákona mala táto organizácia charakter „družstva so štátnou účasťou“, čo bol fenomén doposiaľ neznámy. Nešlo o skutočné družstvo, ale o pseudodružstvo bez základnej družstevnej siete a fungujúce na iných ako družstevných princípoch. Na Slovensku sa tak vytvorila takmer monopolná výkupná organizácia, ktorá nahrádzala dovtedajšie družstevné organizácie a bola vykonávateľom hospodárskej a zásobovacej politiky socialistického štátu. Jej úlohou bolo vykupovať alebo zabezpečiť výkup poľnohospodárskych výrobkov, ktoré roľníci vyrobili v rámci jednotného hospodárskeho plánu alebo na základe im uložených povinností.³¹

Podľa zákona č. 278/1948 Zb. sa do Družstva pre hospodárenie s pôdohospodárskymi výrobkami začlenil Zväz hospodárskych družstiev a verejných obilných skladíšť, Slovdob, Zväz mliekárenských družstiev, Paperod (družstvo pre priemyselné spracovanie a speňažovanie peria), Družstvo hospodárskych liehovarov a Drom (družstvo pre obchod s mliekom a mliečnymi výrobkami). Zlúčenie prebehlo bez likvidácie. Niektoré iné dovtedajšie organizácie, ktoré sa tiež zaoberali výkupom (Obilná spoločnosť, zväzy pre obilie, zemiaky, vajcia a pod), boli zrušené. Oprávnenia, záväzky, prostriedky a iný majetok začlenených (zrušených) organizácií prešiel na Družstvo. To používalo doterajšie nákupné a predajné družstvá ako svoju sieť. Začal sa naplno realizovať trend, ktorý po mnohých reorganizáciách vyvrcholil na začiatku 50. rokov zoštátnením ostatných poľnohospodárskych družstiev, t. j. veľkej skupiny spracovateľsko-zásobovacích družstiev rôznych druhov (skladištných, mliekárenských, družstevných mlynov a ďalších).³²

Preorientáciu poľnohospodárskeho družstevníctva gradoval zákon č. 69 o jednotných roľníckych družstvách z 23. 2. 1949. Hovoril síce, že jednotné družstvá „sú členom Ústrednej rady družstiev, v ktorej tvoria osobitný odbor“, súčasne však zakotvoval aj silné právomoci ministerstva poľnohospodárstva, ktoré „vykonáva dozor nad ich činnosťou“. Do jednotných družstiev sa mali „zjednotiť doterajšie rôzne poľnohospodárske družstvá“. Práve to však bolo problematické a de facto vyjadrovalo stotožnenie sa poľnohospodárskeho družstva s družstvom výrobného charakteru. Išlo len o fikciu, lebo úverové, spotrebné a spracovateľské družstvá v takomto „jednotnom družstve“ absentovali. Úverové družstvá už prakticky patrili do štátneho peňažníctva, hoci sa v tomto období ešte formálne hovorilo o „ľudovom peňažníctve“, začlenenom do ÚRD. Spotrebné a spracovateľské družstvá boli zaradené do iných odborov ÚRD alebo poštátnené. Jednota poľnohospodárskeho družstevníctva ako ďaleko najmohutnejšieho odvetvia družstevníctva u nás bola tak definitívne rozbitá. Pojmom „jednota“ sa pritom nemyslí jednotné riadenie družstiev na dedine, lebo to nikdy neexistovalo, ale širokospektrálne pokrytie a vzájomné prepojenie rôznych aspektov života dediny jednotlivými špecializovanými družstvami. Novo ponímané „poľnohospodárske družstevníctvo“ nadobúdalo celkom iný obsah i formu.

Oddeľovanie nového „poľnohospodárskeho družstevníctva“ od ostatného družstevníctva, jeho podriaďovanie štátu a prostredníctvom toho KSČ určovali politické priority novej moci. Súkromné vlastníctvo vo všetkých sférach života spoločnosti už bolo takmer zlikvidované a len na dedine sa nielen udržalo, ale aj naďalej malo rozhodujúce pozície. Zmena vlastníckych pomerov na dedine sa stala jedným z prvoradých politických úloh KSČ a „jednotné družstvá“ nástrojom jej realizácie. Pri zmenách na dedine bolo výhodné opierať sa o štátne orgány, ktoré boli „spoľahlivejšie“ ako družstevné orgány, a to napriek všetkým pofebruárovým personálnym zmenám, ktoré v týchto orgánoch prebehli. Vyjadrením orientácie na upevňovanie štátneho riadenia družstevníctva na dedine bolo rozhodnutie vedúcich orgánov KSČ z konca roku 1950, ktorým sa jednotné roľnícke družstvá vyňali z riadiacej sféry ÚRD;³³ bolo to však len formálne legalizovanie toho, čo už dlhší čas de facto existovalo. Ministerstvo poľnohospodárstva sa aj oficiálne stalo centrálnym riadiacim orgánom JRD. Ich ďalší vývoj sa usmerňoval výlučne po štátnej línii, prostredníctvom siete strojových a traktorových staníc a napojením na štruktúru národných výborov (poľnohospodárske referáty, respektíve správy ONV a KNV). Cesty poľnohospodárskeho a nepoľnohospodárskeho družstevníctva sa rozišli, čo potvrdila aj odlišná družstevná legislatíva. Charakter poľnohospodárskeho družstevníctva, stotožneného s formou JRD, určoval v nasledujúcich 40 rokoch (až do pádu komunistického režimu koncom roka 1989) vývoj na slovenskej i českej dedine.

Poznámky:

- 1 Slovenská národná rada v Banskej Bystrici uvalila v období SNP nútenú správu na nemecké a arizované podniky (nariadenie SNR č. 11 z 8. 9. 1944), čo v svojich dôsledkoch zasiahlo aj družstvá a družstevné zväzy. Po prechode frontu a oslobodení celej republiky sa toto riešenie modifikovalo do podoby „národnej správy“ (J.P.).
- 2 Zbierka nariadení Slovenskej národnej rady, roč. 1945. Nariadenie SNR č. 50/1945 o národnej správe z 5. 6. 1945.
- 3 Ku konkrétnym prípadom preskúmania „spoľahlivosti“ družstevníkov a preverovania pôvodu družstevného majetku pozri FABRICIUS, M., HOLEC, R., PEŠEK, J., VIRSIK, O.: 150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry. Bratislava 1995, s. 130–131.
- 4 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej len SNA), f. Ústredné družstvo, NUPOD. Pridelovanie konfiškátov podľa vyhlášky č. 1575/46 Úr. v.
- 5 SNA, f. Ústredné družstvo, NUPOD. Úver pre znovuvýstavbu potravného družstevníctva.
- 6 MARTULIAK, P.: Stopädesiat rokov slovenského družstevníctva. Nitra 1995, s. 123–124.
- 7 Štruktúra slovenského družstevníctva po 2. svetovej vojne je najpodrobnejšie a najpresnejšie uvedená v publikácii k jeho storočnici *Slovenské družstevníctvo v prehľade*. Zostavil M. J. Milov. Bratislava 1947, s. 14.
- 8 V záujme komplexnejšieho pohľadu na celé slovenské družstevníctvo je žiaduce uviesť aj štruktúru nepoľnohospodárskeho družstevníctva. V jeho rámci existovali dve ústredne, a to Zväz zamestnanckých družstiev a Živnozväz (Zväz živnostenských a občianskych úverových ústavov a družstiev). Vo Zväze zamestnanckých družstiev pôsobila ako organizačný zväz Veľkonákupná spoločnosť družstiev, ako základné články zamestnancké družstvá a predajne Budúcnosť. Živnozväz svojím spôsobom „zastrešoval“ (bez organizačného zväzu) živnostenské úverové družstvá a živnostenské (výrobné, obchodné, stavebno-podnikateľské, strojové a ďalšie) družstvá v mestách. Najpočetnejšie boli živnostenské úverové družstvá, ktoré mali okolo 60 000 členov. Tamže.
- 9 Konkrétne údaje o počte družstiev a ich členov na Slovensku v rokoch 1945–1947 pozri *Vývoj družstevníctví na území ČSFR*. Praha 1992, s. 210.
- 10 Zásadu „jeden člen – jeden hlas“ malo vo svojich stanovách zakotvených viac ako 2400 družstiev pričlenených k Ústrednému družstvu, najmä úverné, potravné, dobytkárske, strojové a stavebné družstvá. Pri zostávajúcich družstvách to bolo upravené tak, že jeden člen družstva mohol mať maximálne 10 alebo 20 hlasov. Hospodársky obzor, č. 13, 1. 7. 1947.
- 11 Hospodársky obzor, č. 1, 1. 1. 1947.
- 12 Pri analýze pozícií KSS v družstevných štruktúrach pre Sekretariát ÚV KSS zo začiatku roka 1946 sa v tejto súvislosti uvádzalo: „Do družstevných centrál bola svojho času menovaná dočasná správa. Podľa dohody v Národnom fronte mali byť tieto dočasné správy menované predsedníctvom SNR s rešpektovaním zásady, že tieto inštitúcie celoslovenského významu nesmú byť doménou jednej politickej strany. Napriek tomu dočasné správy boli menované Povereníctvom pre poľnohospodárstvo, a to výlučne z osôb blízkych Demokratickej strane. ... Jedine v NUPOD-e, kde národnú správu vymenovalo Povereníctvo pre priemysel a obchod, je národná správa zložená z osôb blízkych nám, na čele so súdruhom Tóthom.“ SNA, f. ÚV KSS, GT, kart. 2184. Krátka informácia o dnešnom stave družstevníctva.
- 13 Citované podľa CAMBEL, S.: Slovenská agrárna otázka 1944–1948. Bratislava 1972, s. 188.
- 14 SNA, f. ÚV KSS, GT, kart. 2184. Krátka informácia o dnešnom stave družstevníctva.
- 15 CAMBEL, S.: c.d., s. 191–192.
- 16 K politickému zápasu o prijatie zákona o ÚRD a postojoch vedenia slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva pozri PEŠEK, J.: Družstevníctvo na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945–1948). In: Historický časopis, 43, 3, 1995, s. 454–456.
- 17 Sto rokov od založenia Jurkovičovho Gazdovského spolku v Sobotišti síce uplynulo už 9. 2. 1945, západné Slovensko sa však v tomto období stávalo frontovým pásmom. V tejto situácii nebolo možné pripraviť akékoľvek oslavy, tým skôr, že účasť samotných družstevníkov by nebolo možné zabezpečiť. Zanikajúci ľudácky režim mal iné starosti, podobne ako sily, nastupujúce do popredia na postupne oslobodzovanom území Slovenska. Družstevní funkcionári sa zhodli na tom, že vzhľadom na vojnovú devastáciu nemôže byť vhodným termínom ani február 1946. Oslavy storočnice slovenského družstevníctva sa preto odložili až na máj 1947 (J.P.).
- 18 Hospodársky obzor, č. 11, 1. 6. 1947.
- 19 Hospodársky obzor, č. 12, 14. 6. 1947
- 20 SNA, f. Ústredné družstvo, Slovenská rada družstiev 1947–1948. Korešpondencia.
- 21 V rokoch 1947–1948 bolo na Slovensku založených 760 strojových družstiev, časť ešte roku 1947 a väčšina roku 1948. Vedúce orgány KSS i poľnohospodárski odborníci vtedy predpokladali, že roku 1949 bude založených ďalších 500 strojových družstiev. Prijatie novej koncepcie (odrážal ju zákon

- o JRD zo začiatku roka 1949) a nastupujúca kolektivizácia však tieto kalkulácie negovali. Vývoj v poľnohospodárstve išiel iným smerom. SNA, f. ÚV KSS, Predsedníctvo ÚV KSS, kart. 790. Zasadanie PÚV KSS 5. 2. 1949. Mechanizácia poľnohospodárstva.
- 22 Hospodársky obzor, 29. 2. 1948.
 - 23 Napríklad Miestny akčný výbor SNF v Šahách podal návrh „na uvalenie národnej správy s okamžitou platnosťou na „Viezora“, poľnohospodárske družstvo s r. o. v Bratislave, pofažme na jeho hospodárstvo, ktoré sa nachodí v katastrálnom území obce Šahy, Tešnak a Vyškovce.“ Ako dôvod uvádzal, že „celé hospodárstvo uvedeného družstva je vedené nezodpovedne z hľadiska národohospodárskeho a bolo tiež konštatované obohacovanie sa jednotlivých doterajších činiteľov tohto družstva.“ Ďalej MAV SNF žiadal okamžite uvaliť národnú správu na „podnik parného mlyna „Lamy“, nájomca Zväz hospodárskych družstiev v Šahách“, pretože „z uvedeného mlyna unikajú mlynské výrobky nezákonnou cestou, z čoho sa dá predpokladať tzv. „mletie na čierne“ alebo okrádanie verejného hospodárstva.“ SNA, f. ÚAV SNF, kart. 61, 253/48, Sekretariát – Uvalenie národnej správy (2. 4. 1948).
 - 24 Hospodársky obzor, 15. 3. 1948.
 - 25 Hospodársky obzor, 1. 4. 1948.
 - 26 Podrobnejšie CAMEL, S.: Nitriansky roľnícky program – tradícia a medzník. In: Nitriansky program – medzník vo vývoji slovenského poľnohospodárstva. Bratislava 1989, s. 7–27. Pozn.: Problematiku tzv. Nitrianskeho programu rieši samostatný referát, zaradený do zborníka (J. P.).
 - 27 SNA, f. Ústredné družstvo, Slovenská rada družstiev, 1947–1948. Korešpondencia.
 - 28 Slovenská rada družstiev pôsobila len v rokoch 1948–1953, na rozdiel od ÚRD, ktorá v rôznych modifikáciách a s rôznymi kompetenciami existovala až do roku 1990. Činnosť SRD stagnovala, strácala na význame, postupne sa stávala viac a viac formálnou. Normotvorná činnosť celkom prešla na ÚRD, čo zodpovedalo aj vtedajším oficiálnym názorom o pôsobnosti slovenských národných orgánov. Zastúpenie slovenského družstevníctva v ÚRD sa nerealizovalo ani tak cez SRD, ale skôr prostredníctvom tých funkcionárov slovenského družstevníctva, ktorí tvorili asi jednu tretinu pražskej ÚRD (J. P.).
 - 29 Štruktúra ÚRD rekonštruovaná na základe práce PERNICA, K. a kol. Družstevníctví. Praha 1968, s. 119, a ďalej údajov z periodika Hospodársky (Družstevný) obzor, 1948–1949.
 - 30 20. 7. 1948 bol prijatý zákon č. 181/1948 Zb. o organizácii peňažníctva, ktorý mal aj časť o ľudovom peňažníctve. Týmto zákonom sa zriadilo Ľudové peňažné ústredie v Prahe a analogická inštitúcia na Slovensku pod firemným označením „Ľudové peňažné ústredie v Bratislave“. Na toto ústredie prechádzali funkcie Ústredného družstva v Bratislave, Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc a Živnozväzu. Formálne boli tieto peňažné ústredia členmi ÚRD, respektíve SRD, mali pôsobiť ako vyrovnávacie miesta pre okresné sporiteľne a záložne a svoje prebytky povinne ukladať v Poštovej sporiteľni. Zákon č. 181/1948 Zb. síce ústavy ľudového družstevníctva charakterizoval ako družstvá, v skutočnosti to však bola len fikcia. Začal sa proces ich poštátňovania, ktorý za krátky čas (od 1. 4. 1949, keď sa Ľudové peňažné ústredie spojilo s Poštovou sporiteľňou) prakticky dospel k ich likvidácii a prechodu do systému štátneho peňažníctva (J. P.).
 - 31 PEŠEK, J.: Premeny slovenského družstevníctva po roku 1948. In: Historický časopis, 43, 1, 1995, s. 98–99.
 - 32 Zoštátnenie poľnohospodárskych spracovateľských družstiev sa uskutočnilo na základe uznesenia Politického sekretariátu ÚV KSČ z 23. 7. 1952. Tieto družstvá boli zjednotené jednorazovo, bez vedomia a súhlasu svojich členov a stali sa súčasťou štátneho potravinárskeho priemyslu (J. P.).
 - 33 POSPÍŠIL, B.: Československé družstevníctvo. 5. Poľnohospodárske družstevníctvo. Praha 1983, s. 19.

The Peripeteia of Slovak Cooperative Farming After the Second World War

Abstract

Slovak cooperatives, including cooperative farming after the second world war continued in the spirit as well as organizational structure they had in the inter-war period, and which were actually somehow preserved even under the circumstances of the Slovak Republic (1939-1945). After the war damage had been dealt with and the cooperatives were purged (members were examined for political and national reliability and the origin of property was investigated into), the cooperatives could finally focus on the development of their activities. The farming cooperatives formed in the post-war Slovakia the largest segment of cooperative business, and were located mostly in the country. There were about 2500 cooperatives concerned with credits, food, storage, milk and dairy, fruits, vegetables, cattle and other services. Their members farmed individually and at the same time were organized in a cooperative, sometimes in several of them, focused on the kind of services they were in need of. The cooperatives that were concerned with the agricultural production per se were only few.

The cooperative farming was, just as the society as a whole, sucked up by the political struggle for the

direction of post-war development. The dominant players were Democratic Party and its agrarian wing. The Communist Party of Slovakia tried to weaken its position, mostly by means of forcing their own people into the cooperative committees. This, however, did not yield any substantial results and a majority of the Slovak village folk voted in the May 1946 elections for the Democratic Party. The February 1948 coup brought about a revolution in cooperative farming. The Communist Party used power and political means to redirect it towards the agricultural production and manufacturing and made it a tool for the change of ownership structure in the country. This represented a discontinuity of the previous development. Beginning with 1949, there were only united cooperatives, and the situation did not change until the collapse of the communist regime in late 1989.

Nitriansky roľnícky program z apríla 1948 – pokus o družstevnú cestu rekonštrukcie slovenského poľnohospodárstva

SAMUEL CAMBEL

Nitrianskym roľníckym programom nazývame dokument, ktorý v mene Slovenskej národnej rady 4. apríla 1948 na zhromaždení roľníctva v Nitre, symbolicky pod hradbami niekdajšieho sídla kniežata Pribinu, vyhlásil povereník pôdohospodárstva a pozemkovej reformy Michal Faltan. Nešlo o nejaký regionálny experiment alebo oslavný traktát, ktorý mal po sto rokoch od zrušenia poddanstva hodnotiť konštitučné zákony prijaté na uhorskom sneme v Bratislave v marci 1848. Práve po skúsenostiach z bojov o pôdu a národné prežitie sa na jar 1948 ocitlo Slovensko na križovatke a hľadalo program ďalšieho vývoja svojho hospodárstva.

Už pred vypuknutím Slovenského národného povstania jeho organizátori predpokladali, že pri povojnovej obnove Slovenska rozhodujúcu úlohu bude mať pozemková reforma a industrializácia krajiny. Popri riešení okamžitých a naliehavých, či už v držbe pôdy alebo v opatreniach agrokultúrnych, sa malo pamätať na zmenu hospodárskej štruktúry Slovenska, na také zaradenie slovenskej ekonomiky do celkového rámca národného hospodárstva povojnového Československa, ktoré by zodpovedalo jej prirodzeným možnostiam a danostiam, a zabezpečilo, že sa i hospodárske pomery v spoločnom štáte Čechov a Slovákov budú vyvíjať na podklade princípu rovný s rovným. Slovensko, s výnimkou Podunajskej a na východe Potiskej nížiny, nemalo pôdne a klimatické predpoklady byť krajinou typicky alebo prevážne agrárnou, ako sa to tradovalo v minulosti. Postupnou industrializáciou sa mal skôr dosiahnuť stav ako bol po vojne v Čechách, t.j. zhruba 25 % : 40 % v prospech priemyslu (na Slovensku bol pomer opačný: 56 % : 19 % v prospech poľnohospodárstva).

Kým program industrializácie Slovenska sa v katastrofálnych podmienkach po prechode frontu, ktorý tu trval až 8 mesiacov, javil skôr ako vzdialený sen a utópia, že raz aj Slovensko bude môcť (ako tomu bolo v Čechách a na Morave už pred 2. svetovou vojnou) umiestniť populačný „prebytok“ doma, v slovenskom priemysle, generálnu pozemkovú reformu považovali signatári Vianočnej dohody, vrátane bývalého agrárnika J. Ursínyho,¹ za vec reálnu, ktorá mohla ihneď po vojne pozitívne ovplyvniť rekonštrukciu slovenského hospodárstva a pomôcť riešiť zásobovanie obyvateľstva potravinami aj v odľahlejších krajinách. Išlo skoro o 420 000 ha poľnohospodárskej pôdy a spolu s lesnou pôdou o 977 556 hektárov.² Tieto pôdne rezervy mali v krátkom čase rozšíriť skupinu strednoroľníckych od 5 do 10 ha, zmenšiť počet nesebestačných maloroľníckych hospodárstiev okolo 2–3 ha a tak sa i majetkovou skladbou vidieka priblížiť priaznivejším pomerom, ktoré pre rozvoj poľnohospodárskej výroby poskytovala silne strednoroľnícka dedina v českých krajinách.

Program všeobecnej pozemkovej reformy podľa zásady „pôdu má dostať ten, kto na nej pracuje, pôdu musí dostať malý roľník“, o ktorom sa zmienila SNR neraz za SNP a potom ešte vo svojom manifeste zo 4. februára 1945, pri rokovaní s podpredsedom SNR G. Husákom Gottwald odmietol a trval na staršej dohode s prezidentom Benešom: v prvej etape vyvlastniť len pôdohospodársky majetok Nemcov, nepriateľov a zradcov Československej republiky nielen z kruhov maďarských, ale aj českých a slovenských, pričom vo veci maďarských statkárov riešenie mala uľahčiť výmena obyvateľstva maďarskej národ-

nosti so Slovákmi v Maďarsku. V takejto podobe sa požiadavka pozemkovej reformy dostala do Benešových konfiškačných dekrétov a tiež do nariadení SNR.

Namiesto generálneho riešenia agrárnej otázky sa potom uskutočnila len čiastočná pozemková reforma, v ktorej sa Povereníctvo SNR pre pôdohospodárstvo a pozemkovú reformu nechalo vtiahnuť do všelijakých neopodstatnených intervencií a starosť o rozdelenie skonfiškovaných veľkostatkov medzi dedinskú chudobu, ponechalo bokom. Do 1. marca 1948 dostalo do vlastníctva pôdu iba 9 % žiadateľov spomedzi zákonných uchádzačov o prídely pôdy (rezortné povereníctvo do tohto času vydalo 7 049 dekrétov na 72 000 ha poľnohospodárskej pôdy)³ a tak napriek povojnovému revolučnému vajataniu sa v oblasti hospodársko-vlastníckej veľa nezmenilo. Slovenská dedina zostala do polovice 20. storočia na 80 % maloroľnícka s 15 % podielom na celkovej výmere pôdy.⁴

Avšak aj táto pôda bola v dôsledku dlhodobého historického vývoja, najmä vinou zostalej uhorskej legistávie, menovite zákonov o dedení pôdy, roztrieštená na drobné, po celom chotári roztrúsené políčka. Renomovaný národohospodársky týždenník *Výstavba Slovenska* uviedol o tom čísla: podľa nich sa na Slovensku po 2. svetovej vojne, t.j. po dvoch pozemkových reformách, ktoré mali posilniť stredný stav, pri výmere 4,6 miliona hektárov pôdy (z toho 2,8 milióna ha pôdy poľnohospodárskej) nachádzalo až 11,5 milióna parciel, pričom na jeden závod pripadalo približne 25 parciel.⁵ Až do roku 1948 nič potom na Slovensku nestálo v ceste, aby pri pozostalostnom pokračovaní sa i tieto biedne parcely naďalej delili medzi početnú populáciu, ktorú nesebestačné hospodárstva nemohli uživiť a potomci maloroľníckych rodín museli poväčšine emigrovať do neznámej cudziny, niektorí až za more. Zápas o udržanie sa na „svojom“ kúsočku poľa pripútal tú časť roľníkov, ktorí odolali tlaku svojich veriteľov a neboli sproletarizovaní, pevným putom k pôde a až do krajnosti vybičoval u nich súkromnovlastnícke vzťahy k nej. Prenášaním vlastníctva z otca na všetkých potomkov dedením, sa ešte znásobovala sila týchto pút.

Nie je preto náhodné, že autori Nitrianskeho programu tak jednoznačne privítali roľnícke zákony schválené čs. Ústavodárnym národným zhromaždením v marci 1948. S trojročným oneskorením sa mala podľa nich dokončiť pozemková reforma. Najprv revíziou prvej československej pozemkovej reformy podľa zákona č. 142 z 11. júla 1947, ale v marci 1948 doplneného novelou č. 44/48 Sb., ktorá umožňovala anulovať tzv. generálne dohody o odklade pozemkovej reformy z roku 1935 a revidovať všetky rozhodnutia, ktoré veľkostatkárom prepustili pôdu nad výmeru 150 ha poľnohospodárskej pôdy, alebo 250 ha pôdy vôbec, alebo zo záboru vylúčili pozemkový majetok ponechaný veľkostatkárovi ako prírodná pamiatka. Revízií podliehali aj tzv. zvyškové statky, ak sa nedostali do rúk aktívneho poľnohospodára, keď pri ich pridelovaní hrala úlohu protekcia alebo korupcia. Napokon zákon o novej pozemkovej reforme (trvalej úprave vlastníctva k poľnohospodárskej a lesnej pôde) č. 46 z 21. 3. 1948 stanovil najvyššiu hranicu pozemkového vlastníctva výkonného poľnohospodára na výmeru 50 ha a zároveň vyslovil zásadu, že pôdu slúžiacu poľnohospodárskej výrobe môže vlastníť iba ten, kto na nej osobne pracuje s výnimkami charitatívneho charakteru: neschopnosť majiteľa pôdy pracovať na pôde pre starobu, chronickú chorobu, invaliditu alebo pri cirkevnej pôde (do výmery 30 ha) k vydržiavaniu duchovných nižších cirkevných úradov. Nitriansky program predpokladal, že len zo skonfiškovaných pôdohospodárskych majetkov dostane pôdu vyše 70 000 prídelcov.

Zákonné opatrenia z 21. marca 1948 konkretizovali záverečné dve etapy povojnovej pozemkovej reformy, ktoré výmerou 50 ha stanovili krajnú hranicu sociálno-ekonomických reforiem v poľnohospodárstve. Pre Slovensko, ako som uviedol už vyššie, známe vysokým stupňom súkromnovlastníckeho založenia roľníctva, dôležité bolo, že marcové roľnícke zákony potvrdili platnosť princípu súkromného vlastníctva pôdy nielen deklaratívne, ale viacerými konkrétnymi ustanoveniami. Spomeňme zákon a novelu o revízií prvej čs. pozemkovej reformy, ktoré na rozdiel od Benešovho konfiškačného dekrétu nev्यvlast-

ňovali pôdu bez náhrady, ale podľa pôvodných ustanovení záborového zákona z roku 1919: zašantročenú veľkostatkársku pôdu vykúpil štát (majitelia zvyškových statkov mali potom dostať náhradu vo výške ceny nadobúdacej) a prideliť ju oprávneným uchádzačom z radov drobných roľníkov. Po druhé, zákon o trvalej úprave vlastníctva bol bodkou za pozemkovou reformou v Československu a okrem toho, že sa za pôdu spadajúcu pod zákon č. 46/48 Sb., platila pôvodnému majiteľovi tiež peňažná náhrada, vyslovil aj zásadu, že na ponechávanom pozemkovom maxime 50 ha vo vlastníctve výkonného hospodára nebude v budúcnosti nič menené. Vláda sa zároveň zaviazala, že súkromné vlastníctvo pôdy v takejto podobe zakotví budúca ústava ČSR.

Na rozdiel od situácie v českých krajinách, kde na vidieku už od čias habsburskej monarchie dominovalo v skladbe vidieka stredné roľníctvo, dostatočne kapitálovo solventné, disponujúce skoro 40 % poľnohospodárskej pôdy (55 % z nej pripadalo na ornú pôdu) a vlastnilo okolo 60 % koní, v polovici 20. storočia po pôde najdôležitejšieho výrobného prostriedku v poľnohospodárstve,⁶ kde preto pozemková reforma okrem osídlenia českého pohraničia už nič kvalitatívne nemenila a po roku 1945 iba rozšírila podiel strednorolníckeho živlu v českom poľnohospodárstve, pre Slovensko mali ustanovenia uvedených zákonov o doplnení nesebestačných usadlostí priamo prevratný význam. Ponúkala sa tým Slovensku možnosť od základu zmeniť majetkovú štruktúru slovenskej dediny, zmenšiť sociálny kontrast na vidieku, posilniť stredný stav a postupne vytvárať podmienky pre technickú rekonštrukciu slovenského poľnohospodárstva. Preto považoval Nitriansky roľnícky program vo svojej preambule za potrebné pripomenúť, že treba „urýchlene dohnať to, čo sa zameškalo...najmä na úseku pozemkovej reformy“.⁷ Do jari 1948, keď skupina slovenských národohospodárov pracovala na Nitrianskom programe, sa stredný roľnícky stav v podstate nijako nezväčšil, hoci už dve pozemkové reformy takú tendenciu sledovali. Likvidovanie veľkostatkárskeho vlastníctva pôdy sprevádzaného prevahou rozdrobenej roľníckej malovýroby, jej technickou zaostalosťou a nízkou produktivitou práce bolo pre Slovensko národohospodárskou nevyhnutnosťou, predstupňom pozvoľnej intenzifikácie slovenského poľnohospodárstva. Inak každé úsilie o rekonštrukciu hospodárstva, o vyššiu životnú úroveň národa, by stálo na piesku.

Vlastný obsah Nitrianskeho programu tvorilo deväť konkrétnych úloh, ktoré mali jedného spoločného menovateľa: snahu dôsledne vyčerpať možnosti roľníckej malovýroby prevládajúcej na Slovensku, využiť ekonomické a sociálne rezervy malých foriem hospodárenia, rodinnej organizácie práce, slovom akési malé rodinné farmy. Bezprostredne nadväzovali na úlohy dvojročnice a marcové roľnícke zákony, najmä zákon o dedení roľníckych pozostalostí a o komasácii, ktoré boli síce spoločné pre celú ČSR, ale v podmienkach Slovenska – ako sa o tom ďalej ešte zmienim – znamenali historický obrat a účtovanie tak s jeho uhorskou, ako aj predmnichovskou minulosťou.

Z hľadiska významu a miesta Nitrianskeho programu v novodobých agrárnych dejinách Slovenska chcem upozorniť najmä na dve jeho stránky. Po prvé, bol to po dlhšom čase ďalší pokus slovenskej politickej reprezentácie vypracovať pre Slovensko agrárny program „šitý na jeho mieru“. Od chvíle ako vo februári 1945 G. Husák – ako sám uvádza vo svojom Svedectve o Slovenskom národnom povstaní – pri rozhovoroch s Gottwaldom v Moskve prijal jeho argumenty, že sa z ohľadu „na situáciu v českých krajinách, na zmýšľanie českého ľudu“, ale aj na rady J.V. Stalina tlmočené Gottwaldovi (23. januára 1945) – „rátať s Benešom, dohodnúť sa s ním, akceptovať ho ako prezidenta“,⁸ treba zriecť požiadaviek nastolených v SNP (išlo hlavne o generálnu pozemkovú reformu), všetky pokusy formulovať úlohy Slovenska, boli iba aplikáciou celoštátnych úloh na podmienky Slovenska ako jedného z administratívnych regiónov Československa a nie – ako to zodpovedalo princípu rovný s rovným – zohľadnením špecifických národných podmienok a záujmov Slovenska.

Výsledky februárových udalostí posvätené podpisom prezidenta Eduarda Beneša, pri-

jatím demisie ministrov, ktorí protestovali proti politike KSČ a vymenovaním novej Gottwaldovej vlády, podnietili aj iniciatívu pofebruárovej reprezentácie SNR, ktorá sa chopila príležitosti a vypracovala nový roľnícky program. Treba však povedať, že si nepočínala bezhlavo, ale triezvo odhadla slovenskú realitu. Nezabudla, že katolícka slovenská dedina vo voľbách do parlamentu a SNR 26. mája 1946 odovzdala až 61,4 % hlasov Demokratickej strane a ďalších 7 % získali malé strany, programovo blízke DS – Strana slobody a Strana práce a tak si ani po 25. februári 1948 nebola KSS, ktorá mala teraz v SNR väčšinu, istá podporou roľníctva. Preto aj 1. marca 1948 prijalo Predsedníctvo ÚV KSS uznesenie – „založiť roľnícku stranu“,⁹ svojim zložením maloroľnícku, podporujúcu politiku Národného frontu. Za povšimnutie stojí, že sa tak stalo na tretí deň po celoštátnom zjazde roľníckych komisií v pražskom Slovanskom dome a na druhý deň po manifestácii roľníctva konanom 29. februára 1948 na Václavskom námestí v Prahe, kde nielen Gottwald, ale aj rezortný minister J. Ďuriš odmietli reči o tom, „že niekto u nás chce na dedine zavádzať kolchozy“.¹⁰

Po druhé: berúc do úvahy kapitálovú slabosť vyše 80 % maloroľníckej väčšiny slovenského roľníctva a situáciu, v akej sa roľnícke hospodárstva nachádzali po vojne, na slovenskom území trvajúcej osem mesiacov, Slovenská národná rada počítala síce s finančným príspevkom štátu v rámci dvojročného hospodárskeho plánu, ale pri financovaní miestnych aktivít, ktoré však v poľnohospodárstve prevažovali, sa spoliehala hlavne na sieť svojpomocného družstevníctva. Košický vládny program z ktorého vlády povojnového Československa vychádzali, neobsahoval zvláštny bod o družstevníctve, ale na viacerých miestach s ním počítal a v bode X. priamo predpokladal, že „do družstevných podnikov a organizácií všetkého druhu (poľnohospodárskych, konzumných, peňažných atď.) bude ihneď dosadená dočasná národná správa, dokiaľ samo členstvo dotyčného družstva nebude mať možnosť demokratickou cestou zvoliť si správu novú“.¹¹ Roľnícke družstevníctvo nebolo teda výnimkou a v kapitole o pozemkovej reforme popri uznaní „plného vlastníctva prídelcu“, t.j. individuálneho súkromného vlastníctva pôdy pridelenéj v rámci pozemkovej reformy, Košický vládny program nevyklúčoval, že „z hospodárskych budov a inventára parcelovaných objektov môžu byť organizované družstvá pre spoločné používanie budov a inventára maloroľníkmi“.¹²

O charaktere družstiev v Košickom programe nepadlo ani slovo, túto otázku nespomína ani tzv. Budovateľský vládny program z júla 1946, ale sa rozumelo samosebou, že sa v tom čase myslelo na pôvodné družstevné spolky opierajúce sa o zásadu svojpomoci, vzájomnosti, dobrovoľnosti a osobitnej samosprávy s jednou závažnou zmenou: majetkový cenzus pri voľbe družstevných orgánov sa nahradil princípom – jeden člen, jeden hlas. Po dvoch mesiacoch života na povstaleckom území bolo by nemysliteľné, aby sa vývoj na oslobodenom Slovensku uberal v hospodárstve inou cestou a podľa iných pravidiel, ako boli tie, ktoré použilo v Povstaní zákonodarstvo SNR, napríklad, keby sa akýmkoľvek spôsobom uprednostňovali bohaté vrstvy spoločnosti a teda v družstevnom živote pri voľbách použil majetkový cenzus. Ani Nitriansky roľnícky program na tomto základnom bode nič nemenil a hlavné reformné opatrenia, obsiahnuté v dvojročnici a konkretizované v marcových roľníckych zákonoch hodlal uskutočniť prostredníctvom starých družstevných organizácií, ale prísne v demokratickom duchu, v prospech maloroľníckej väčšiny slovenského vidieka.

To sa týkalo v plnej miere sceľovacieho zákona, novely zákona o dedení roľníckych pozostalostí a zamedzení drobenia poľnohospodárskej pôdy č. 45/48 Sb.¹³ a čiastočne i ďalších zákonných noriem prijatých Ústavodarným národným zhromaždením ČSR v roku 1948 a na začiatku roku 1949. Okrem pozemkovej reformy, ktorá mala zlikvidovať hlad po pôde, muselo sa slovenské poľnohospodárstvo zbaviť i ďalšieho svojho dávneho dedičstva – rozdrobenosti a rozkúskovanosti poľnohospodárskej pôdy, čo síce lahodilo oku umelca, inšpirovaného mozaikou roličiek a lánov, tiahnucich sa po celom chotári, ale bolo smut-

ným pozostatkom feudálnej minulosti, jednou z príčin vlekkej zaostalosti a biedy robotného roľníckeho ľudu.

Zákon o dedení a o zamedzení drobenia pôdy mal zastaviť zhubný proces, ktorý naštarovala Mária Terézia v 18. storočí, keď z ohľadu na záväzky dané uhorským stavom, musela niektoré hospodárske a sociálne reformy uskutočňovať v jednotlivých častiach monarchie rôzne. Odlišnosti sa týkali aj práva dedického a deliteľnosti pozemkového majetku. V rakúskych častiach monarchie, teda aj v Čechách, na Morave a v Sliezsku, boli sedliacke hospodárstva chránené pred rozdrobením osobitnými zákonnými ustanoveniami a rodinný majetok zostával pri pozostalostnom pokračovaní v celosti, prechádzal nedeliteľne na jediného dediča. Od roku 1787 platilo, že hlavným dedičom má byť najstarší syn alebo najstaršia dcéra. Zákon z roku 1798 výslovne ukladal, aby odhad majetku sa urobil tak, aby hlavný dedič mohol na zdedenom majetku od začiatku úspešne hospodáriť a nezaťažil sa privysokou úhradou ostatných dedických podielov. Pri odpredaji pozemkov, výmera gazdovstva nesmela klesnúť pod 40 meríc (13,3 kat. jutra) a predaj sa nemohol uskutočniť, ak by nebolo možné na ňom udržiavať aspoň jeden záprah. Ani nové gazdovstvo nemohlo vzniknúť, ak by nemalo aspoň 40 meríc osevu. Zároveň však nikto nesmel hromadiť väčší majetok a vlastniť napríklad dve gazdovstvá. Po roku 1848 zostali ustanovenia ohľadne dedičstva a nedeliteľnosti sedliackych majetkov v českých krajinách ešte istý čas v platnosti, ale aj neskôr, keď prvorodenému dedičovi pribudli voči ostatným dedičom väčšie povinnosti a rozdelenie dedičstva bolo vyváženejšie, sila tradícií a starého obyčaja udržala sedliacke majetky pohromade. Tento stav prežil aj rok 1918 – vznik ČSR, jej dvadsaťročnú existenciu a trval až do polovice 20. storočia. Výsledkom tohto vývoja bolo silné zastúpenie stredného roľníctva na českej dedine. Preto v podmienkach českých krajín, kde nedochádzalo k drobeniu pôdy dedením, mal citovaný zákon (resp. novela zákona o zamedzení drobenia pôdy) iba zastaviť bezhlavé odpredávanie pozemkov a pri predaji poľnohospodárskej pôdy zabezpečiť prednostné právo výkonných poľnohospodárov.

Na Slovensku bola iná situácia. Uhorská legislatíva platná v Zálitavsku, kde patrilo aj Slovensko, pripustila, že sa rodičovské grundy mohli dedením deliť až do krajnosti na nesebestačné parcely a parcelky, takže v priebehu dvoch – troch generácií zostalo zo sedliackych rodových majetkov len hrdé pomenovanie „sedliak“, roľnícke rodiny hmotne upadali a nemalá časť ich potomkov skončila medzi vystaľovalcami. Dobyčie vagóny odvážali ešte aj po vzniku ČSR, teda v rokoch uskutočňovania pozemkovej reformy, slovenských a rusínskych (ukrajinských) bezzemkov a drobných roľníkov do ďalekej cudziny. Novela dedického zákona bola po pozemkovej reforme ďalším opatrením, ktoré malo najskôr zmieriť a v budúcnosti celkom zastaviť drobenie pôdy dedením alebo pri kúpe poľnohospodárskych pozemkov. Zákon pripustil delenie pozostalosti len po hranicu, pod ktorú sa nesmelo ísť: 5 ha v oblasti repárskej, 8 ha v oblasti obilninárskej, 10 ha v oblasti zemiakárskej a 15 ha v oblasti pastvinárskej. Pri pozostalostnom pokračovaní sa malo dbať na to, aby pôdu spomedzi dedičov prednostne dostal roľnícky potomok spôsobilý na pôde osobne hospodáriť, pričom nadobúdateľ pôdy nemal byť zaťažovaný privysokou úhradou ostatných dedických podielov.

Ďalší zo série marcových roľníckych zákonov – tzv. sceľovací zákon (č. 47/48 Sb.) mal pozemkové úpravy dotiahnuť do konca. Jeho národohospodársky význam bol nesporný: bez rýchleho uskutočnenia komasačných prác, bez úpravy vlastníckych a užívacích vzťahov a účelnej výmeny pozemkov v rámci chotára, nebolo možné uplatniť vymoženosti poľnohospodárskej techniky, zvýšiť výnosnosť a rentabilitu roľníckeho podnikania a v pohraničných krajoch (Sudety, južné Slovensko) dokončiť práce na pozemkovej reforme a osídlení.

Rozsah a tempo komasačných prác predpokladaných zákonom nemohli zostať iba vecou zememeračov a župných úradníkov, ako tomu bolo za Rakúsko-Uhorska a v prvej ČSR.

Širokú účasť roľníckej verejnosti mali zabezpečiť sceľovacie družstvá, verejnoprávne korporácie s rozsiahlou právomocou, úzko spolupracujúce s oblastnými a krajinskými komisiami, podriadenými ministerstvu pôdohospodárstva. O financovanie činnosti sceľovacích družstiev a sceľovacích úradov sa podľa zákona mal starať štát, ale zároveň svojim dielom mali prispieť aj účastníci komasácie spomedzi roľníkov (členov sceľovacieho družstva), ktorí si svojpomocne, sčasti i hypotekárnym úverom, mali zabezpečiť krytie nákladov. Zákon o poľnohospodárskom úvere č. 43/48 Sb., mal vylúčiť riziko, ktoré v minulosti často končilo exekúciou. Podľa tohto zákona za poľnohospodársky úver poskytnutý jednotlivému roľníkovi preberal štát záruku, že zaplatí za dlžníka bankovému veriteľovi jeho pohľadávku, ak sa stane nedobytnou. Štátna garancia vylučovala, že by sa mohla opakovať história z predvojnových čias, keď usadlosti malých a stredných roľníkov i nezavinene (po živelných pohromách) vyšli na bubon.

Agrárna legislatíva povojnového Československa nevybočovala z rámca demokratických a protifašistických reforiem, čo plne korešpondovalo i s predstavami autorov Nitrianskeho programu. Väčšina z nich prešla Povstaním a svojim myslením bola silne determinovaná jeho skúsenosťami a jeho programom. V ich predstavách stále rezonovali myšlienky Vianočnej dohody a Deklarácie SNR z 1. septembra 1944 o potrebe sociálneho vyrovnania a „čo najrovnomernejšom ... rozdelení národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo“, ne jeden z nich bol sám autorom niektorého z návrhov povstaleckých nariadení, ktoré odmietali hromadenie bohatstva v rukách jednotlivcov, alebo povstaleckých deklarácií o šťastnejšom živote „sociálne slabých vrstiev národa“.¹⁴ Jednotlivé paragrafy a odseky v zákonoch si vysvetlovali po svojom, v povstaleckom duchu a ani princíp súkromného vlastníctva pôdy nebol pre nich tak nedotknuteľný, že by sa pri riešení dôležitých národohospodárskych otázok nemohol rešpektovať verejný záujem. Kým napríklad ich kolega z bansko-bystrického povereníctva hospodárstva Martin Kvetko, od 11. apríla 1945 povereník pôdohospodárstva a pozemkovej reformy za Demokratickú stranu, charakterizoval osnovu zákona o sceľovaní pôdy „ako absolútne narušenie istoty vlastníctva už aj stredných poľnohospodárskych usadlostí“, ¹⁵ Nitriansky roľnícky program pri komasácii a marcových roľníckych zákonoch vôbec, uprednostnil národohospodárske hľadisko. Stotožnil sa s ich obsahom a zaradil ich medzi prvoradé úlohy Slovenska: „Bude patriť medzi prvoradé starosti našich vládnych orgánov, obnoveného Zboru povereníkov a Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy zaručiť, že všetky zásady novej roľníckej politiky, vyjadrené v historických roľníckych zákonoch...budú uvedené do života tak, aby aj slovenský roľnícky ľud pocítil v krátkom čase ich blahodarné účinky“.¹⁶

V prípade zákona o sceľovaní pozemkov rozptýlených v chotári obce to konkrétne znamenalo skončiť s dedičstvom stáročí a bez ohľadu na jestvujúce vlastnícke a užívacie vzťahy, na katastrálne a obecné hranice, vytvoriť z rozptýlených roľníckych parciel a parceličiek kompaktnéjšie pozemkové celky. Na Slovensku sa malo skomasovať okolo 12 miliónov parciel. Účelom týchto úprav bolo vytvorenie podmienok pre hospodárnejšie obrábanie pôdy, pre využívanie mechanizácie, modernej technológie a agrotechniky ako prostriedkov na zefektívnenie poľnohospodárskej výroby a tým aj na zvýšenie životnej úrovne vidieckeho ľudu. Bez zásahu do súkromnovlastníckych vzťahov na pôde sa nemohlo pomýšľať na likvidáciu neúčelných tvarov pozemkov, neschodných medzí a krkolomných ciest, ktoré prekážali poľnohospodárstvu plne využiť vymoženosti techniky a na pôde úspešne hospodáriť. Pôdne rezervy na rôzne terénne úpravy sa mali v záujme zlepšenia hospodársko-prevádzkových podmienok na hospodárstvach – podľa sceľovacieho zákona – zabezpečiť revíziou starej a dokončením novej pozemkovej reformy a vo výnimočných a nevyhnutných prípadoch aj vyvlastnením pôdy za náhradu. Výška náhrady závisela od veľkosti poľnohospodárskych závodov a to najviac 20 % pri výmere nad 40 ha, 15 % nad 30 ha a 10 % nad 20 ha. Pravda, výkup pôdy pri sceľovaní pokračovaní, bol závislý od

súhlasu dotyčného vlastníka pôdy alebo od uznesenia troch štvrtín členov sceľovacieho družstva. Pôda získaná výkupom mohla pri sceľovaní parciel rozšíriť iba pozemkové vlastníctvo maloroľníkov.

Novému komasačnému zákonu venoval Nitriansky program osobitný bod, počítal nielen s reorganizáciou komasačnej služby, ale konkrétne pre rok 1948 s výstavbou 120 usadlostí na južnom Slovensku, vyhradených pre kolonistov z radov slovenských presídlencov z Maďarska, Bulharska a Rumunska. V budúcich rokoch sa mali komasačné práce ešte urýchliť a tak vytvoriť pôdne predpoklady pre zintenzívňovanie a zdokonaľovanie roľníckej malovýroby.

Vlastný obsah Nitrianskeho programu tvorilo ešte ďalších osem úloh, ktoré mali jedného spoločného menovateľa: snahu v nadväznosti na zákonodarstvo posledných mesiacov dôsledne vyčerpať možnosti roľníckej malovýroby prevládajúcej na Slovensku, využiť ekonomické a sociálne potencie malých foriem hospodárenia, rodinnej organizácie práce, slovom akési malé rodinné farmy. Storočný historický vývin po zrušení poddanstva na Slovensku ukázal, že napriek očividnej prevahe poľnohospodárskej veľkovýroby ovládanej agrárnym kapitálom nad roľníckou malovýrobou, napriek rôznym tlakom (dane, úžernícke úroky), napriek byrokratickým zásahom štátneho aparátu (subvencie po línii vládnej agrárnej strany, za vojny cez HSLŠ), ktorý preferoval hlavne veľké závody, hospodárstva malých a stredných roľníkov, uchránili svoju existenciu. Mnohé hospodárstva malých roľníkov boli predané v dražbách, prepadli veriteľom, ich majitelia boli vyhnaní z pôdy medzi námezdných robotníkov a vysťahovalcov, ale väčšina sa, hoci s biedou, nakoniec udržala. Stalo sa tak vďaka nadmernej práci hospodára a príslušníkov jeho rodiny, ich nenáročnosti na životné potreby, menšej spotrebe, všestrannej skromnosti, ktorá prevyšovala dokonca i skromnosť poľnohospodárskeho robotníka. Na rozdiel od remeselníka, drobný roľník nebol plne závislý od trhu, niektoré životné statky si dokázal vyrobiť aj sám a aj toto naturálne hospodárstvo mu pomáhalo ubrániť svoju usadlosť a prežiť. Nedostatok kapitálu sa maloroľník snažil kompenzovať vstupom do poľnohospodárskych družstevných organizácií, zameraných na obchodnú činnosť a využívajúc ich služby hlavne pri predaji výrobkov živočíšnej výroby – hydiny, vajec, mlieka, masla.

Z takéhoto poznania ekonomických možností roľníckej malovýroby vychádzal Nitriansky program, keď koncepciu riešenia roľníckej otázky po skončení prác na pozemkovej reforme, založil na viere v silu malovýroby a jej schopnosť aj za daných podmienok zabezpečiť výživu národa. Akceptujúc kapitálovú slabosť slovenského roľníctva, prevahu maloroľníctva v jeho skladbe, i stáročiami vžitú tradíciu vidieckeho života na Horniákoch, za hlavnú úlohu označil komplexný rozvoj živočíšnej výroby. Prvoradou pritom mala byť výstavba 200 mliekárenských obcí, zakladanie kejdových hospodárstiev, odchov kvalitného plemenného dobytku, výstavba silážnych jám a hnojísk, kde bolo treba, aj doplnenie chýbajúcich stavov hovädzieho dobytku a ošípaných,¹⁷ čiže rozvoj tých oblastí poľnohospodárskej prvovýroby, v ktorej sa mohli úspešne presadiť práve maloroľnícke hospodárstva.

Ako je známe v poľnohospodárskych podnikoch malých, roľnícky dôchodok plynie hlavne zo živočíšnej výroby. Napríklad podľa údajov z roku 1944 u malého a stredného roľníctva až dve tretiny dôchodku plynulo z produkcie živočíšnej a iba jedna tretina z produkcie rastlinnej.¹⁸ Možno teda konštatovať, že autori Nitrianskeho roľníckeho programu postupovali systémovo a úlohu technického povznesenia slovenského poľnohospodárstva pochopili ako záležitosť v prvom rade maloroľníckych hospodárstiev (v horských a podhorských oblastiach Slovenska sa to týkalo poľnohospodárskych podnikov až do výmery 10 ha) tvoriacich absolútnu väčšinu na slovenskom vidieku.

Pri tomto konštatovaní nemožno si v texte Nitrianskeho programu nevšimnúť, že v jednotlivých jeho bodoch sa nepredpokladalo, ba ani vôbec nepočítalo s kapitálom vlastníkov malých a stredných gazdovstiev. Program celkom jednoznačne staval na družstevnej

svojpomoci, na využití siete všakovakých družstiev, a pokiaľ išlo o družstvá úverné, strojové, sceľovacie a pod., vyžadujúce rozsiahlejšie investície, predpokladal nemalé dotácie štátu.

Nešlo tu o nejaké kopírovanie cudzích vzorov, ale o východisko z núdze, zo situácie, v ktorej sa po 2. svetovej vojne nachádzalo slovenské poľnohospodárstvo. Ako v celej dovtedajšej histórii, za S. Jurkoviča, D. Licharda, či Pavla Blahu alebo Milana Hodžu, aj teraz, po 2. svetovej vojne, keď ku chronickým ťažkostiam slovenskej ekonomiky pribudlo v lete 1947 aj katastrofálne sucho a zásobovanie potravinami sa nepredstaviteľne zhoršilo, mohli do budúcnosti situáciu zachraňovať najviac práve svojpomocné družstevné organizácie. Pravda, autorom Nitrianskeho programu nešlo – ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať – len o úlohy na rok 1948. Okruh národohospodárov zaangažovaných na jeho príprave ho chápal ako záležitosť dlhodobiejšieho vývoja, prinajmenšom dotiaľ, dokiaľ budú výsledky povojnovej pozemkovej reformy, politiky odstupňovaných cien a novej subvenčnej politiky preferujúcej hospodárstva malých a stredných roľníkov do 20 ha, blahodárne pôsobiť na malovýrobu. Z ducha citovaného dokumentu,¹⁹ ale aj atmosféry, v ktorej sa na jar, ale ešte aj v lete a do jesene 1948 diskusie v slovenských orgánoch viedli, vyplýva, že sa nadhlo počítalo s využívaním malovýroby a poľnohospodárskeho družstevníctva v tradičnom zmysle slova.

Veľké úlohy stáli najmä pred mechanizáciou poľnohospodárskej malovýroby, osobitne po skončení komasačných prác. Slovenská dedina na tomto poli stále zápasila s následkami vojny. Bojovými udalosťami v posledných ôsmich mesiacoch vojny na Slovensku poklesol stav koní o 118 000 kusov, čiže o 46 % oproti priemernému stavu v rokoch 1934–1938.²⁰ Ani pred vojnou nemalo malé roľníctvo dostatok koňských poťahov, veď iba každý piaty podnik do 5 ha mal jedného koňa. Z tohto dôvodu sa ako záprah v poľných prácach v hornatejších regiónoch používal aj hovädzí dobytok, vrátane dojníc. Práve v týchto krajinách okupačné nemecké a maďarské vojská zrekvírovali pri ústupe najviac koní. Nezašli s nimi síce ďaleko, ich zvyšky sa ponachádzali na území blízkych moravských okresov, kde sa ich po porážke Nemcov ujala už československá vojenská správa a ako tzv. reverzné kone prideľovala deputáciám slovenských roľníkov z najpostihnutejších miest. Jeden poškodený roľník dostal zväčša iba jedného koňa, takže roľníci boli nútení kone spriahat, čiže formou susedskej výpomoci využívať konský dvojzáprah na zvládnutie sezónnych poľných prác alebo aj na furmanku pri rekonštrukčných prácach v doprave. Pokles stavov úžitkových zvierat na sklonku vojny zvýšil význam mechanizačných prostriedkov v poľnohospodárstve, pretože boli ohrozené poľné práce a tak i zásobovanie potravinami. To chcel Nitriansky program urýchlene riešiť už v roku 1948 dobudovaním siete okresných traktorových staníc a založením 300 strojových družstiev a strojových odborov. Z väčšej časti mali byť novozaložené strojové družstvá už v roku 1948 za pomoci štátu vybavené najpotrebnejšími strojmi. Za finančnej pomoci okresných združení Jednotného zväzu slovenských roľníkov sa okrem toho malo zriadiť vyše 100 čistiacich staníc, ktoré tak až o celú jednu tretinu mali rozšíriť sieť čistiacich a moriacich staníc. Osobitnú pozornosť venoval program strojovému vybaveniu hospodárstiev presídlencov a kolonistov na južnom Slovensku.

Strojové družstvá v roku 1948 nezačínali na zelenej lúke. Od roku 1947 sa im venovala pri výstavbe družstevníctva najväčšia pozornosť a vďaka investíciám v rámci dvojročnice, za výdatnej pomoci štátu. Podľa neúplných údajov k 15. septembru 1947 vzniklo v 63. slovenských okresoch 206 strojových družstiev²¹ a do konca roku 1948 ich počet dosiahol čísla 747.²² Zvýšila sa aj ich vybavenosť výkonnými strojmi, traktorový park z toho nevynímajúc. Zatiaľ čo roku 1937 pripadalo na 1 000 ha poľnohospodárskej pôdy iba 0,66 traktora, roku 1948 na tú istú výmeru už 2,10 traktora.²³

Hoci išlo v dejinách slovenského poľnohospodárstva o nebyvalý nárast poľnohospodárskej techniky, dodávky traktorov v rokoch dvojročnice nestačili nahradiť chýbajúcu ťažnú silu a ani plán mechanizácie ohlásený v Nitrianskom programe (počítajúci s počtom

300 novozaložených strojových družstiev „vybavených stroji“), nezodpovedal skutočným potrebám slovenského vidieka. Dedina naďalej zostávala pri starom spôsobe práce, práce človeka a zvierata, ktorá bola nielen únavná, vyčerpávajúca, ale vzhľadom k existujúcej technike a pokročilému stupňu mechanizácie poľných prác (napríklad v porovnaní s českými krajinami, s ktorými malo Slovensko tvoriť rovnoprávny, kompaktný národohospodársky celok) aj neefektívna a nevýnosná. Nitriansky program si uvedomoval dôležitosť prísunu novej techniky do poľnohospodárstva: "Bez mechanizácie niet pokroku" – stojí v jeho treťom bode a pridáva k tomu aj konkrétne čísla. Avšak tie boli jednoznačne podhodnotené, akoby sa autori programu obávali číselne vyjadriť tú obrovskú priepasť, ktorá zívila medzi strojovou vybavenosťou poľnohospodárstva českých krajín a Slovenska (roku 1948 pripadalo v českých krajinách dvakrát toľko traktorov, dvadsaťštyrikrát viac elektromotorov, desaťkrát viac trávnych kosačiek, sedemnášťkrát viac obilných kosačiek a štrnásťkrát viac viazačov na 100 ha ornej pôdy ako na Slovensku)²⁴ a v odhadoch potrieb boli radšej veľmi mierni.

Z hľadiska dlhodobého riešenia slovenskej agrárnej otázky dôležité bolo, že Nitriansky program nastolil aj otázku duchovného prerodu vidieka a zmienil sa aj o niektorých konkrétnych úlohách roľníckej osvetu. Deficit z uhorských čias, keď Apponyiho maďarská školská správa nedovolila založiť na Slovensku ani jednu jedinú roľnícku školu s vyučovacím jazykom slovenským, Československá republika len pomaly odstraňovala a ani vojnový slovenský štát, napriek štátnym dotáciám do poľnohospodárskeho školstva, vzdelanostnú úroveň medzi výkonnými roľníkmi podstatnejšie nezvýšil. Vznik nových roľníckych škôl od roku 1918 do oslobodenia od fašizmu (v školskom roku 1946–47 bolo na Slovensku 30 poľnohospodárskych škôl s 1199 žiakmi) prispel síce k príprave agronómov, šafárov, adjutantov a iných úradníkov pre veľkostatky, štátne majetky a verejnú správu, ale kultúrnu úroveň poľnohospodárskeho obyvateľstva v masovejšom meradle neovplyvnil. Významnejšie kroky na tomto poli do roku 1945 zaznamenali len družstevné organizácie a za vojny Roľnícka komora. V nadväznosti na dávne tradície vyzdvihol Nitriansky program hlavne úlohy osvetu medzi výkonným roľníctvom: „Roľnícka práca vyžaduje širokých odborných vedomostí a preto každému modernému roľníkovi sa musí dostať odbornej prípravy...Musíme urýchlene zvýšiť výrobnosť práce na malých a stredných gazdovstvách a preto na zvláštnych kurzoch vyškolíme z radov výkonných roľníkov 5 000 ľudových agronómov, ktorí budú ovládať najmä spôsob správneho hnojenia a kŕmenia... Chceme dokázať, že medzi roľníkmi je tisíce schopných ľudí, ktorí vedú byť učiteľmi a širiteľmi poľnohospodárskeho pokroku.“²⁵

Ako vidieť z textu roľníckeho programu SNR, roľník v ňom nezostáva viac iba objektom politickej hry rôznych straníckych koalícií, či altruistických iniciatív gazdovských spolkov a najrôznejších vlasteneckých inštitúcií. V koncepcii Nitrianskeho roľníckeho programu sa školovaný roľník dostáva do centra diania, ako subjekt dejín, ako aktívny činiteľ povolaný vyviesť extenzívne maloroľnícke poľnohospodárstvo na schodnejšiu cestu hospodárskeho rozvoja a pritom až do krajnosti využiť možnosti malovýroby. V tomto sa jeho autori spoliehali na podporu štátu a hustú sieť družstevných organizácií.

Akú úlohu bude v ďalšom smerovaní poľnohospodárstva hrať štát, dalo sa ťažko predvídať. Košický vládny program naznačil, že ani v tomto bode sa nemajú opakovať chyby prvej ČSR a dvojročnica zase ukázala, že v otázke štátnych dotácií možno tiež očakávať nový kurz. Vnútropolitické spory, ktoré s takou silou prepukli v čase parlamentných volieb na jar 1946, pokračovali nezmenšene aj po voľbách a niektoré kroky súperiacich strán neušetrili ani dedinu, či už išlo o čachrovanie pri rozdeľovaní poľnohospodárskych strojov, či pri dodávkach umelých hnojív, osiva a sadiva, pri rozhodovaní konfiškačných komisií, ktoré riešili odvolania pri rozdeľovaní veľkostatkárskej pôdy, atď. Štátna administratíva nebola pri týchto špekuláciách žiadnou výnimkou.

V zložitej situácii obnovovali po vojne svoju činnosť i družstevné organizácie. V niektorých družstevných zväzoch boli podľa Košického vládneho programu dosadené národné správy. Na ne nadviazalo hnutie za demokratizáciu družstevníctva, riadiace sa zásadou: jeden člen – jeden hlas, ktorá mala spochybniť dovtedy v družstevnom hnutí praktizované volebné právo závislé od výšky členského podielu. V družstevnom hnutí nemala viac rozhodovať kapitálová účasť, ale družstevný svojpomocný záujem, odmietajúci výstrelky liberalizmu i politického násillia zo strany štátnych orgánov. Družstevníctvo malo aj naďalej zostať združením osôb a to združením dobrovoľným, s rovnakými právami všetkých členov pri hlasovaní. Malo sa stať podnikaním kolektívnym, ktoré umožňuje i sociálne slabým jednotlivcom združiť sa vo väčšie celky a uplatniť sa hospodársky i popri súkromnej veľkovejrobe.

Princípy družstevnej demokracie a družstevnej organizácie práce uznávali všetky politické strany a záujmové inštitúcie združené v Národnom fronte Čechov a Slovákov. V krajine s hlbokými súkromnovlastníckymi vzťahmi k pôde, ako bolo aj Slovensko, myšlienka družstevníctva zákonite predpokladala zachovanie súkromného vlastníctva pôdy. Aj všetky dokumenty, ktoré iniciovala KSČ spolu s Komunistickou stranou Slovenska, počnúc Hradeckým programom a agrárnym zákonodarstvom tej doby, vychádzali z princípu súkromného vlastníctva pôdy.

Napriek tomu sa od nástupu Fierlingerovej vlády v roku 1945 začínali vo vzťahu k družstvám kryštalizovať dve odlišné koncepcie: jedna – na Slovensku reprezentovaná bývalými agrárnikmi J. Ursínom, J. Lettrichom, národniarom M. Kvetkom, ale aj vedeniami najsilnejších družstevných centrál, Zväzom roľníckych vzájomných pokladníc a Ústredným družstvom na čele s F. Houdkom, a druhá, tlmočiaca stanoviská povystaleckej komunistickej reprezentácie G. Husákom, M. Falťanom (teda bez skupiny V. Široký – J. Ďuriš, ktorí v rozpore s konkrétnymi podmienkami Slovenska prenášali globálne formulované pražské rozhodnutia a uznesenia, medzi inými napríklad aj direktívu o etapovitom riešení pozemkovej reformy, na Slovensko). Diferencie sa týkali hlavne zastúpenia majetkovo slabších vrstiev roľníctva vo vedeniach družstevných orgánov, ďalej štátnych dotácií strojovým družstvám, vplyvu sceľovacích družstiev na tempo komasáčnych prác a hodnotenia výrobného družstevníctva. Pre objasnenie pozície Nitrianskeho programu, určujúcimi z nich boli najmä dve otázky: spôsob realizácie komasácie a koncepcia družstevníctva.

Pre autorov tohto programu záväznými boli národohospodárske hľadiská: odstrániť následky vojny, riešiť povojnové ťažkosti so zásobovaním obyvateľstva a od základu rekonštruovať poľnohospodárstvo, to jest odstrániť roztrieštenosť pozemkovej držby, pripravovať systémové opatrenia k zvýšeniu produktivity práce, rastu hektárových výnosov, úžitkovosti dobytky, prísunom moderných strojov a umelých hnojív už v roku 1948 maximálne využiť možnosti roľníckej malovýroby a naštartovať proces jej ďalšej intenzifikácie. Do konca dvojročnice (do decembra 1948) malo slovenské poľnohospodárstvo dorobiť toľko obilia ako v roku 1937, chovať toľko hovädzieho dobytky ako pred vojnou, zvýšiť jeho porážkovú váhu, resp. dojivosť kráv, zvýšiť výkrm ošípaných a ďalšie úlohy.

Realizácia týchto naliehavých národohospodárskych úloh sa nemohla zabezpečiť na základe jurisdikcie predmnichovskej ČSR, lebo – ako sa vtedy ukázalo – nebola schopná čeliť byrokracii pozemkových úradov a výstrelkom liberalizmu, ktoré mohli aj teraz spomaliť alebo aj zastaviť prebiehajúce reformy. Išlo hlavne o rozsiahly projekt komasáčnych prác, ktorý sa spoliehal na uvoľnené pôdne zdroje, získané pozemkovou reformou, ale vo vnútrozemí, kde sa nenachádzalo toľko veľkostatkov, sa nemohol zaobiť bez zásahov do jestvujúcej držby pôdy a niekde bolo treba i zasiahnuť do vlastníckych práv, ako som sa o tom zmienil už vyššie. Z titulu verejného záujmu mali majitelia hospodárstiev nad 20 ha povinnosť (ak to vyžadoval hospodársky záujem) prepustiť pre potreby komasácie za fi-

nančnú náhradu určitú výmeru: najviac 20 % zo svojej pôdy pri výmere hospodárstva nad 40 ha, 15 % nad 30 ha a 10 % nad 20 ha. Výkup pôdy na základe zákona o sceľovaní pôdy sa mohol uskutočniť buď so súhlasom vlastníka pôdy, alebo – ak taký súhlas vlastníka nechcel dať – mohla o nutnosti výkupu rozhodnúť 3/4 väčšina členov sceľovacieho družstva. Sceľovacie náklady znášal štát a čiastočne družstvo z príspevkov svojich členov. Družstvá mali dostať úver so štátnou zárukou, splatný do 25 rokov.

Účasť drobného roľníctva na činnosti sceľovacích družstiev mala zabezpečiť objektivitu a operatívnosť pri rozhodovaní a tlakom na štátny aparát sa mali paralyzovať akékoľvek možné špekulácie a prietahy, ktoré v minulosti pri komasačných prácach vyvíjali vplyvné majetkovo solventné vrstvy, aby sa zmocnili pôdy najlepšej bonity a s najvýhodnejšou polohou v teréne.

Ako sa ukázalo čoskoro po roku 1945, ani program mechanizácie slovenského poľnohospodárstva sa po vojne nezaobišiel bez špecializovaných svojpomocných družstiev. Pôdohospodársky rezort SNR prijal síce viaceré opatrenia na podporu mechanizácie vidieka. Podľa vyhlášky č. 172/1945 Kvetkovo povereníctvo uskutočnilo súpis traktorov a začalo zakladať strojové stanice, neskôr v júni 1946 zriadilo Ústav pre mechanizáciu pôdohospodárskej výroby (MEPOD) a jeho prostredníctvom potom v jednotlivých okresoch usmerňovalo ďalšiu výstavbu a činnosť strojových staníc. Avšak všetky tieto kroky sa pomerom na maloroľníckych hospodárstvach, ktoré boli strojove najslabšie vybavené, vôbec nedotkli a hoci počet traktorov sa počas dvojročnice zvýšil z 1 234 roku 1947 na 4 430 kusov roku 1948,²⁶ slovenská dedina nejakú podstatnejšiu zmenu dlho nepociťovala. Sadzby za práce strojových staníc zostali pre väčšinu roľníctva nedostupné a preto ani touto cestou náprava neprichádzala.

Východiskom zo situácie sa stali strojové družstvá, ktoré nadväzovali na tradície starého družstevníctva a chceli svojpomocne zmobilizovať aj skromné materiálne zdroje, čo drobnému roľníctvu po vojne zostali, ale v oveľa väčšej miere než v minulosti, boli odkázané na pomoc štátu. V českých krajinách takýchto družstiev bolo v roku 1946 až 547, do konca dvojročnice ich počet narástol na 4 113.²⁷ Na Slovensku do mája 1947 neexistovalo ani jedno strojové družstvo. Vedenie rezortu podporovalo pri mechanizácii iba formu strojových staníc a spoliehalo sa na dostatok pracovných síl, ktoré naopak českému poľnohospodárstvu po transfere Nemcov z českého pohraničia chýbali. Prvých 10 strojových družstiev vzniklo až v máji 1947 a to predovšetkým v južných okresoch z iniciatívy kolonistov, ktorým chýbali chovné a záprahové zvieratá. Osobitný význam pre vznik strojových družstiev mal Zväz roľníckych strojových družstiev, ktorý vznikol na návrh Jednotného zväzu slovenských roľníkov 14. septembra 1947. Do konca dvojročnice sa však tieto družstvá nedokázali na slovenskom vidieku etablovať v takom rozsahu, ako tomu bolo v Čechách a na Morave. V jesenných prácach 1948 ich aktívne pôsobilo 356, čo ocenili najmä tie dediny, ktoré boli ešte aj štvrtý rok po vojne bez koňských záprahov.²⁸

Popri sektore štátnom (strojové stanice, štátne majetky) a súkromnom (rozdrobená roľnícka malovýroba, stredné usadlosti do 20 ha, veľkovýroba nad 20, resp. nad 30 ha, cirkevné majetky), jestvovala na jar 1948 aj sieť svojpomocných družstiev. Družstevný sektor však už nebol jednoliaty. Okrem starých družstiev – potravných, úverových, nákupných (odbytových), skladištných a výrobných, ktoré aj po vojne vyvíjali činnosť podľa pôvodných zásad bez materiálnej a organizačnej účasti štátu, pribudli nové družstvá, ktoré si vynútila situácia po druhej svetovej vojne a nasledujúce reformy, po prvé to boli roľnícke strojové družstvá, na prelome rokov 1948–1949 poľnohospodárske výrobné družstvá a zákonom o sceľovaní ohlásené družstvá sceľovacie. Z dôvodov národohospodárskych materiálny príspevok štátu týmto družstvám bol podstatne väčší, ako tomu bývalo kedykoľvek v minulosti, väčšia bola aj kontrolná funkcia štátnych orgánov v uvedených družstvách, ale predsa ich základom zostával ako prv individuálny výrobca, roľník a súkromné vlast-

níctvo, zahrňujúce výrobné prostriedky a výrobky jeho práce. Rozsah štátnych subvencií nerušil roľnícke hospodárstvo a nemenil ho z individuálneho na kolektívne. Roľnícke strojové družstvá neohrozovali samostatnosť roľníkovho hospodárstva, ale zväčšujúc úspešnosť tohto hospodárstva a zvyšujúc jeho technickú úroveň, robili roľníckeho hospodárstva odolnejším, schopnejším obstáť v konkurencii s veľkými podnikmi.

Takto posudzoval úlohu roľníckych strojových i sceleňacích družstiev Nitriansky roľnícky program z apríla 1948. Existenciu troch sektorov – štátneho, súkromného a družstevného – nehodnotil ako záležitosť krátkodobú, týkajúcu sa niekoľkých nasledujúcich mesiacov, ale ako objektívny stav, z ktorého musí roľnícky program a roľnícka politika v budúcnosti záväzne vychádzať, ak sa má slovenská dedina natrvalo zbaviť neuduhov minulosti, zmeniť hospodársku základňu slovenského poľnohospodárstva, pravda, iba po hranicu, ktorá by nenarušovala súkromné vlastníctvo pôdy a individuálne hospodárenie roľníctva.

Takýto stupeň „zospoločenšenia“ neprekročilo ani sedem poľnohospodárskych výrobných družstiev, pozakladaných zväčša roľníkmi-kolonistami medzi septembrom 1948 a marcom 1949. Ich vznik si vynútili pomery, ktoré sa v niektorých regiónoch Slovenska utvorili po skončení pozemkovej reformy. Mnohí roľníci spomedzi reemigrantov a kolonistov, ktorí sa presťahovali na žirne roviny južného a juhovýchodného Slovenska, mali málo materiálnych prostriedkov na individuálne hospodárenie, nemali dosť chovných a záprahových zvierat, chýbali im osivá a sadivá, poľnohospodárske stroje a náradie. To nútilo týchto roľníkov hľadať cesty, ako začať na pridelennej pôde hospodáriť a pritom využiť opustené hospodárske budovy a dvory. Grófske kaštieľe a zemianske kúrie na veľkostatkoch bolo ťažko deliť a aj skonfiškované stajne, pajty a sklady predpokladali skôr veľkovýrobný spôsob hospodárenia. Ak chceli presídlenci z neúrodných severných krajov Oravy, Kysúc, Horehronia, Gemera, Spiša a Šariša, pochádzajúci neraz z dedín, ktoré Nemci po potlačení Slovenského národného povstania vypálili a vydrancovali, dorobiť čo najskôr obilie a dať chlieb pre svoje rodiny, museli nájsť riešenie zodpovedajúce momentálnym možnostiam. Na jedno z nich upozornil aj Košický vládny program: na skonfiškovaných veľkostatkoch v prípade nutnosti organizovať družstvá.

Prvé takéto družstvo sa objavilo už v roku 1945 v obci Belá pri Štúrove. Na opustených majetkoch baróna Ulmana vzniklo „poľnohospodárske a priemyselné družstvo“, ktoré sa okrem prvovýroby venovalo aj spracovaniu tabaku, postavilo výrobu rajčiakového pretlaku a mäsových konzerv. Pre nedostatky v hospodárení sa však rozpadlo a ako konfiškát po barónovi Ulmanovi sa dostalo pod národnú správu.²⁹

Obec Belá sa nachádzala v úrodnom kraji pri ústí Hrona do Dunaja. Celý juh Slovenska bol vtedy vo vare a rozhodovalo sa aj o tom, či sa v tomto niekdajšom čisto slovenskom kraji aj naďalej zachovajú maďarské veľkostatky. Po vzniku ČSR zostali práve veľkostatky a potomci maďarskej šľachty baštami maďarského iredentizmu, aktívne prispeli k rozbitiu ČSR a dláždili cestu k Viedenskej arbitráži. Celé minulé stáročia musel slovenský sedliak ustupovať zo svojich úrodných krajov pri Dunaji do lesov a neúrodných severnejších regiónov pod Tatrami a Karpátami a úrodné slovenské zeme prechádzali ako kráľovské donácie do rúk maďarských grófskych rodov Esterháziovcov, Pálfičovcov, Apponičovcov a ďalších z plejády vysokej maďarskej šľachty. Na prelome rokov 1944 – 1945 majitelia týchto latifundií zo Slovenska utiekli a po fronte sem smeroval prúd kolonistov z neúrodných hornatých území, zachraňujúc si tu holú existenciu a hľadajúc lepšiu budúcnosť. Ich záujem o výrobné družstvá bol celkom živelný a národné výbory ich v tom všemožne podporovali. Tak ako už neraz v poslednom storočí, chceli si aj tentoraz družstevnou svojpomocou a spoluprácou pomôcť z ťažkostí povojnového života. Preto, keď v roku 1947 začala dvojročnica a vláda prisľúbila roľníkom a osobitne kolonistom finančnú pomoc, pokúsili sa aj belianski roľníci opäť oživiť pôvodnú ideu a obnoviť staré družstvo.

V máji 1947 prijali stanovy družstva a o svojom rozhodnutí informovali Ústredné družstvo v Bratislave. V družstevnom ústredí belianska iniciatíva vyvolala zrejme veľké rozpaky, keď predseda ÚD Fedor Houdek nevedel zaujať k veci konkrétne stanovisko a celú záležitosť uzavrel iba svojou vlastnoručnou poznámkou vpísanou na titulnú stranu belianskych stanov: „Prvý slovenský kolchoz, jeho členmi sú aj niektorí roľníci zo susedných obcí i s pozemkami svojimi“.³⁰ Bez pomoci družstevnej centrály a bez väčších štátnych dotácií sa družstvo v Belej ešte pred Vianocami 1947 už po druhý raz rozpadlo.

Stanovy poľnohospodárskeho výrobného družstva v Belej však boli v nejednom smere poučné a nové. Podľa článku 3 členom sa mohol stať vlastník „najmenej 5 ha ornej pôdy v obvode sídla podniku v Belej, okres Parkan (neskôr premenovaný na Stúrovo, pozn. autor) a inde len, ak to bol priamy záujem a súhlas väčšiny členov družstva“. Mali to byť „väčšinou prídelci pôdy v rámci vnútornej kolonizácie, bývalí drobní hospodári z horských krajov Slovenska“. Účelom družstva mala byť „spoločná práca na všetkej pôde poľnohospodárskej, viniciach a sadoch, ktoré sú majetkom každého jednotlivého člena družstva...každý člen družstva odovzdáva okamžikom vstupu a prijatí za člena záväzne a neodvolateľne na dobu trvania družstva všetok alebo čiastočný svoj poľnohospodársky majetok popri zachovaní nedotknuteľnosti súkromného vlastníckeho práva pôdy, viníc, sadov každého člena družstva“. Družstevníci sa tiež zaviazali „spoločne vybudovať vlastný poľnohospodársky priemysel (umelé sušiarne na tabak, zeleninu a ovocie, konzerváreň zeleniny, ovocia a mäsa a spracovanie ovocia na marmelády)“.³¹

Na rozdiel od remeselnícko-gazdovských spolkov S. Jurkoviča, pokladničných „pomocníc“ D. Licharda a roľníckych vzájomných poklaníc M. Hodžu, belianske stanovy počítali už s vyšším stupňom družstevnej kooperácie, so „spoločným hospodárením“, „spoločnou prácou“, s odovzdaním poľnohospodárskeho majetku do družstva (t.j. pôdy vrátane živého a mŕtveho inventára a všetkých iných zariadení, slúžiacich poľnohospodárskej výrobe) a to buď vcelku alebo len jeho časti. Stanovy zároveň zdôraznili nedotknuteľnosť „súkromného vlastníckeho práva pôdy“, ako aj vernosť starým zásadám družstevníctva: princípu družstevnej samosprávy, vzájomnosti spoločného ručenia všetkých členov družstevného kolektívu, dobrovoľnosti a susedskej svojpomoci založenej na sporivosti a striedmosti. Záväzky družstva voči štátu a dvojročnému hospodárskemu plánu zostali v stanovách bokom. Išlo teda o taký stupeň zospoločenšenia, ktorý v danej situácii krajiny diktovali záujmy národohospodárske všeobecne a osobitne potreby konsolidácie hospodárskeho a verejného života na slovenskom juhu.

Keď autori Nitrianskeho programu podmienili splnenie zveľaďovacieho roľníckeho programu SNR „dobrovoľnou prácou občanov za účelom zveľaďovania poľnohospodárskej výroby“ a aktívnou účasťou „obcí, družstiev a združení JZSR“, uvažovali stále v intenciách platného agrárneho systému, založeného nielen na princípe súkromného vlastníctva pôdy, ale aj prevládajúceho individuálneho roľníckeho hospodárenia s možnosťou existencie poľnohospodárskych výrobných družstiev tam, kde to výsostne národohospodárske dôvody (ale aj bezpečnosť ČSR a konsolidácia štátu, zásobovanie obyvateľstva potravinami) vyžadovali. Nitriansky program nevyklučoval koexistenciu viacerých sektorov pri rozvoji poľnohospodárskej výroby a aj po pozemkovej reforme naďalej predpokladal jestvovanie väčších súkromných poľnohospodárskych podnikov do hranice 50 ha, ktoré by popri ŠM a sektore malovýrobcov zabezpečovali výživu národa.

Vznik siedmich výrobných družstiev na prelome rokov 1948–49 sa chronologicky ale i vecne už vymyká z obdobia vyhlásenia Nitrianskeho programu a súvisel už s celkom inými medzinárodnými podmienkami, v ktorých sa v tom čase Československo ocitlo. A hoci poľnohospodárske výrobné družstvá ešte nemali štatút pozdejšieho univerzálneho družstva, záväzky týchto družstiev oproti štátu, ich povinnosti vzhľadom k hospodárskemu plánu, ako aj zviazanosť organizácie spoločnej práce a spoločného hospodárenia s družstevným

skupinovým vlastníctvom,³² naznačovali, akou cestou sa budú uberať budúce jednotné roľnícke družstvá.

Slovenské družstvá v čase vyhlásenia Nitrianskeho roľníckeho programu sa v ničom nepodobali družstvu typu ruského artelu, ktorý dostal pomenovanie „kolchoz“. Platilo to aj o výrobnom družstve v Beleji, ktoré tak vydesilo starého družstevného činiteľa z uhorských čias a prvej ČSR F. Houdka. V tomto duchu, prísne rešpektujúc princíp súkromného vlastníctva pôdy a individuálny spôsob hospodárenia na pôde, bol koncipovaný aj Nitriansky program, vrátane tých jeho kapitol, ktoré sa týkali družstevníctva. Družstvá tu nefigurovali ako nejaké predstupne budúcich jednotných roľníckych družstiev. Napriek oslavným reportážam a nadsadeným víziám pofebruárovej tlače, autori Nitrianskeho roľníckeho programu nestratili zmysel pre realitu a neprečeňovali výsledky februárových udalostí, ani zmeny, ktoré po nich nastali v zložení vlády a zboru povereníkov. Na slovenskú dedinu pozerali aj cez výsledky parlamentných volieb v roku 1946, ako i cez roľnícke pohyby v ďalšom období a držali sa starých družstevných tradícií.

Autormi Nitrianskeho programu boli právnici a národohospodári z radov pracovníkov Povereníctva pôdohospodárstva a Jednotného zväzu slovenských roľníkov. Patrili ku generácii, ktorá po hospodárskej kríze na začiatku 30. rokov vyrastala pod vplyvom ľavicových myšlienok DAV-u (V. Clementis, L. Novomeský a ďalší), ale tiež hospodárskeho programu politicky nezávislých slovenských regionalistov (I. Karvaš, P. Zaťko), ktorí prostredníctvom dvojtyždenníka POLITIKA a Národohospodárskeho ústavu Slovenska a Podkarpatskej Rusi (NÁRUS) hlásali tzv. etatizmus, žiadali v ČSR zaviesť regulované hospodárstvo a v ňom zabezpečiť primeranú materiálnu pomoc čs. štátu pri hospodárskom rozvoji Slovenska. Dôležitý vplyv na ich národohospodárske myslenie mali prednášky regionalistu univerzitného profesora Imricha Karvaša na Právnickej fakulte bratislavskej univerzity. Tak, ako M. Falfan, ktorý stál v čele novej reprezentácie roľníckej politiky SNR, aj jeho spolupracovníci sa aktívne zúčastnili SNP, zastávali tu dôležité miesta v hospodárskej administratíve a skúsenosti z Povstania v mnohom ovplyvňovali po roku 1945 ich postoje.

Nitriansky roľnícky program neuzavrel však proces hľadania cesty k vyššej rentabilite poľnohospodárskej výroby. O univerzálnych družstvách, spomínaných v dokumentoch Gottwaldovej vlády a v českej tlači na jar 1948, nebola tu ani zmienka. Až v septembri 1948, čiže už po rezolúcii Informačného byra O situácii v Komunistickej strane Juhoslávie sa povereník pôdohospodárstva M. Falfan zmienil v Novom slove o potrebe rozšíriť družstevníctvo na výrobný úsek, vrátane družstevného obrábania a spoločného hospodárenia na pôde, ale aj vtedy to spojil s úlohou odstrániť najväčšie neduhy slovenskej ekonomiky: rozdrobenosť a extenzívnosť slovenského poľnohospodárstva. „Nesmieme zabúdať“, napísal Falfan, „že charakter nášho poľnohospodárstva je maloroľnícky. Ak chceme, aby náš roľník mal menej mozoľov, musíme mu dať viac strojov. Ak chceme, aby z pôdy viac vyťažil, musíme zaviesť melioráciu pôdy, reguláciu, zlepšovať pasienky, používať viac dobrých osív a sadív atď. A to pri rozdrobenosti nášho poľnohospodárstva môžeme docieľať iba pomocou družstiev.“³³

V septembri 1948, keď M. Falfan uverejnil tieto riadky, sa Nitriansky program už vo verejnosti nespomínal a neskôr, na začiatku kolektívizácie sa naň celkom zabudlo. Najprv preto, aby sa jeho demokratické požiadavky nechápali ako protiváha jednotných roľníckych družstiev, ako snaha konzervovať na večné veky malovýrobu a brzdiť kolektívizačné novoty, neskôr z obavy o prílišné zdôrazňovanie slovenských špecifík, čo sa v ovzduší nastupujúcich päťdesiatych rokov začalo hodnotiť ako politická chyba a neskôr dokonca ako buržoázno-nacionalistická úchylka. Obsah Nitrianskeho roľníckeho programu sa premietol do iných dokumentov a úloh. To, čo z neho zostalo a k čomu sa treba i po dlhých desaťročiach vracieť, je skutočnosť, že v kľúčovom svojom bode, kapitole o družstevníctve, prežil dobu, družstevníctvo odolalo všakovakým nástrahám i útokom a ani súčasná agrárna poli-

tika Slovenska, ak chce obstáť a dosiahnuť vysokú úroveň výroby z konca 80. rokov, najväčšiu aká sa kedykoľvek predtým na Slovensku dosiahla, nemôže s družstevníctvom nerátať a nebrať jeho nesporné prednosti do úvahy.

Poznámky:

- 1 Sborník Ústavu SNP. Roč. I (1949). Svedectvo P. Stahla. Banská Bystrica, december 1949, s. 206.
- 2 Statistická ročenka 1956, Praha 1958, s. 19.
- 3 Zprávy PPPR, bulletin Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, roč. IV., 1948, č. 5–6; Zpráva IX. odboru PPPR o výsledkoch pozemkovej reformy od leta 1945 do konca roku 1949. Nezaradený materiál bývalého Slovenského poľnohospodárskeho archívu v Bratislave, neskôr prevzatý do fondu Slovenského národného archívu. Podrobnejšie pozri: S. Cambel, Agrárna otázka na Slovensku a naša revolúcia, Bratislava 1958, s. 108 a tiež: Slovenská agrárna otázka, Bratislava 1972, s. 94–102, 238–266 a najmä s. 402–418.
- 4 Statistický zpravodaj, roč. XIII., Praha 1950, č. 2, s. 46–47.
- 5 Výstavba Slovenska, roč. II /1947/, č. 6.
- 6 Statistický zpravodaj, roč. XIII., Praha 1950, č. 2, s. 46; tiež roč. XI., Praha 1948, č. 12, s. 416.
- 7 Slovenské pôdohospodárstvo. Úradný orgán PPPR, roč. III., máj 1948, č. 5, s. 166.
- 8 Husák, G., Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní, Bratislava 1964, s. 554–557.
- 9 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. ÚV KSS. Predsedníctvo. Zápisnica z 1.3.1948, kartón 789.
- 10 Autentické znenie prejavov K. Gottwalda a J. Duriša vyšlo v 54. zv. knižnice Ministerstva pôdohospodárstva pod názvom „Jednota roľníkov a robotníkov zvíťazila. K slávnemu snemovaniu roľníkov v dňoch 28.–29. februára 1948 v Prahe“. Praha 1948. Neskôr, keď už bola kolektivizácia čs. poľnohospodárstva v plnom prúde, boli pasáže o kolchozoch pri vydávaní prejavov K. Gottwalda v rôznych zborníkoch vynechávané a v takejto skreslenej podobe sa dostali aj do XIV. zväzku zbraných spisov K. Gottwalda. Obidva citované prejavy korešpondovali s textom Hradeckého programu (vydalo Ministerstvo pôdohospodárstva r. 1947), kde sa v bode 5 o tom hovorí: „Aby potom po tomto konečnom usporiadaní vlastníctva pôdy (ide o tretiu etapu povojnovej pozemkovej reformy – pozn. S. C.) mohli naši roľníci spokojne žiť na tejto pôde, ministerstvo pôdohospodárstva trvá na tom, aby v práve pripravovanej ústave našej republiky bolo ústavne zabezpečené vlastníctvo pôdy do 50 ha. Tým skončí znekludňovanie, že chceme robiť kolchozy a sovchozy“.
- 11 Program novej československej vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. ONV v Turč. Sv. Martine, s. 21.
- 12 Tamže, s. 23.
- 13 Zákon, kterým se mění a doplňuje zákon ze dne 3. července 1947 č. 139 Sb., o rozdělení pozůstalostí se zemědělskými podniky a o zamezení drobení zemědělské půdy č. 45. Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, částka 21, vydána dne 14. dubna 1948.
- 14 Dejiny Slovenského národného povstania 1944. Dokumenty, 3. zväzok. Bratislava 1984, s. 262 a 377.
- 15 Kvetko, M., Súkromné vlastníctvo pôdy v tzv. novej roľníckej politike, Nové prúdy, roč. II, 1946, č. 25.
- 16 Slovenské pôdohospodárstvo. Úradný orgán PPPR, roč. III., máj 1948, č. 5, s. 166.
- 17 Stavby hovädzieho dobytku na Slovensku v dôsledku vojnových udalostí poklesli o 250 000 kusov, t.j. o 24 %, stav ošípaných o 488 000 kusov, t.j. až o 55 % oproti priemeru v rokoch 1934–1938. Pozri Archív bývalého Federálneho shromáždění, Praha. Zemědělský výbor PNS 28. 11. 1945. Expozé ministra J. Duriše, s. 13–14.
- 18 Budovateľ, roč. VI., 7. január 1944; *Hospodárska obroda*. 1944, roč. IV, č. 1.
- 19 Nitriansky roľnícky program v plnom znení uverejnil ústredný orgán PPPR – „Slovenské pôdohospodárstvo“ pod názvom: Slovenskí roľníci žijú z poctivej a statočnej práce /Prejav povereníka pôdohospodárstva dra M. Falfána v Nitre/, v májovom čísle 1948, roč. III., č. 5, s. 165–167.
- 20 Archív bývalého Federálneho shromáždění, Praha. Zemědělský výbor PNS 28.11. 1945. Expozé ministra J. Duriše, s. 13–14.
- 21 SNA, f. ÚMEZ, 1947, kartón 41.
- 22 Rozvoj Slovenska v dvojročníci. Bratislava 1950, s. 147.
- 23 Slovensko 1945 – 1957. Slovenský štatistický úrad. Bratislava 1958, s. 62.
- 24 Vojáček, A., Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku, Bratislava 1973, s. 157.
- 25 Slovenské pôdohospodárstvo. 1948, roč. III., č. 5, s. 166.
- 26 Rozvoj Slovenska v dvojročníci. Bratislava 1950, s. 147.
- 27 Špírk, L., Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidovědemokratické ČSR, Praha 1959, s. 152.
- 28 Vojáček, A., c.d., s. 163.

- 29 Mířníky na družstevnej ceste. Bratislava 1979. Svedectvo predsedu ONV v Štúrove Jána Kráľíka, s. 117.
- 30 SNA, f. Fedor Houdek, i. č. 209/d/3, sign. III. c/3, kartón 24.
- 31 Tamže. Stanovy poľnohospodárskeho výrobného a priemyselného družstva v Beleji, okr. Parkan. Schválené na ustavujúcom valnom zhromaždení dňa 20. mája 1947.
- 32 ŠOBA Nitra so sídlom v Šali, f. Krajský súd Nitra, firemný register. Prospekt zakladačného PVD Výčapy Opatovce, Nemčiňany a Dolné Krškany.
- 33 Nové slovo. 10. septembra 1948.

The April 1948 Nitra Peasant Programme – an Attempt to Reconstruct Slovak Agriculture through Cooperatives

A b s t r a c t

The April 1948 Nitra Peasant Programme was not a regional experiment; it had its relevance for the whole Slovakia. It contained ideas of political leaders of SNR (Slovak National Council) regarding the solutions of the agricultural issues that appeared after the land reform had been finished. In accordance with the so-called March peasant laws (1948), the program defined roles in the area of joining of scattered peasant minor scale production, in agricultural works mechanization, in prioritizing of animal production, mainly dairy production in hilly regions etc. Given the majority of small farmers and their lack of finance, the reform of Slovak agriculture could have occurred only through establishing of self-help cooperatives, built upon the principle of private land ownership, mutual guild guarantees, cooperative assistance and also cooperative discipline. The first production cooperatives did not go beyond these principles, even though years later, during collectivization, they were mistakenly presented as forerunners of united peasant cooperatives. The Nitra Peasant Programme did not exclude variety of independent sectors in the further development of Slovak agriculture, including the private sector (with up to 50 ha of land in ownership) and small production business sector. The competitiveness of the Slovak agriculture was to be ensured with a dense network of cooperatives of all kinds.

Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948?

JANA BUREŠOVÁ

Příspěvek zcela záměrně nazvaný formou tázací věty „Kolektivizace nebo združstevňování zemědělství“? – v případě zemědělství po únoru 1948, tedy po počátku zavádění komunistického systému v uspořádání československého státu, pojímám jako vyjádření a zdůvodnění názoru v případné diskusi k užívané terminologii na proces přeměny života a práce zemědělců podle komunistické doktríny.¹

Po celou druhou polovinu 20. století se v prostředí zemí sovětského bloku užívaly více méně jako synonyma pojmy dva – aniž by byl patrný nějaký jasněji daný významový rozdíl: združstevňování – kolektivizace.

Na základě studia daného procesu se domnívám, že je třeba rozlišovat. Pojem združstevňování nebo družstevnictví je označením procesu historicky staršího a obsahově do značné míry, pokud sledujeme podstatu věci, jiného, a především existujícího v jiných podmínkách společenského uspořádání.²

Družstva ve své pravé podstatě mají počátky už ve druhé polovině 19. století. V podmínkách politicky pluralitní společnosti s tržní ekonomikou existovala družstva dál ve 20. století.

V podmínkách komunistického systému s centrálně direktivním přístupem k řízení společnosti a při neexistenci soukromého vlastnictví a trhu se v oblasti zemědělství začala zavádět kolektivizace. V Sovětském svazu na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století, po druhé světové válce v zemích s komunistickými režimy pak v průběhu padesátých let s počátky na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Komunističtí politikové a ideologové sice hovořili o tom, že proces jimi řízené přeměny zemědělství je inspirován známým družstevnictvím, proto hovořili o združstevňování, ale podstata komunistického převratu v životě a práci zemědělců byla jiná.

Kolektivizace zemědělství znamenala převrat v životě a práci zemědělců po nastolení komunistické vlády. Časově se v Československu kolektivizace odehrávala v průběhu padesátých let (1949–1960).

Vývoj zemědělství v těch zemích střední a jihovýchodní Evropy, které se po druhé světové válce dostaly do sféry vlivu Sovětského svazu, se v hlavních oblastech vyznačoval shodnými nebo podobnými rysy. Ve všech těchto zemích byly do konce čtyřicátých let provedeny pozemkové reformy.

Od konce čtyřicátých let,³ kdy ve všech těchto zemích převzaly absolutní moc ve státě komunistické strany, se začal ve společnosti zavádět centrálně administrativní systém řízení, jehož jádrem byla v oblasti zemědělství kolektivizace.

Důležitým mezníkem pro další vývoj zemědělské politiky byla rezoluce Informbyra komunistických a dělnických stran o Jugoslávii z června 1948, která znamenala prvotní impuls k brzkému nastoupení cesty urychleného a násilného zakládání kolektivizovaných zemědělských útvarů podle praxe realizované ve třicátých letech v Sovětském svazu.

V Československu byl nástup ke kolektivizaci oficiálně zahájen v únoru 1949 přijetím zákona o Jednotných zemědělských družstvech (dále JZD).⁴ Hovořilo se o potřebě združstevňování zemědělství. Ale v pravém slova smyslu, ve srovnání s podstatou družstev v západní Evropě a v Československu z období do roku 1948, nešlo v podmínkách komu-

nistické vlády o družstva. Výstižnější je hovořit o kolektivizaci, kolektivních výrobních zemědělských organizacích, jejichž pravým vzorem byly kolchozy známé ze Sovětského svazu, kde měl sledovaný proces v zemědělství počátky na přelomu dvacátých a třicátých let.

Po přijetí zákona o JZD pokračovalo hledání modelů kolektivní zemědělské činnosti. Dotváření podoby JZD skončilo v únoru 1953 schválením vzorových stanov JZD, které zakotvily princip společného tzv. družstevního hospodaření. Závazně se zde konstatovalo, že podmínkou správného fungování JZD je sloučení všech výrobních prostředků, živého a mrtvého inventáře a především půdy do společného, tzv. družstevního hospodaření.

Byly vymezeny čtyři možné typy JZD.

V JZD I. typu byly výrobní prostředky v soukromém vlastnictví. Společný byl osev půdy a používání strojů. Sklizeň se rozdělovala podle nákladů a výměry půdy jednotlivých členů. Živočišná výroba byla samostatná, v individuálních hospodářstvích. Tento typ JZD ještě nediskriminoval velké vlastníky, byl pro ně naopak nevýhodnější vzhledem k zajištění levné pracovní síly. Ovšem brzy bylo nařízeno upustit od zakládání těchto typů JZD.

JZD II. typu měla společnou rostlinnou výrobu, živočišná výroba byla individuální. V těchto typech JZD byla provedena tzv. hospodářsko–technická úprava půdy, tedy rozorání mezí a scelování pozemků. Společná práce se oceňovala podle stanovených norem, úroda se rozdělovala podle výměry vložené půdy.

JZD III. typu měla společnou rostlinnou i živočišnou výrobu. Práce byla organizována ve stálých pracovních skupinách. Členové byli odměňováni především podle vykonané práce a pouze částečně podle vlastnictví půdy. Podle velikosti výměry vložené půdy smělo být rozděleno maximálně 15 procent čistého peněžního důchodu JZD.

V JZD IV. typu byli členové odměňováni pouze podle práce. Ke konci padesátých let mohla být zakládána jenom JZD tohoto typu.

Pro názornost provedu srovnání základních principů družstevnictví a kolektivizace. Důvodů, proč nelze v podmínkách komunistické vlády hovořit o pravých družstvech, je několik. Hned od počátečního období zakládání JZD v Československu v první polovině roku 1949 šlo převážně o administrativní a nátlakové akce, organizované z vládnoucích míst. Kolektivizace zemědělství byla hlavními aktéry nesprávně, ovšem zcela záměrně, ztotožňována se združstevňováním. Komunistická vláda hájila zakládání JZD mimo jiné také těmi argumenty, že družstevnictví mělo v Československu tradice, že je to nejvýhodnější forma pro zemědělskou výrobu a podobně. Není možno přeceňovat tradice družstevnictví pro JZD vzniklá v komunistickém systému. Družstevnictví bylo v Československu do komunistické éry velmi rozšířené, ale šlo převážně o družstva nevýrobního charakteru, výrobních bylo ve srovnání s jinými družstvy velmi málo. Především ale šlo o družstva založená na soukromém vlastnictví, fungující v podmínkách tržní ekonomiky, kdežto JZD existovala v naprosto odlišném prostředí. Typické pro „družstva“ zemí sovětské sféry vlivu bylo jejich přímé podřízení státním orgánům komunistické vlády, a to ve všech sférách jejich činnosti, od plánování výroby a odbytu až po dosazování předsedů JZD.

Likvidace soukromých hospodářství a budování velkých zemědělských podniků na kolektivistickém základě nebylo v souladu s potřebami vědeckého a technického rozvoje v dané době ani v souladu s požadavky a přáním rolníků. Ke kolektivizaci zemědělství v Sovětském svazu stejně tak jako zhruba o dvacet let později ke kolektivizaci zemědělství v zemích, které po druhé světové válce připadly do sovětské sféry vlivu, v konkrétním případě Československa cestou zakládání JZD, se přistupovalo proto, že tuto výrobní formu potřeboval komunistický režim a hospodářský systém jím budovaný.

JZD v Československu, obdobné zemědělské výrobní organizace v dalších zemích sovětského bloku stejně jako kolchozy v Sovětském svazu vyžadovala komunistická doktrína. Ta spočívala na přesvědčení, že tak jako v ostatních oblastech života a hospodářství také v zemědělství zabezpečí centrálně administrativní systém prosperitu a rozvoj. Nikoliv

tedy individuální schopnosti, iniciativa, aktivita a především zájem výrobců, nýbrž jakési příkazové místo mělo být zdrojem rozvoje společnosti. Centrální řízení tak vzalo do svých rukou vůli lidí, jejich starost o sebe sama a spoléhalo na výlučnost své doktríny a na sílu a moc svých direktiv. U zrodu této doktríny stálo přesvědčení, že je to právě tento systém, který odstraní živelnost v hospodářském životě i v konání organizací a lidí a že překoná nerovnoměrnost ve vývoji odvětví, úseků a dokonce lidských výkonů.

Na základě této doktríny byly vytvořeny zcela specifické výrobní organizace na venkově. V Sovětském svazu dostaly název kolchozy, v Československu jednotná zemědělská družstva. Ovšem nikdy a nikde v daných režimech neměly charakter družstev v pravém smyslu slova. Zachovaly si pouze několik formálních znaků, které družstevnictví připomínaly, např. stejný název, dále v organizační struktuře byly zavedeny členské schůze, valné hromady, představenstva, dozorčí rady a revizní komise. Pro doložení toho, že organizace, které vznikly pod názvem JZD, v podstatě družstvy nebyly, lze uvést nejzákladnější principy družstevnictví:

Družstvo ve své pravé podstatě musí být především dobrovolná organizace, do níž lidé vstupují, jestliže uspokojuje nebo pomáhá uspokojovat jejich zájmy. Důležité je i to, že člen z družstva také vystupuje, když přestane vyhovovat jeho zájmům. Právě princip dobrovolnosti byl při kolektivizaci úplně ignorován. Nejdříve musela komunistická vláda učinit rolníkovi jeho soukromé vlastnictví půdy tak nesnesitelným břemenem, aby se pak rozhodl pro vstup do JZD.

Základním znakem družstevnictví jsou dále podíly členů. Jimi vyjadřují vztah k družstvu i odpovědnost za ně. Rolníci vložili do JZD svou půdu, stroje, dobytek, náradí a nejednou i hospodářské budovy a jiná zařízení. Ovšem otázka podílů nebyla nikdy řešena.

Jedním z družstevních principů je samospráva. Samospráva v družstevnictví obdobně jako ve správě obcí vždy znamenala samostatnost navenek a demokracii uvnitř. Samostatnost v rozhodování, ve vnitřním uspořádání a jestliže jde o výrobní organizaci pak také v podnikání a hospodářském manévrování. Je možno pro názornost uvést, že družstva by měla uznávat jedinou závislost, a to na ekonomických zákonech a na právních normách společnosti, v níž žijí a pracují. Ovšem v postupně upevňovaném centrálně administrativním systému, kde centrum určovalo výrobní plány, vstupy, výstupy, dodávky na trh, ceny prodeje i nákupů, stanovilo dokonce i vnitřní organizaci a rozsah obhospodařované půdy a vysílalo do nich vlastní správce, nebylo možné hovořit o samosprávě, a tím tedy JZD nebyla družstvy v pravém smyslu slova.

V otázkách vnitřního uspořádání JZD také neodpovídala opravdově podobě družstev. Nejvyšším orgánem JZD nebyla členská schůze pověřující správou představenstvo, ale postupně se jím stal jednoznačně předseda. Ten byl v podstatě prodlouženou rukou státních orgánů, a tím v systému komunistické diktatury i rukou vládnoucí strany. Tak se ovšem postupně staly členské schůze formálním shromážděním, stejně jako představenstvo a kontrolní a revizní komise se staly v podstatě pomocnými orgány předsedy. Tedy prvky samosprávy nenašly v JZD své místo.

Členové JZD se velmi brzy začali vzhledem k uvedeným postupům komunistického systému cítit jako zaměstnanci a ne jako praví družstevníci, čili ne jako vlastníci a samostatní hospodáři, což se stalo pro vztah k půdě a zemědělské hospodářské práci osudovým.

Zavádění družstev v pravém smyslu těchto slov nebylo v žádné zemi sovětského bloku nikdy provedeno. Momentálně se jeví jako jediný možný termín, jímž je vhodné tuto změnu forem hospodaření na půdě nazvat, restrukturalizace zemědělství. Jejím výsledkem se staly kolchozy, nikoli družstva. Organizace, které v Československu vznikly pod názvem JZD, v podstatě družstvy nebyly, neboť nesplňovaly nejzákladnější principy družstevnictví.

První JZD, vzniklá na přelomu čtyřicátých a padesátých let dvacátého století, nedosahovala lepších výsledků než soukromí zemědělci, narážela na mnoho organizačních, eko-

nomických a technických problémů. Chyběly mechanizační prostředky, půda se obdělávala primitivními metodami, jež do JZD přinášeli bezzemci a zemědělstí dělníci, kteří se stávali prvními členy JZD.

Od začátku padesátých let prováděla komunistická vláda v rámci kolektivizačního procesu mírnější či ostřejší politické a ekonomické zásahy proti majetnějším rolníkům s cílem ekonomicky, někdy dokonce i fyzicky je zničit. Vše probíhalo v zemích s komunistickými diktaturami v duchu státně ideologických hesel o „zostřování třídního boje na vesnici“ v procesu kolektivizace a o „zatlačování a omezování kulaků.“⁴⁵

Teoretické teze komunistické vlády o tom, že s procesem kolektivizace poroste i zemědělská výroba, se hned od počátku jejich realizace v praxi nepotvrzovaly. Vznikaly problémy se zásobováním městského obyvatelstva potravinami, které vláda řešila nátlakovými administrativními opatřeními ve vztahu k zemědělcům, především nuceným výkupem zemědělských výrobků. Tyto postupy ještě zkomplikovaly situaci na vesnici a vyostřily napětí mezi zemědělci. Navíc se výnosy ze zemědělství využívaly jako jeden ze zdrojů získávání prostředků k urychlenému rozvoji těžkého, zvláště vojenského průmyslu.

Vládnoucí síly v Československu v zajetí své teorie a ideologie a v souvislosti se svým podřízením sovětské praxi prohlašovaly, že problémy pomalého růstu zemědělské výroby a potíže v zásobování jsou způsobeny pomalým tempem kolektivizace a rozhodly, že se za každou cenu tempo likvidace soukromého zemědělství musí urychlit. Ovšem takto vytvářená JZD, násilnou cestou a nařízeními shora, bez zainteresovanosti na společné práci a bez základního technického vybavení, nejenže neukazovala proklamované přednosti společného hospodaření a velkovýroby, nýbrž myšlenku kolektivizace zemědělství úplně kompromitovala. V Československu poklesla zemědělská výroba, snížila se životní úroveň rolníků a zhoršilo se zásobování měst.

Československé zemědělství po celá padesátá léta, kdy probíhala kolektivizace, neplnilo centrálně plánované úkoly jak z hlediska objemu, tak struktury i kvality produkce a rovněž z hlediska vývoje ekonomické efektivity výroby. Požadovaného, čili plánovaného objemu produkce se nikdy do počátku šedesátých let nedosáhlo a předválečná úroveň z let 1936/1937 byla vyrovnána a zároveň mírně překročena teprve v roce 1960, přičemž následující pětiletí zemědělská výroba stagnovala.

Ve druhé polovině padesátých let rolníci začali více vstupovat do JZD. Nešlo ovšem o výraz jejich vnitřního ztotožnění se s myšlenkou kolektivního způsobu hospodaření. Mnozí rolníci totiž pod vlivem uměle vytvořeného ekonomického nátlaku, celkové vnitropolitické i širší mezinárodně politické situace rezignovali na možnost soukromého hospodaření. Vzhledem k reálné situaci, nesmírně ztěžující soukromou zemědělskou výrobu, byli i takto rolníci donuceni ke vstupu do JZD.

Celkově bylo období padesátých let v dějinách zemědělství Československa velmi dramatické a pro mnoho rolníků těžké a kruté. Komunistická vláda se snažila odstranit z povědomí rolníků hluboko zapuštěné kořeny tradičního přesvědčení, že soukromé vlastnictví půdy představuje největší sociální jistotu a základní podmínku obživy rolnických rodin. Snažila se překonat dlouhodobé návyky rolníků, tradice, dědictví rodinných vazeb, nedůvěru k novotám.

Původním záměrem kolektivizace zemědělství nebylo odvést zemědělce od zainteresovanosti na půdě, čehož ovšem bylo bohužel na konci padesátých let dosaženo.

Komunistická vláda v Československu, když přistupovala ke kolektivizaci zemědělství, tvrdila, že se " rolník sám dopravuje k družstevním formám hospodaření". Ekonomické výsledky prvních JZD a také státních statků měly názorně ukázat přednosti nového způsobu hospodaření. Malovýroba měla dosáhnout takového stupně rozvoje, kde by už neexistovaly žádné rezervy. Taková byla teorie. Ve skutečnosti se ale žádný z teoretických postulátů nesplnil. První z kolektivizovaných podniků ani státní statky se nestaly vzorem lep-

šího hospodaření. Rolník proto nepociťoval nutnost vstupu do JZD z ekonomických důvodů. Právě proto komunistická vláda uplatňovala metody administrativního a ekonomického nátlaku. Rezervy malovýroby byly daleko větší, než byl teoretický předpoklad. Při existenci přidělového zásobování a nedostatku potravin měla i sebemenší malovýroba velký význam. Kromě toho při nedostatku materiálních prostředků měl přednost státní sektor a rolník neprojevoval už tak velký zájem investovat do půdy, neboť ztratil jistotu věčnosti svého soukromého vlastnictví půdy. Za této situace byla iluzorní představa o povznesení malovýroby až na hranici její možnosti.

Na konci čtyřicátých let komunistická vláda v Československu počítala s tím, že zemědělská výroba už v průběhu kolektivizace velmi vzroste. Na konci padesátých let se však pokládalo za úspěch, že zemědělská výroba po z kolektivizování neklesla.

JZD nebyla schopna do konce sledovaného období zvýšit podstatněji výrobu, pracovat beze ztrát a už vůbec ne se ziskem. Vzhledem ke slabosti technického vybavení, nedostatkům v řízení a organizaci práce a neschopnosti zainteresovat zemědělce na práci byla zemědělská výroba Československa na začátku šedesátých let ve srovnání s vyspělými západoevropskými státy značně neefektivní a nákladná. Na úroveň kvality a efektivnosti práce působila i skutečnost, že ve společnosti neexistovalo tržní prostředí.

Kolektivní zemědělská výroba byla v podstatě malovýroba ve velkém. Pro velkovýrobu v roce 1960 neexistovaly ani výrobní ani materiální předpoklady a zemědělství nemělo pro velkovýrobní způsob hospodaření ani dostatek kvalifikovaných pracovníků.

Do roku 1960 se v praxi nepotvrdily komunistické teoretické postuláty o výhodách, lepších výsledcích a vyšší úrovni tzv. socialistické zemědělské velkovýroby, jak zněl dobový výraz. Do konce padesátých let se podařilo realizovat pouze první část vládní zemědělské teorie, a to destrukční, kdežto konstruktivní budování pokrokového vyspělého a efektivního zemědělství, jak předpokládaly teoretické postuláty, se prosazovalo nesmírně těžce a začalo až v následujícím období šedesátých let.

Při snahách vybudovat velkovýrobu byl komunistickou vládou zvolen vlastně jakoby opačný způsob postupu, a samozřejmě přinesl neúspěch. Velké společné hospodaření se začínalo bez materiálního a technického zajištění a přípravy a především při stavu, kdy rolníci sami od sebe nebyli přesvědčeni o výhodách společného hospodaření a byli k němu nuceni tlaky a násilím. Z toho pak plynul velmi závažný až tragický moment pro osud zemědělské výroby i samotných zemědělců v podobě malé zainteresovanosti na práci, ne-hospodárného vztahu k půdě a zemědělskému nářadí a zařízení.

Na základě uvedených skutečností se domnívám, že v komunistických podmínkách je výstižnější hovořit pouze o kolektivizaci, neboť zemědělské výrobní útvary označované jako družstva (JZD) vlastně družstvy nebyly.

Poznámky:

- 1 Komunistickou přeměnou zemědělství cestou tzv. kolektivizace se v období devadesátých let 20. století zabývaly práce J. Burešové, k charakteristice procesu kolektivizace se ve svých pracích vyjadřoval A. Václavů, k postihu a osudům sedláků, majetnějších zemědělců, zvaných v komunistických podmínkách jako kulaci, jsou významným příspěvkem práce K. Jecha. Tematika se objevuje i u některých dalších autorů, svůj význam má i některá odborná literatura starší provenience. Podrobněji viz: Václavů, Antonín: Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu. Ed. Karel Jech. Studie z hospodářských dějin, VŠE Praha, 10/1999, 81 s.
Václavů, Antonín: JZD a družstva. In: Úkoly sociologie venkova v současných podmínkách, Kosova Hora 1990, s. 12–26.
Němcová, Lidmila: K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu. Studie z hospodářských dějin, VŠE Praha, 13/1999, 44 s.
Kubačák, Antonín: Dějiny zemědělství v českých zemích. II. díl. 1918–1989. Praha, Ministerstvo zemědělství ČR 1995, 254 s.

- Jech, Karel: Změny ve struktuře a postavení zemědělského obyvatelstva. In: K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968. Praha 1993, s. 177–200.
- Jech, Karel: Vyloučení selských dětí ze zemědělských škol (1951–1953). In: Stránkami soudobých dějin, Praha 1993, s. 123–141.
- Jech, Karel: Soumrak selského stavu 1945–1960. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Sešity ÚSD AV ČR 35, Praha 2001, 252 s.
- Burešová, Jana: Zemědělská politika v Československu v letech 1948–1960 jako součást vývoje komunistických režimů v Evropě. In: Sborník prací moravských historiků, Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967, č. 21, Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996, s. 87–128.
- Burešová, Jana: Zemědělství v českých zemích a na Slovensku v podmínkách kolektivizace 1949–1960. (Poznámky k převratu v životě a práci zemědělců.) In: Česko-slovenská historická ročenka, 1998, Brno 1998, s. 197–203.
- Burešová, Jana: Osudy československého zemědělství po druhé světové válce. In: Historický obzor, 7–8, 1997, s. 177–180.
- Vohryzka–Konopa, F. J.: Venkov v temnu. Mnichov 1989.
- Československé zemědělství očima historiků. Praha 1969.
- 2 K tomuto problému detailněji viz Václavů, Antonín: JZD a družstva, c.d.
 - 3 Výjimkou byla východní část Německa, kde k daným procesům začalo docházet na začátku padesátých let.
 - 4 Zákon o JZD. Praha 1949. Vzorové stanovy JZD schválené na I. celostátním sjezdu JZD 14.–15. 2. 1953. Praha 1953. Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství – vznik JZD 1948–1949. Edice pramenů z fondů Státního ústředního archivu v Praze. Editorky: J. Juněcová a J. Pšeničková. Praha, Státní ústřední archiv 1995.
 - 5 Podrobně viz Jech, Karel: Soumrak selského stavu, c.d.

Collectivization or “Cooperativization” of Agriculture after 1948?

Abstract

The author of this article uses the outcome of her research to argue that it is not correct to interchange the terms of collectivization and “cooperativization” (associating of farmers and peasants into cooperatives). The genuine cooperative farming has its roots as early as the 19th century and is associated with political plurality of a democratic society and with private ownership and free market competition in economy. The cooperatives within communist political system with central administration and management of the whole society, with no free market and private property, under the government of only one political party, such cooperatives are more aptly described as collective organizations for agricultural production. Similarly, the communist reform of agriculture should be referred to as collectivization, not “cooperativization”. Under the circumstances of the communist regime, cooperatives did not comply with even the most basic principles of cooperative farming, and therefore they are not to be considered genuine cooperatives. The author mentions general examples of cooperative farming principles and subsequently discusses the basic features of collectivization process in the communist regime.

Specifika kolektivizace v českém pohraničí (1949–1960)

JIŘÍ TOPINKA

Pohraničí českých zemí prošlo po druhé světové válce rozsáhlými změnami, pro které bychom v našich dějinách jen těžko hledali paralelu. Odsun tří milionů českých Němců, rozsáhlá pozemková reforma a následná kolektivizace, to vše se na ekonomické i společenské podobě pohraničního venkova podepsalo dramatickým způsobem. S důsledky tohoto vývoje se potýkali zdejší lidé velmi dlouho. Právě hluboké demografické změny spolu s podobou pozemkové reformy se staly příčinou pozdějších odlišností vývoje v období kolektivizace v pohraničí, resp. v osídleneckých územích.

Všimněme si nejprve majetkových a hospodářských forem, jaké se v pohraničních krajích po válce vyskytovaly. Po odsunu Němců zůstaly v pohraničí téměř dvě pětiny zkonfiskovaného pozemkového majetku, z toho zemědělská půda představovala asi 1,3 milionu ha. Tento obrovský majetek byl rozdělen v podstatě třemi způsoby. Státní statky získaly 221 101 ha. Největší část, celkem 908 040 ha, bylo přiděleno 109 040 rodinám zemědělských osídlenců, přičemž přiděl dosahoval max. 13 ha (v průměru 8,3 ha).¹ Drobným přídělem nesledovala komunistická strana, která reformu v této podobě prosadila, ani tak ekonomické, jako politické cíle. Státní a drobný příděl však nezůstal jedinou, i když převažující, formou rozdělení zkonfiskovaného majetku. V pohraničí se již od roku 1946 začala objevovat horská pastevní družstva, která se měla stát jakýmsi předobrazem budoucího zemědělského družstevnictví. V roce 1947 obhospodařovala kolem 140 000 ha. Jenže hned od počátků se tato družstva potýkala s velkými problémy, zejména s nezodpovědností a rozsáhlými krádežemi. I přes tučné dotace ze strany státu muselo ministerstvo zemědělství rozhodnout koncem roku 1948 o likvidaci všech 92 družstev a o jejich převedení do státních statků.² Horská pastevní družstva po sobě zanechala astronomické dluhy ve výši téměř půl miliardy korun.³ Ani další forma předkolektivizačního družstva, přesněji řečeno pseudodružstva, ustavovaná v pohraničí i ve vnitrozemí, se příliš neosvědčila. Tzv. zemědělská výrobní družstva se začala ustavovat již od roku 1945 na některých zkonfiskovaných velkostatkách. Půda zůstala jako u pastevních družstev majetkem státu, ale byla propachtována zemědělských zaměstnancům (vesměs deputátníkům a bezzemkům). V dubnu 1950 takových družstev hospodařilo v českých zemích 26 na rozloze 5 100 ha. I když některá z nich si vedla celkem dobře, pro nedostatky v organizaci a rozmach JZD IV. typu počátkem padesátých let byla nakonec s těmito JZD slučována.⁴

Nevalné výsledky hospodaření ve všech zemědělských sektorech a následný pokles výroby způsobovaly především sociální složení osídlenců. Do pohraničí totiž přicházely vesměs malorolnické a proletářské vrstvy, které buď měly jen malé zkušenosti z hospodaření, nebo vůbec žádné. Navíc znalosti z hospodaření z nížinných oblastí se jen velmi těžko daly aplikovat v horské oblasti.⁵ Ministerstvo zemědělství odhadovalo, že v pohraničí jen 10 % osídlenců hospodaří dobře, polovina průměrně a 40 % špatně. Pokles se nejvíce projevil u živočišné výroby, kde došlo ke snížení živého inventáře asi o jednu třetinu.

Hospodářské důvody zapříčiňovaly přibližně 60 % odchodů. Již v roce 1947 začalo docházet k hromadným odchodům z pohraničí, přičemž zdaleka nejvíce osídlenců odešlo v roce 1948: ze 138 304 osídlenců se vrátilo do svých původních domovů 27 645 lidí, tedy plná pětina.⁶ Teprve v roce 1949 jejich únik poklesl v důsledku administrativních opatření

a hrozby trestního stíhání. Odcházeli však nejen kořistníci, ale i poctiví zemědělci, kteří trpěli nedostatkem provozního kapitálu, postihla je mj. tzv. šatenková akce⁷ v roce 1949, ovšem nejvíce jejich špatný finanční stav ovlivnila výše splátek za přiděly.

Typické bylo, že drtivá většina z odcházejících neměla u Národního pozemkového fondu splacenu ani korunu z přidělové ceny. Suma, kterou osídlenci dlužili u Národního pozemkového fondu, činila k 1. lednu 1950 téměř osm miliard korun.⁸ Právě tato kritická finanční situace zásadní měrou přispívala k tomu, že kolektivizace, zahájena na jaře 1949, postupovala v pohraničí výrazně rychleji než v pohraničí, protože vstupem do JZD se osídlenec zbavoval tíživého břemene splácení přidělové ceny i jiných dluhů.⁹

Nutno však dodat, že mnohé útky z pohraničí na přelomu let 1948/1949 byly zaviněné naopak špatnou propagandou o nucené kolektivizaci. Špatně na rolníky působilo nucené předávání živností komunálním podnikům, protože mnozí z přidělců se oprávněně domnívali, že se stejně bude postupovat i v zemědělství. Podle zprávy z dubna 1949 se „*pocit majetkové nejistoty nepodařilo dosud odstraniti a stále škodí drobné samozvané akce národních a akčních výborů proti zemědělcům. Majetková nejistota způsobuje to, že velmi četní přidělci se nedívají na přidělený majetek jako na vlastní, hospodaří kořistným způsobem, což se projevuje především ve velkých odprodejích živého inventáře, špatné přípravě polí a nedostatečným hnojením*“.¹⁰

Za této situace byla na jaře 1949 zahájena kampaň zakládání JZD. V mnoha místech vyvolala, tak jako ve vnitrozemí, spory uvnitř vesnic, dokonce i spory v rámci jednotlivých stranických organizací KSČ. Již v dubnu 1949 přicházely z mnoha pohraničních okresů, především se severních severovýchodních Čech zprávy o ustavování přípravných výborů. Vesměs se jednalo o příslušníky KSČ, kteří zakládali menšinová družstva. V řadě míst vznikalo napětí mezi starousedlíky, kteří se častému vstupu bránili a osídlenci. Jiné spory a problémy vznikly z národnostních důvodů, především se Slováky, kteří se na odchodech z pohraničí podíleli velkou měrou. Také Volyňští Češi, kteří měli osobní zkušenosti se stalinskou kolektivizací v Sovětském svazu, se houževnatě bránili vstupu do JZD. Tam, kde vstoupili do JZD, vznikali národnostní třenice mezi nimi a českými osídlenci, které zhoršovaly pracovní morálku.¹¹ Především se to týkalo Podbořanska, které bylo osídleno z velké části právě reemigranty z Volyně. Stejný problém vznikl na Mariánskolázeňsku, kde se po válce usídlili polští Češi, kteří projevovali vůči JZD stejně silný, ne-li větší odpor, který byl ještě zesílen agresivní zastrašovací kampaní stranických funkcionářů.¹²

Přesto v roce 1953 byla většina pohraničních oblastí kolektivizována z velké části. Nejdale bylo Karlovarsko, kde podíl socialistického sektoru v zemědělství činil přes 80 %.¹³ Ovšem po politickém uvolnění roce 1953 docházelo k rozpadům mnoha nuceně ustavovaných družstev, nejvíce právě tam, kde byl podíl socializace nejvyšší (Karlovarsko, Plzeňsko, Jihlavsko).¹⁴ V druhé fázi kolektivizace po roce 1955 se však podařilo režimu drtivou většinu družstev opět obnovit, takže v pohraničí byla kolektivizace ukončena z velké části do konce roku 1957.

Na rozdíl od zbytku českých zemí se v pohraničí mnohem častěji uplatňovala družstva vyšších typů, tedy se společnou rostlinnou i živočišnou výrobou. Šlo o rys, který vyplýval ze zmíněné špatné finanční situace osídlenců. Dalším charakteristickým rysem byl velký podíl velikostní skupiny od 5 do 15 ha v pohraničních družstvech. Příčina tkvěla ve způsobu pozemkové reformy a následné majetkové nivelizaci osídlenců.¹⁵

Ovšem rychlá kolektivizace nijak nezlepšila úroveň hospodaření JZD. Situaci v letech 1954 označily kontrolní orgány za „*krajně vážnou*“, protože není prakticky jediného úseku v činnosti pohraničních JZD, ve kterém by bylo dosaženo příznivých výsledků. Celková hodnota produkce byla až o polovinu nižší, než u vnitrozemských JZD.¹⁶ Na tomto krizovém stavu se podílel v první řadě zoufalý nedostatek pracovních sil, související s odchody z pohraničí. Vlastní kolektivizační kampaň a zejména pak špatné hospodaření těchto druž-

stev vyvolalo další velkou vlnu útěků. V některých příhraničních oblastech hrozilo úplné vyhlídání. Podle údajů ministerstva zemědělství odešlo ze 27 pohraničních okresů v letech 1948–1953 kolem 55 000 zemědělců, v roce 1954 i přes poskytovanou pomoc dalších 9640 zemědělců.¹⁷ Zajímavé je, že po vyhlášení nové dosídlovací akce, která probíhala od roku 1953, se na odchodech ze zemědělství určitou měrou podíleli i starousedlíci, kteří nemohli využívat poměrně rozsáhlých finančních výhod dosídlenců.¹⁸ Podle dobové zprávy k odchodům přispívalo i to, že „zprávy o dosídlencích byly nedostatečné a často byly vyžadovány dodatečně po přesídlení do pohraničí a tak docházelo v počátku k velkým přehmatům. Do pohraničí se dostaly v několika případech i živly nezodpovědné, narušující pracovní morálku a demonstrativně vymáhající hlavně poskytování úvěru na obživu rodiny a nákup nutných hospodářských potřeb, aniž by řádně pracovaly... Hodně bylo slibováno a poukazováno jen na výhody, aniž se připomnělo, že tyto jsou nerozlučně spojeny mnohdy i s tvrdou prací...“.¹⁹

Odchodům napomáhala i špatně fungující nebo přímo neexistující infrastruktura na venkově, nedostatkové služby, téměř žádná kultura, v řadě obcí chyběla elektřina, dokonce i komunikace, leckde chyběl i blízký zdroj vody. Své vykonala i nucená socializace řemesel, takže ze službami i nákupy se muselo jezdit do nejbližšího města. To vše vyvolávalo v lidech, zejména na venkově, pocit, že se jedná o zaostávající, zapomenuté oblasti.²⁰

Výsledek dosídlovací akce z let 1954–1959 se sice v pohraničí projevil částečně kladně, ale bohužel to neplatilo o oblasti zemědělství, kde přírůstek v některých okresech dosahoval buď malých, nebo dokonce záporných hodnot.²¹ Zdaleka nejhorší situace panovala v JZD, naopak na státních statcích se dařilo dosídlivat relativně úspěšněji. Statky totiž, na rozdíl od JZD, svým zaměstnancům garantovaly pevnou a stálou mzdu. V pohraničí se tak mnohem rychleji než ve vnitrozemí zvyšoval průměrný věk pracovníků v zemědělství. Kritickou situaci řešili příslušné národní výbory masivním nasazováním brigádníků, jak z pohraničních, tak z vnitrozemských okresů.

Další příčina víceméně vyplývala z uvedeného nedostatku pracovních sil. Spočívala totiž v obrovské výměře tzv. rezervní, tedy neobdělávané půdy. Např. na Liberecku v roce 1954 činil celokrajský průměr rezervní půdy až 19 % veškeré půdy. Jednalo se o půdu, kterou musela JZD a státní statky převzít především v letech 1950–1952 po osídlencích, kteří odešli, dále po likvidovaných soukromých zemědělci a konečně o půdu, která již od roku 1946 ležela ladem.²² Jen na Karlovarsku bylo ještě v roce 1955 přes 32 000 ha rezervní půdy.²³ Tento stav výrazně zhoršila akce z roku 1951, kdy plán předepisoval rozšířit plochu orné půdy o tisíce hektarů. Národní výbory tedy rozepsaly tuto půdu na jednotlivá JZD a soukromé zemědělce, ovšem ani oni ani družstevníci pochopitelně nebyli schopni plnit předepsané dodávky, a následně se bouřili, protože jim za neplnění dodávek byly odebrány potravinové lístky. Nucené pachtování rezervní půdy se stávalo pro stranické funkcionáře v pohraničí oblíbenou metodou, jak dostat do družstva i dobře hospodařící soukromé zemědělce.²⁴ Rezervní půda, dosahující často až poloviny výměry družstva, způsobovala, že v mnoha pohraničních JZD pak nebylo ani na výplaty pracovních jednotek. Členové družstev si někdy pomáhali ke zvýšení své nevalné životní úrovně tím, že vykazovali podstatně menší rozlohu, než jakou skutečně obhospodařovali.²⁵ Jinou formou přilepšování se stalo rozkrádání družstevního majetku i majetku státních statků, které zejména v pohraničí dosáhlo hrozivých rozměrů.²⁶

I přes poskytovanou pomoc a přijatá usnesení o zlepšení zemědělství v pohraničí (1952, 1953, 1958) se situace pohraničních JZD a státních statků příliš nelepšila. Největší počet nejhůře hospodařících JZD se vyskytoval právě zde, zejména v kraji Karlovy Vary, Liberec a Ústí. V roce 1957 se 43 % zaostávajících a úpadkových družstev nacházelo v horských a podhorských oblastech. Nejhorší situace byla v Ústeckém kraji, kde se 61 % všech družstev řadilo mezi zaostávající či úpadková. Důvody zůstávaly stále stejné: nedostatek pra-

covních sil, velká výměra rezervní půdy, nedostatek krmiv a s tím související nízká úroveň živočišné výroby.²⁷ Přesto že pohraničí disponovalo největší rozlohou luk a pastvin, docházelo v padesátých letech k tak absurdním situacím, že se seno pro dobytek dováželo až ze Slovenska, protože jej v pohraničí neměl kdo sklízet. Nedostatek krmiv se podepsal na zdravotním stavu dobytka a způsoboval jeho předčasné úhyny v důsledku podvýživy.²⁸ Úroveň zemědělské výroby navíc zhoršila administrativní opatření v souvislosti se vznikem tzv. zakázaného pásma a hraničního pásma v letech 1949–1951. Jen do dubna 1952 bylo odtud vysídleno 1246 rodin.²⁹

V roce 1957 se na příkaz ÚV KSČ prováděl rozbor příčin úpadkovosti mnohých pohraničních družstev a statků. Vypracovaná analýza jen potvrdila, že hlavní příčinou je nedostatek pracovníků v zemědělství. V některých okresech připadalo na jednoho pracovníka v JZD přes 10 ha. Mezi dalšími příčinami figurovaly velký rozsah rezervní půdy, nedostatek mechanizace, jejíž rozvoj i přes mnohé proklamace stranických činitelů ani zdaleka nestačil vyrovnat dramatický úbytek pracovních sil, a dále pak značné zatížení investicemi. V neposlední řadě velkou úlohu sehrávalo voluntaristické plánování a řízení zemědělství, kdy se ve výrobních plánech vůbec nebral ohled na specifické výrobní podmínky, nařizovalo se pěstování plodin, náročných na pracovní síly apod. Ani výkupní politika k rozvoji družstev v pohraničí nijak nepřispěla. Kvůli nepříznivým výkupním cenám dobytka, které ani nedosahovaly výrobních nákladů, téměř všude docházelo k úpadku chovu, přestože měl v horských a podhorských podmínkách dlouhou tradici.³⁰

V druhé polovině padesátých let tak mnohé národní výbory v pohraničí stály před otázkou, co s úpadkovými družstvy. Jako nejjednodušší se nakonec ukázala jejich likvidace a převod do státních statků. K prvním případům docházelo již v první polovině padesátých let. Například na Plzeňsku v roce 1953 obhospodařovaly zdejší státní statky již 59 % zemědělské půdy. Převody JZD do státních statků nabyly na tempu zejména od roku 1960, kdy se státní statky dostaly na necelé tři roky pod pravomoc okresních národních výborů. Ty toho okamžitě využily a začaly se problémových JZD pohodlně zbavovat, a to někdy dokonce bez potřebného souhlasu ministerstva zemědělství a vlády. Jen v roce 1960 převzaly státní statky v Západočeském kraji 46 JZD s 11 370 ha, v Severočeském 69 JZD s 12 780 ha. Téměř ve všech případech se jednalo o horská a podhorská JZD.³¹ Jedním z prvních okresů zcela bez JZD se stal v roce 1961 Tachov, kde došlo k převodu všech 55 družstev do státních statků. Během šedesátých let jej následovaly i další pohraniční okresy.³²

I přes obrovské investice a provedenou reformu výkupní politiky a řízení zemědělství z roku 1959 se situace v pohraničí nijak výrazněji nezlepšila.³³ Podle zprávy ministerstva zemědělství z roku 1961 „bylo sice dosaženo dílčích úspěchů v řadě zemědělských odvětví, avšak je nutné zdůraznit, že přes značnou pomoc v investicích nebo odbornou pomoc nebylo docíleno žádoucího celkového zlepšení“.³⁴ Špatný stav zemědělství v pohraničí, kde se nacházela téměř 1/3 výměry zemědělské půdy českých zemí, se pochopitelně ještě dlouho neblaze odrážel na celkových výsledcích kolektivizovaného zemědělství v Československu a zůstával viditelnou vizitkou politiky komunistické strany na vesnici po roce 1945.

Poznámky:

- 1 L. Slezák, *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 1978. Nejnověji k tématu viz J. Rychlík, *Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948*. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948*, Studie Slovákého muzea 3, Uherské Hradiště 1998, s. 7–19. Pšeničková Jana (ed.), *Kolektivizace zemědělství – Vznik JZD 1950 (dále jen Vznik JZD)*, Praha 1998, dokument č. 9, s. 39–41.
- 2 A. Burget, *K počátkům horských pastevních družstev*. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea* 28, 1989–1990, s. 290. *Vznik JZD 1950*, dokument č. 31, s. 118–123. SÚA Praha, Ministerstvo zemědělství II – kolegium ministra 1945–1962 (MZ-kol), inv. č. 36, kart. 2.

- 3 Archiv České národní banky, fond Státní banka československá, sig. S I.–1, kart. 2, zápis z XIX. kolegiální porady. Dlužná částka představovala k 25.9. 1950 včetně úroků 441 601 995,90 Kč.
- 4 *Vznik JZD 1950*, dokument č. 14, s. 53–61. *Vznik JZD 1951*, dokument č. 17 a 18, s. 68–73.
- 5 *Vznik JZD 1950*, dokument č. 9, s. 39–41. Podle některých odhadů z roku 1954 více než 40 % rolníků nemělo před svým příchodem do pohraničí se zemědělstvím nic společného. Viz Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), inv. č. 2536, kart. 673, Ekonomický rozbor výsledků hospodaření pohraničních JZD (analýza VÚZE).
- 6 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 38, kart. 2.
- 7 Šatenková akce – všem zemědělcům, kteří nesplnili předepsané dodávky v roce 1948, byli odebrány poukázky na odběr oděvů na vázaném trhu (za nízké ceny).
- 8 *Vznik JZD 1950*, dokument č. 9, s. 39–41. Dlužno dodat, že na zadlužení zemědělců se zčásti svou politikou podílel i Národní pozemkový fond, protože prováděl neustálé přeceňování usedlostí, takže původní odhad, se kterým osídlenec počítal, stoupl až o 50 %, někdo dokonce o 100 %. Spořitelny a záložny strhávaly z příjmů zemědělce až čtvrtinu všech příjmů. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 78, sv. 9, a.j. 71, fol. 105–106.
- 9 Zastavení splátek přidělu těch osídlenců, kteří vstoupili do JZD, navrhoval již v březnu 1950 ministr zemědělství, viz *Vznik JZD 1950*, dokument č. 9, s. 41. Předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo o prozatímním zastavení splátek 31. října 1950, když schválilo provozní řád IV. typu JZD, který tuto klausuli obsahoval. Pokud ale přidělcé z družstva vystoupil, povinnost platby se obnovovala. Komunisté tak chtěli výrazně urychlit vznik družstev IV. typu. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 02/1, sv. 22, aj. 241, bod 2. Definitivní uzavření pohledávek z pozemkových reforem se řídilo usnesením vlády z 10. 10. 1956 a probíhalo až do roku 1966. Viz Sbírka oběžníků pro NV č. 109/1956.
- 10 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 38, kart. 2
- 11 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 411, kart. 48. V některých JZD dokonce museli vytvořit stálé pracovní skupiny podle národností. AKPR, inv. č. 2536, kart. 673.
- 12 SÚA, ÚV KSČ, fond 100/1, sv. 173, a.j. 1081, fol. 17–19. Instruktoři JZD v mnoha vesnicích na Mariánskolázeňsku vyhrožovali, že kdo nevstoupí do JZD bude vysídlen. Na české reemigranty z Polska to však mělo opačný efekt.
- 13 SÚA Praha, Ministerstvo zemědělství II – sekretariát ministra 1945–1960 (MZ-s), inv. č. 245, kart. 424, složka (sl.) 1.
- 14 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 252, kart. 431, čj. 201/55. Typickou historií vzniku JZD v pohraničí dobře ilustruje zpráva z obce Stadice v okr. Ústí nad Labem. Zde vznikl v roce 1949 tajný přípravný výbor složený ze členů KSČ, kteří neplnili dodávky ani řádně neobdělávali svá pole. Schválen byl ale PV z nejlepších zemědělců. Brzy nato vznikly nepřekonatelné osobní rozpory, upadla kázeň a rozmáhala se „reakční nálada“. Mnozí ze zemědělců otevřeně hovořili o návratu Němců... I z jiných obcí přicházely zprávy, že o JZD jeví zájem převážně ti nejhorší zemědělci. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 78, sv. 9, a.j. 71.
- 15 SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 100/2, sv. 41, a. j. 452, fol. 134–136. Podíl závodů v JZD ze všech závodů v obcích, kde bylo družstvo ustaveno činil koncem roku 1950 v pohraničí ve skupině 5–15 ha 40,1 % u II. typu a 53,1 % u IV. typu (zbytek českých zemí: 19,2 % u II. typu, 30,7 % u IV. typu).
- 16 AKPR, inv. č. 2536, kart. 673.
- 17 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 115, kart. 231, sl. 2.
- 18 Tamtéž. Osídlenci měli nárok podle směrnic ministerstva zemědělství a ministerstva místního hospodářství z 8. února 1954 na přidělení obytných a hospodářských budov, půdy až do výše 13 ha a jednu krávu – ovšem v obcích s JZD tento přidělený majetek museli vnést do družstva. Sbírka oběžníků pro KNV č. 45/1954.
- 19 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 411, kart. 48. Do osídlovací akce bylo podle usnesení vlády č. 150 z 26. 1. 1954 zahrnuto 27 pohraničních okresů: Kadaň, Karlovy Vary, Sokolov, Kraslice, Aš, Cheb, Mariánské Lázně, Toužim, Podbořany, Stříbro, Tachov, Horšovský Týn, Domažlice, Klatovy, Sušice, Vimperk, Prachatice, Český Krumlov, Kaplice, Trhové Sviny, Třeboň, Jindřichův Hradec, Znojmo, Mikulov, Rýmařov, Bruntál, Jeseník. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 78, sv. 68, a.j. 982.
- 20 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 245, kart. 424, sl. 1. Např. v okrese Kaplice bylo 24 obcí z 86 zcela bez dopravního spojení. Chléb se do obcí tohoto okresu dovážel v první polovině padesátých let jen jednou týdně. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 78, sv. 68, a. j. 985 a 986.
- 21 SÚA Praha, Úřad předsednictva vlády – Vládní komise pro otázky osídlení pohraničí (ÚPV-VKO-OP), inv. č. 13, kart. 19, č. j. 897. Celkem bylo do pohraničních JZD, státních statků a státních traktorových stanic od roku 1954 do poloviny roku 1959 doosídleno 28 263 osob, z nich však 8491 odešlo zpět, takže v zemědělství pohraničí chybělo proti potřebám 30 % lidí.
- 22 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 164, kart. 350, SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 412, kart. 48
- 23 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 112, kart. 227, sl. 5
- 24 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 245, kart. 424, sl. 1. SÚA Praha, ÚPV-T, inv. č. 348, kart. 39.

- 25 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 245, kart. 424, sl. 1.
- 26 Liberecký krajský tajemník KSČ na celostátní poradě v roce 1957 přiznal: „*Patříme mezi kraje, kde se krade, až pánbůh brání... Např. na státních statcích těžko najdete člověka, který nekrade... Kradou nejen podřízení, ale i vedoucí pracovníci, i komunisté a funkcionáři... Rozkrádání národního majetku se stává dobrým mravem*“. SÚA Praha, ÚV KSČ, fond 018, sv. 31, a.j. 188, fol. 93. Podobně vážným problémem byl alkoholismus, zejména na státních statcích. Viz SÚA Praha, ÚPV-VKOOOP, kart. 1, č. j. 116/1954.
- 27 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 111, kart. 225, Zpráva o příčinách zaostávání části JZD. SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 626, kart. 91, sl. 4. *Vznik JZD 1952*, dokument č. 41, s. 233.
- 28 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 252, kart. 431, č. j. 201/55. SÚA Praha ÚV KSČ, fond 018, sv. 14, a.j. 106, fol. 9, 42, 131. Svůj díl viny měla i aplikace tzv. pokrokových sovětských metod, např. „*rozdojování krav*“.
- 29 *Vznik JZD 1952*, dokument č. 22, s. 126. Plán vysídlení byl k tomuto datu splněn jen na 58 %. Do těchto pásem pohraničníci kolikrát odmítali vpouštět i vozy se zásobováním či lékaře. Zakázané pásmo se mohlo nacházet až 2 km hluboko od státní hranice. Zde nesměl nikdo bydlet ani sem vstupovat. Na něj navazovalo hraniční pásmo o hloubce 2–6 km směrem do vnitrozemí s omezeným pohybem osob. Blíže k problematice viz P. Vaněk, *Konstituování pohraničního území v letech 1948–1951 jako prvku ochrany státní hranice*. In: *Západočeský sborník historický* 7, 2001, s. 331–338.
- 30 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 624, kart. 91, sl. 3. SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 115, kart. 231, sl. 2. Rozloha orné půdy v pohraničí poklesla ve srovnání s předválečným stavem o 30–40 %, stavy zvířat na 60 %, viz SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 546, kart. 73.
- 31 SÚA Praha, MZ-s, inv. č. 245, kart. 424, sl. 1. SÚA Praha, MZ-kol, inv. č., 760, kart. 123, sl. 2, příloha 7.
- 32 SÚA, ÚV KSČ, fond 02/2, sv. 320, a.j. 407, bod 13.
- 33 Vedoucí tajemník KSČ na Tachovsku, které neblaze proslulo jako jeden z nejhorších zemědělských okresů, na celostátní poradě v roce 1961 přiznal, že hlavní příčinou špatné situace JZD je celý systém „*odshora dolů*“. Z ONV se stal těžkopádný úřednický aparát bez vlivu na skutečnou situaci. Totéž potvrdil i předseda Státního úřadu plánovacího. SÚA, ÚV KSČ, fond 018, sv. 69, a. j. 299, složka I, fol. 108, 144–1946.
- 34 SÚA Praha, MZ-kol, inv. č. 764, kart. 124, sl. 7 (Západočeský kraj). Podobně viz tamtéž, sl. 6 (Jihočeský kraj). Důsledky reformy výkupního systému a cen měly pro pohraničí spíše záporný efekt, který se stát snažil mírnit zvýšenou přímou finanční pomocí. Ta však nestačila vyrovnat diferenci v čistých příjmech JZD jednotlivých výrobních oblastí, ani v důchodech družstevníků. V některých pohraničních oblastech nový systém dokonce tyto rozdíly ještě prohloubil. Ještě v roce 1963 existovalo v horské oblasti českých zemí 22,2 % JZD, která nebyla schopna z výsledků vlastní práce zabezpečit základní reprodukční proces. O tom viz SÚA, ÚV KSČ, fond 10/3, sv. 13, a. j. 51, bod 1.

The Specific Features of Collectivization in Czech Borderlands (1949–1960)

Abstract

The differences in farming collectivization and its development (1949–1960) in Czech borderlands are rooted in the different development of these regions already after the World War II. They were pre-determined by the evacuation of three million of Sudeten Germans, the way the land reform was implemented and subsequent re-settling of the borderland regions. The social origin and a lack of knowledge of new settlers had caused escapes and critical shortage of labour force in farming, which resulted in large portions of reserve (uncultivated) land. The escapes were caused by poor quality of infrastructure, services, logistics etc. After collectivization had begun in 1949, the process of united agricultural cooperatives establishment was much faster in the borderlands than in the interior. This was because by entering a cooperative, peasants got rid of the often-heavy burden of paying back the debts for land, assigned to them in the land reform. There were striking exceptions to this, such as the so-called re-emigrees, mostly Volyn and Polish Czechs, who resisted collectivization stubbornly. The unfortunate development of socialist farming in the borderlands was also caused by voluntarist planning of responsible state authorities that did not take into account the natural differences in mostly hilly borderland regions. This aggravated the results of the borderland cooperatives, which had been already bad enough. The communist regime addressed this unfortunate state of affairs since the mid 1950's by handing over the bankrupt cooperatives to state farms, which occurred more often in 1960's and resulted in much of the borderland farmland being cultivated by state farm system.

Prestávka medzi prvou a druhou etapou kolektívizácie

MICHAL BARNOVSKÝ

Pri skúmaní dejín kolektívizácie poľnohospodárstva v Československu si osobitnú pozornosť zasluhujú roky 1953–1955, ktoré sú akousi pauzou medzi prvou a druhou etapou kolektívizácie. Analýza tohto obdobia určite pomôže nájsť odpovede na viaceré dodnes nezodpovedané otázky. Cieľom tohto príspevku je upozorniť na niektoré vnútorné a vonkajšie súvislosti poľnohospodárskej politiky v uvedenom období. Najprv uvediem niekoľko štatistických údajov. Proces kolektívizácie v Československu sa začal roku 1949 po prijatí zákona o jednotnom roľníckom družstve (JRD) a od roku 1950 bol sprevádzaný stále rastúcim ekonomickým a mocensko-administratívnym nátlakom na roľníkov, ktorému podľahla značná časť roľníkov – buď vstúpili do družstva, alebo odišli pracovať do priemyslu, stavebníctva či iného nepoľnohospodárskeho odvetvia. V polovici roku 1953 bolo združených v JRD 290 424 poľnohospodárskych závodov, z toho 161 236 v Česku a 129 188 na Slovensku. JRD a štátne majetky obhospodarovali v celoštátnom meradle 45% poľnohospodárskej pôdy.¹ Približne od polovice roku 1953 sa situácia náhle začala meniť, najprv na Slovensku a neskôr aj v českých krajinách. Prílev roľníkov do JRD sa takmer zastavil a mnohí členovia JRD začali podávať odhlášky. Prvé symptómy tohto javu sa objavili na jar 1953 a masové vystupovanie z družstiev nastalo v lete a jeseni 1953 a v nasledujúcom roku pokračovalo. Celkovo sa rozpadlo v ČSR v rokoch 1953–1954 viac ako tisíc JRD II. až IV. typu. Najväčší počet JRD sa rozpadol na východnom Slovensku vo vtedajšom Prešovskom kraji. V druhom polroku 1953 tu zaniklo 213 JRD.²

Mocenská elita na Slovensku bola rozpadom družstiev prekvapená. Ešte začiatkom roku 1953 mala smelé plány. Kalkulovala založiť v tomto roku 600 nových JRD a funkcionári v Prešovskom kraji dokonca ešte v máji snívajú o ďalších 143 JRD vyšších typov.³ Násilný spôsob kolektívizácie v predchádzajúcich rokoch a nepriaznivé ekonomické výsledky družstiev boli hlavnými príčinami zániku mnohých družstiev a poklesu členskej základne JRD. Avšak návrat časti členov JRD k súkromnému hospodáreniu bol možný iba preto, že režim prežíval krízu. Vláduce kruhy sa obávali nepokojov na dedine, preto so zaťatými zubami tolerovali útek roľníkov z družstiev a boli ochotné ísť na určité ústupky.

Keď v letných mesiacoch 1953 začal rozpad družstiev v Prešovskom kraji, politické špičky dali príkaz krajským a okresným funkcionárom, aby zachránili, čo sa zachrániť ešte dá. Zmobilizovali sa brigádnicí a vojsko na zber úrody, hľadali sa vinníci, vymenili sa vedúci krajskí a okresní funkcionári. Situáciou na východnom Slovensku sa zaoberali najvyššie stranícke orgány v Bratislave a Prahe.

Dňa 18. októbra 1953, keď sa už väčšina družstiev v Prešovskom kraji rozpadla, konal sa v Prešove rozšírený stranícky aktív, aby si vypočul stanovisko vedenia KSS a KSČ a úlohy z neho vyplývajúce. Karol Bacílek, v tom čase už ako šéf KSS, v prednesenom referáte prvé, čo urobil, dištancoval sa od násilného spôsobu kolektívizácie v Prešovskom kraji. Uviedol, že tento čin „nemá nič spoločného s politikou strany a vlády“, že vedenie krajského výboru a okresov „sa dopustilo hrubých politických chýb pri vykonávaní správnych uznesení strany, najmä v roľníckej otázke“.⁴ Zodpovednosť sa teda pripísala krajským a okresným funkcionárom, aby strana a jej ústredie zostali neomylné, čisté a nevinné ako ľalia.

O niekoľko dní, 23. októbra sa zišiel aktív náčelníkov všetkých stupňov Verejnej a Štátnej bezpečnosti Prešovského kraja, na ktorom Oskár Jeleň, povereník vnútra, vytýčil úlohy bezpečnostným zložkám v tomto regióne: preniknúť agentúrnou sieťou na dedinu, odhaľovať „rozvratníkov“, „rozpracovať“ optantov zo Zakarpatskej Ukrajiny a Poľska, sledovať bývalých funkcionárov HSLS atď. Súčasne však zdôraznil, že bezpečnosť sa nemá miešať do otázok, ktoré sú náplňou práce ľudovej správy, že treba získať dôveru malých a stredných roľníkov.⁵ Moc sa už vyhýbala použitiu brachiálnych prostriedkov a neodvážila sa násilím vrátiť roľníkov, ktorí vystúpili z JRD, späť do družstiev, ale prijímala také ekonomické opatrenia, ktoré by zmiernili nespokojnosť družstevníkov a súkromne hospodáriacich roľníkov. Ešte pred niekoľkými mesiacmi by určite netolerovala masový útek družstevníkov z JRD.

K „zmúdreniu“ československých politikov veľkou mierou prispel aj vonkajší činiteľ. Mám na mysli zmenu politickej línie Moskvy po smrti Stalina a udalosti v Nemeckej demokratickej republike (NDR) a Maďarsku v lete 1953. Tento faktor zohral nemenej významnú úlohu ako ekonomická kríza a prejavy sociálnej nespokojnosti. Politické byro Zjednotenej socialistickej strany Nemecka (SED) pod tlakom Moskvy 9. júna schválilo a 11. júna 1953 zverejnilo tzv. nový kurz, ktorý však už nezabránil vzbure robotníkov vo východnom Berlíne 16. a 17. júna 1953.⁶ Robotníci protestovali proti zvýšeniu výrobných noriem a domáhali sa slobodných volieb. Protikomunistický odpor bol potlačený sovietskymi tankami. Delegácia Maďarskej strany pracujúcich (MSP) bola podrobená kritike v Moskve 13.–16. júna 1953. Jej dôsledkom bolo odvolanie Mátyása Rákosiho z funkcie predsedu vlády. Nahradil ho Imre Nagy. Súčasne Ústredný výbor MSP 27.–28. júna 1953 schválil „nový kurz“ hospodárskej politiky, ktorý upustil od preferovania výstavby a rozvoja ťažkého priemyslu a hlavný dôraz položil na výrobu spotrebných tovarov. Proklamoval podporu súkromnej roľníckej malovýroby a právo slobodného výstupu roľníkov z družstiev.⁷ Napokon 8. augusta 1953 vyhlásila „nový kurz“ Moskva. Sovietsky premiér Georgij M. Malenkov na zasadnutí Najvyššieho sovietu hovoril o politike zameranej na lepšie uspokojovanie potrieb obyvateľstva.

Spomenuté udalosti ovplyvnili rozhodnutia mocenskej špičky v Československu. Potrebu korektúry hospodárskej politiky signalizovala Moskva Prahe už v júni 1953. Impulzom boli nepokoje po menovej reforme uskutočnenej k 1. júnu 1953, najmä štrajky a demonštrácie v Plzni. Prvý podpredseda vlády a minister vnútra ZSSR Lavrentij P. Berija sa o nich dozvedel v ten istý deň (1. júna) od sovietskeho poradcu na Ministerstve národnej bezpečnosti ČSR A. Besčastnova.⁸ Vzápätí informoval G. M. Malenkova s upozornením, že to, čo sa stalo v Československu môže sa opakovať aj v iných krajinách sovietskeho bloku s ďalekosiahlejšími nežiaducimi následkami. Preto navrhoval vec urýchlene prerokovať, „aby sa vypracovali nevyhnutné odporúčania československým priateľom“.⁹ Vedenie KSČ zaslalo do Moskvy správu o udalostiach po menovej reforme 6. júna 1953. Sovietska „verchuška“ po jej preštudovaní dospela k záveru, že Praha podcenila vnútropolitickú situáciu, nepoučila sa z nedávnych udalostí, „z čoho hrozia nové ešte vážnejšie ťažkosti.“ Minister zahraničia Viačeslav M. Molotov prostredníctvom sovietskeho veľvyslanca v Prahe 20. júna 1953 odporučil vedeniu KSČ, aby urobilo analýzu plánov v priemysle a poľnohospodárstve a uskutočnilo v nich korektúry. Výsledky sa mali oznámiť Kremľu.¹⁰ V prvej polovici júla pricestoval do Moskvy A. Zápotocký, kde si vypočul kritiku a „rady“ v intenciách tzv. nového kurzu.¹¹ Čoskoro nato vedenie KSČ vypracovalo analýzu, najmä hospodárskej politiky a navrhol prijať určité opatrenia známe ako Augustové tézy, pretože Politický sekretariát ÚV KSČ ich prerokoval a schválil 2. augusta 1953. Obsahovali aj niekoľko sebakritických reflexií a kritizovali ekonomický a administratívny nátlak na roľníkov pri zakladaní JRD. Koncom augusta text Augustových téz sa prekonzultoval s Moskvou. Stanovisko sovietskeho vedenia bolo rozporné. Celkový obsah téz hodnotilo kladne, ale zároveň malo aj viaceré kritické pripomienky. Navrhované opatrenia na zvýše-

nie životnej úrovne robotníkov pokladalo za nedostatočné. Kritizovalo tiež nedostatočnú starostlivosť o upevnenie JRD v dôsledku čoho v mnohých JRD sa družstevní roľníci ocitli v horších materiálnych podmienkach ako súkromne hospodáriaci roľníci. Nepovažovalo za správny návrh, aby sa členom družstva poskytlo právo výstupu z družstva a návratu majetku bez 6 mesačnej lehoty. Výhrady malo aj k niektorým politickým časťam Augustových téz.¹² Po návrate delegácie z Moskvy sa materiál v zmysle pripomienok upravil. Zasadnutie ÚV KSČ 4. septembra 1953 vypracovanú analýzu a navrhnuté opatrenia schválilo. Verejnosti bol prezentovaný „nový kurz“ vo vládnom vyhlásení 15. septembra 1953.

Medzitým začal živelný rozpad družstiev na východnom Slovensku, ktorý Kremeľ musel znepokojiť už aj preto, že tento región hraničil so Sovietskym zväzom. Zástupca ministra zahraničia Valerián A. Zorin 6. októbra 1956 požiadal sovietskeho veľvyslanca v Prahe A. E. Bogomolova, aby dôkladne preskúmal situáciu v Prešovskom kraji a podal podrobnú správu o opatreniach prijatých ÚV KSČ a vládou na ozdravenie pomerov.¹³ Bogomolov sa 11. novembra stretol s prvým tajomníkom ÚV KSČ Antonínom Novotným. V rozhovore uviedol, že rozpad väčšiny družstiev v Prešovskom kraji sa mu zdá podozrivým a spýtal sa, prečo práve tento kraj sa zvolil za objekt urýchlenej kolektivizácie. Veď predsa sa muselo vedieť, že je to kraj ekonomicky zaostalý, že na jeho území žijú aj Ukrajinci, medzi ktorými sa nachádzajú nacionalistické elementy, že tu pôsobila gréckokatolícka cirkev spojená s Vatikánom a polovica jej kňazov odmietla prijať pravoslávie. Vyslovil podozrenie, „či tu neexistujú aj nejaké iné plány.“ „Podozrenie je o to väčšie“, pokračoval, „že anglo-americká propaganda vedie húževnatý každodenný boj za vystupovanie roľníkov z družstiev.“ A. Novotný priznal opodstatnenosť jeho podozrení, ale na otázku, prečo sa zvolil Prešovský kraj za objekt urýchlenej kolektivizácie nedal odpoveď. V závere rozhovoru A. E. Bogomolov požiadal A. Novotného, aby venoval tejto otázke pozornosť, „lebo niektorí slovenskí súdruhovia (napríklad Ďuriš, Čulen a iní) nechápu nebezpečenstvo situácie v Prešove a sú naklonení viac sa spoliehať na nátlak na roľníkov ako na ich presvedčenie a na prijatie dôležitých ekonomických a politických opatrení na zlepšenie situácie roľníkov a poľnohospodárskych družstiev...“¹⁴

Sovietsky veľvyslanec poslal žiadanú informáciu do Moskvy 14. novembra 1953. O jej odozve nevieme nič. Vieme iba to, že na rokovaníach v Moskve 6.–8. apríla 1954 bola československá delegácia opäť kritizovaná za neúmernú výstavbu ťažkého priemyslu, nedostatočnú starostlivosť o poľnohospodárstvo, veľký dovoz rudy a obilia a administratívny postup pri zakladaní JRD. Súčasne československému vedeniu sa vytykala „samofúbosť – utešovanie sa, že všetko je v poriadku a pritom robotníci štrajkujú“.¹⁵ Kritika sa zrejme vzťahovala na predchádzajúce roky, pretože plán na rok 1954 už bol koncipovaný v duchu „nového kurzu“. X. zjazd KSČ (11.–15. júna 1954) venoval značnú pozornosť poľnohospodárstvu. Schválil smernice o podstatnom zvýšení poľnohospodárskej výroby v najbližších dvoch, troch rokoch. Zhrňujúc doterajší výklad o pôsobení vonkajšieho faktora, môžeme konštatovať, že sovietske vedenie po nepokojoch v Československu po menovej reforme a najmä po vzbure vo východnom Berlíne sa obávalo ďalších rebélií, ktoré by otriasli režimom, preto „radilo“ mocenskej špičke v ČSR, aby venovala väčšiu pozornosť uspokojovaniu potrieb obyvateľstva a bolo ochotné tolerovať aj prestávku v kolektivizácii.

Čo priniesol „nový kurz“ dedine? Predovšetkým zvýšili sa investície do poľnohospodárstva, ktoré významnou mierou prispeli k ekonomickému upevneniu dovtedy živoriacich JRD. Súčasne vláda a iné štátne orgány urobili viacero ústretových krokov súkromne hospodáriacim roľníkom. Verejne sa proklamovala podpora roľníckej malovýrobe, dočasne sa upustilo od ďalšej kolektivizácie, zvýšili sa výkupné a nákupné ceny za dodávky poľnohospodárskych výrobkov, znížili sa normy povinných dodávok, čo umožnilo JRD a súkromným roľníkom zvýšiť predaj poľnohospodárskych výrobkov za vyššie ceny prostredníctvom štátneho nákupu alebo priamo konzumentom na poľnohospodárskych trhoch. Podľa

štatistiky bilancií peňažných príjmov obyvateľstva na Slovensku sa príjmy súkromne hospodáriacich roľníkov zo štátneho výkupu a nákupu v rokoch 1953–1955 zdvojnásobili. Okrem toho sa JRD a súkromným roľníkom poskytli výhodné úvery a odklady splátok predchádzajúcich úverov.

Vedenie KSČ urobilo ešte jeden dôležitý ústupok, zmiernilo represívne opatrenia na dedine. V júli 1953 potichu zastavilo tzv. Akciu K (kulaci), ktorá sa zrodila v septembri 1951. Vtedy Politický sekretariát ÚV KSČ schválil prísne tajný dokument Smernice ministerstva národnej bezpečnosti, ministerstva vnútra a ministerstva spravodlivosti o usporiadaní niektorých pomerov rodinných príslušníkov odsúdených dedinských boháčov. Vzápätí pracovníci Štátnej bezpečnosti a prokuratúry dostali pokyn zabezpečiť v kulackých kauzách viac takých rozsudkov, ktoré by obsahovali aj zákaz pobytu v doterajšom bydlisku. Tak sa začalo s odsťahovaním odsúdených kulakov s celou rodinou spravidla do iného kraja, kde boli zaradení do pracovného pomeru na štátnych majetkoch.¹⁶ V decembri 1953 sa zrušili zoznamy kulakov a s nimi spojené zvýšenie dodávkových povinností o 10 % v porovnaní s normami dodávok súkromne hospodáriacich roľníkov v príslušnej veľkostnej skupine. Uvedené a ďalšie opatrenia vzkličili u roľníkov nádej na lepšie časy.

Miestni a okresní funkcionári privítali prestávku v kolektivizácii, lebo ich odbremenila od jednej neľahkej úlohy, ale k podpore súkromného hospodárenia roľníkov zaujali rezervované stanovisko. Z praxe dobre poznali úlohu ekonomického nátlaku pri kolektivizácii. Preto v ich radoch občas bolo počuť hlasy, že pri podpore výrobného úsilia súkromných roľníkov socializmus na dedine nikdy nevybudujeme. Názorové rozdiely v otázke kolektivizácie sa objavili aj vo vedení KSČ medzi prezidentom republiky A. Zápotockým a prvým tajomníkom ÚV KSČ A. Novotným. Dva verejné prejavy A. Zápotockého – 1. augusta na Klíčiave a 27. septembra 1953 v obci Stěžery – vyvolali rozruch v straníckom aparáte a znepokojenie A. Novotného. V prvom odsúdil zakladanie družstiev násilnou cestou a vyhlásil, že roľníkom nikto nebude brániť výstup z JRD. Hoci súčasne upozornil, že o niekoľko rokov budú musieť družstvá zakladať, lebo poľnohospodársku výrobu musíme zvýšiť, pre roľníkov v JRD boli rozhodujúce slová „nebudeme vám brániť“, a tak prejav objektívne prispel k rozpadu ďalších družstiev.¹⁷ V prejave v obci Stěžery zdôraznil, že dnes je hlavnou úlohou existujúce družstvá upevňovať a ich chyby odstraňovať. O zakladaní nových JRD sa vyjadril podobným spôsobom ako na zasadnutí ÚV KSČ 4. septembra 1953 – treba ich zakladať s ceruzkou v ruke, t. j. iba tam, kde je záruka, že budú prosperovať.¹⁸

Ako vyplýva z vystúpení niektorých vedúcich funkcionárov na zasadnutí ÚV KSČ 3.–4. apríla 1963, ktorí sa vracali k tomuto obdobiu, konflikt medzi A. Novotným a A. Zápotockým sa vyostřil po prejave prezidenta republiky v Národnom divadle v Prahe 14. marca 1954 pri príležitosti výročia smrti J. V. Stalina a K. Gottwalda. A. Zápotocký sa v tomto prejave odvolával na niektoré výroky Lenina a Stalina z obdobia NEPu a žiadal pozrieť sa naspäť a napraviť chyby, ak sa urobili vo vzťahu k roľníctvu.¹⁹ A. Novotný zrejme interpretoval tieto výroky ako výzvu k revízii politickej línie a prešiel do útoku. Na zasadnutí Politického sekretariátu ÚV KSČ kritizoval A. Zápotockého, že jeho prejav nebol vedením strany schválený a obsahoval chybné, oportunistické názory. Vzhľadom na to, že ostatní členovia vedenia KSČ sa k otázke nevyjadrili, požiadali Moskvu, aby bola arbitrom v tomto spore.²⁰ Táto dala za pravdu A. Novotnému a A. Zápotockého podrobila kritike, že sa ako prezident nepodriaďuje vedeniu strany.²¹

Nazdávam sa, že názorové diferencie medzi A. Zápotockým a A. Novotným v agrárnej a roľníckej otázke nemožno preceňovať. Obidvaja boli zástancami kolektivizácie, neuvažovali o dlhšej koexistencii súkromnej malovýroby so štátnym a družstevným sektorom. Rozchádzali sa iba v tom, že kým Zápotocký razil heslo zakladať družstvá iba tam, kde sú podmienky a záruky, že budú prosperujúcimi hospodárstvami a nebol stúpencom udržiavania existujúcich JRD za každú cenu, Novotný hlásal tézu: „Aj keby zostali na dedine traja

súдруhovia v družstve, to družstvo budeme držať a príde čas, keď pôjdeme do ofenzívy.“²²

Obdobie ústupkov a akéhosi prímeria s roľníkmi bolo krátke. Len čo sa dedina trochu upokojila, narastalo úsilie vrátiť sa k predošlej politike. Už v lete 1954 bolo počuť náreky, že súdy a národné výbory postupujú benevolentne voči „kulakom“ a neplnia dodávkových povinností. V auguste 1954 Generálna prokuratúra a Ministerstvo spravodlivosti z podnetu vedenia KSČ vydali pokyny na sprísnenie trestných sankcií.²³ Koncom roku 1954 a v roku 1955 sa rozšírila prax verejných procesov s „kulakmi“. Definitívny zlom nastal v júni 1955, keď vedenie KSČ dospelo k záveru, že dozrel čas pre novú ofenzívu. Zasadnutie ÚV KSČ 29.–30. júna 1955 prijalo uznesenie o ďalšom rozvoji JRD, zabezpečení žatvy, jesenných prác a výkupu, v ktorom vytýčilo ako prvoradú úlohu zakladať nové JRD, rozširovať členskú a pôdnu základňu existujúcich JRD a skončovať s „oportunistickou teóriou“ o samočinnosti a živelnosti pri zakladaní JRD. ÚV KSČ sa zároveň obrátil na stranícke orgány a organizácie s výzvou, aby poslali 2000 najuvedomelejších funkcionárov a členov strany zo závodov na dedinu, kde mali zastávať vedúce miesta v JRD, na štátnych majetkoch a v STS.

S prípravou druhej etapy kolektivizácie obnovil sa boj proti „dedinským boháčom“. Júnové zasadnutie ÚV KSČ 1955 označilo za jednu z hlavných príčin stagnácie v zakladaní JRD podceňovanie triedneho boja na dedine. Odsúdilo zhovievavý postoj ku kapitalistickým elementom na dedine a zdôraznilo, že treba vyhnať „kulakov“ z družstiev a odhaliť ich ako triednych nepriateľov. Tajomník ÚV KSS Pavol David sa na porade vedúcich funkcionárov z rezortu prokuratúry a justície 13. septembra 1955 vyjadril v tom zmysle, že „keď máme proti kulakom bojovať, musíme mať aj zoznam kulakov“.²⁴ Vláda 21. septembra 1955 na základe uznesenia Politického byra ÚV KSČ z 30. mája 1955 vydala nariadenie č. 50 Zb. O niektorých opatreniach na zabezpečenie poľnohospodárskej výroby. Táto legislatívna norma umožňovala MNV odobrať „kulakovi“ bezplatne „úpadkové hospodárstvo“ a prideliť ho JRD, štátnemu majetku alebo STS, ak vlastník nebol ochotný to urobiť dobrovoľne. Podobný postup sa mal uplatňovať aj voči pracovne nezabezpečeným hospodárstvam malých a stredných roľníkov, ktorí nechceli vstúpiť do JRD. Bola to jedna z foriem nátlaku na roľníkov počas druhej etapy kolektivizácie.

Nepokojný rok 1956 spomalil či prerušil začatú druhú etapu kolektivizácie a protikulackú ofenzívu. Najprv to bol XX. zjazd sovietskych komunistov vo februári 1956, ktorý odsúdil zločiny J. V. Stalina a dištancoval sa od jeho spôsobu vládnutia. Zjazd mal značný ohlas v satelitných krajinách sovietskeho bloku. Uvoľnil bariéru strachu, podnietil diskusiu a spochybnil hierarchiu komunistických hodnôt a doktrín. V druhej polovici roka nadobudli dramatický charakter udalosti v Poľsku a Maďarsku. To všetko ovplyvňovalo stanoviská vládncích i ovládaných. Počas vnútrostraníckej diskusie v KSČ sa objavovali aj otázky, ako to bude s kolektivizáciou poľnohospodárstva a so vzťahom k zámožným roľníkom, čo bolo v minulosti správne a čo bolo dôsledkom kultu osobnosti? Vedúci stranícki funkcionári tvrdili, že politická línia KSČ bola správna, iba jej realizácia bola krivená či poznačená kultom osobnosti.

A. Novotný v záverečnom prejave na zasadnutí ÚV KSČ 19.–20. apríla 1956 o. i. spomenul, že v Maďarsku ustúpili od socializácie a teraz majú ťažkosti. Dodal, že aj v ČSR sa pred X. zjazdom vyskytovali takéto nesprávne názory.²⁵ Politiku obmedzovania a zatlačovania „kulakov“ označil za správnu a stále platnú. Otázkou iba je, ako sa uskutočňuje.²⁶ Celoštátna konferencia KSČ 11.–15. júna 1956 túto tézu zopakovala. „Kulaci ako trieda sú a zostávajú odporcami a nepriateľmi socializmu... Preto treba pokračovať v politike ich obmedzovania a zatlačovania a zabraňovať živelnému prenikaniu do JRD...“, uvádzalo sa v referáte A. Novotného na celoštátnej konferencii. Objavil sa však aj nový prvok. V tom istom referáte nájdeme aj nasledujúce konštatovanie: „Avšak to, čo je charakteristické pre postoj a konanie triedy, nemusí platiť vždy a v každom prípade pre postoj a konanie jednotlivca... Pomer ku

kulakovi v každej obci je vecou sily JRD a postoja daného človeka k ľudovodemokratickému zriadeniu.²⁷ Robila sa teda určitá diferencia medzi kulakmi. Táto zmena sa interpretovala tak, že tam, kde je stabilizované družstvo a existuje silná stranícka organizácia možno kulaka prijať do JRD, ale pritom netreba strácať ostražitosť. To bola jediná korekcia politiky KSČ v tejto oblasti.

V roku 1956 zazneli v KSČ kritické hlasy na adresu násilnej kolektivizácie uskutočňovanej na začiatku 50. rokov, ale nestali sa impulzom ďalších úvah a väčšinou ani neprenikli na verejnosť. Zablockovali ich stranícki funkcionári a cenzúra a kritici boli umlčaní.²⁸ Udalosti roku 1956 nezmenili politickú líniu KSČ v agrárnej a roľníckej otázke, poznačili však politickú prax. V atmosfére čiastočného uvoľnenia po XX. zjazde KSSZ a napäťej a akcelerujúcej sa politickej situácie v Poľsku a Maďarsku v druhej polovici roka otázka kolektivizácie ustúpila do úzadia a pri jej uskutočňovaní nebolo možné používať ekonomický a administratívny nátlak na roľníkov v takom rozsahu ako na začiatku 50. rokov. Kritika kultu osobnosti a s nim spojených nezákonností viedla k tomu, že súdy vynášali miernejšie rozsudky proti „kulakom“, resp. Najvyšší súd niektoré rozsudky pozmenil, lebo nezodpovedali skutkovej podstate trestného činu, čo vyvolalo nevôľu vedúcich straníckych funkcionárov a neskôr aj kritiku súdnictva.²⁹ V dôsledku uvedených skutočností sa v kolektivizácii poľnohospodárstva na Slovensku v roku 1956 príliš nepokročilo. Založilo sa iba 156 nových JRD vyšších typov.³⁰

Stagnácia v kolektivizačnom procese po roku 1953 sa prejavila vo viacerých krajinách sovietskeho bloku a bola súčasťou prvej krízy komunistických režimov. Osobitosťou Československa bolo, že ako ekonomicky vyspelejší štát v rámci tzv. nového kurzu mohol vyčleniť väčšie investičné a finančné prostriedky na upevnenie existujúcich JRD a na pozdvihnutie životnej úrovne obyvateľstva, vrátane súkromne hospodáriacich roľníkov, a tým neutralizovať či zmierniť nespokojnosť. To bola jedna z hlavných príčin, prečo Československo prežilo rok 1956 bez väčších otrasov. V ČSR bola pauza v kolektivizácii skutočne iba prestávkou, krátkym prerušením kontinuity. Druhá etapa kolektivizácie bola síce menej násilná a bolestná ako prvá, ale uskutočňovala sa v podstate podľa rovnakého modelu s jedinou výnimkou, že sa upustilo od prechodných typov družstiev (prvý a druhý typ JRD), o ktoré roľníci nejavili záujem, lebo už vedeli kam vývoj smeruje. Poľnohospodárska politika v Poľsku a Maďarsku sa uberala inou cestou. V Poľsku sa väčšina družstiev rozpadla v roku 1956 a druhá etapa kolektivizácie sa už nikdy nekonala. Jeho poľnohospodárstvo si zachovalo prevažne súkromnovlastnícky malovýrobný charakter. V Maďarsku prestávka v kolektivizačnom procese bola pomerne dlhá. Prvý odlev roľníkov z družstiev nastal podobne ako v Československu v rokoch 1953–1954. Počet členov družstiev klesol o 40 %. V roku 1956 prebehla druhá vlna rozpadu poľnohospodárskych družstiev. Nové družstvá sa začali zakladať vo väčšom rozsahu až v roku 1959 a druhá etapa kolektivizácie trvala približne tri roky. Postupne sa však vytvoril nový model družstiev založený na kombinácii družstevného a záhumienkového hospodárstva, ktorý významnou mierou prispel k povzneseniu maďarského poľnohospodárstva v 70. a 80. rokoch.

Poznámky:

- 1 VOJÁČEK, A.: Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku. Príroda, Bratislava: 1973, s. 911, 917.
- 2 LAVOVÁ, M.: Počiatky socialistickej kolektivizácie poľnohospodárstva na Slovensku. Historický časopis, 1964, č. 4, s. 514.
- 3 VANKO, A.: K problematike vývoja slovenskej dediny roku 1953. Zpravodaj Komise pro dějiny Československa po roce 1945, 1969, č. 3, s. 76; KOZÁK, J.: Na ceste... (Ako sa združšťvoval Michalovský okres). VPL, Bratislava: 1963, s. 101.
- 4 Citované podľa publikácie KOZÁK, J.: c. d., s. 119–120.

- 5 Archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky v Levoči (ďalej A MV SR) fond (ďalej f.) A 2/1, inventárna jednotka (ďalej i. j.) 126. Rozbor situácie.
- 6 IVANIČKOVÁ, E.: Udalosti 17. júna 1953 v NDR. In.: Kríza režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948–1989. (Zostavovatelia M. Štefanský, M. Zágoršeková). Vydala Pedagogická spoločnosť J. A. Komenského, Banská Bystrica: 1998, s. 55.
- 7 Sovetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 goda. Dokumenty. (Zostavovatelia: E. D. Orechova, V. T. Sereda, A. S. Stykalin). Rosspen, Moskva: 1998, s. 27.
- 8 Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953. Tom II. 1949–1953 gg. (otv. redaktor G. P. Muraško). „Sibirskij chronograf“, Moskva–Novosibirsk: 1998, s. 919–923.
- 9 Tamže, s. 918–919.
- 10 Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953. T. 2. 1949–1953. Dokumenty. Otv. redaktor T. V. Volokitina. Rosspen, Moskva: 2002, s. 768–769.
- 11 PERNES, J.: Snahy o prekonaní politicko-hospodárskej krize v Československu v roce 1953. Nakl. Prius, Brno: s. 19 - 20.
- 12 Sovetskij faktor... c. d., s. 794–801.
- 13 Archiv vnešnej politiki Rossijskoj Federacii (ďalej AVP RF), f. 0138, opis (ďalej o.) 35, papka (ďalej p.) 237, delo (ďalej d.) 82, s. 373.
- 14 AVP RF, f. 0138, o. 35, p. 226, d. 13, s. 82–86.
- 15 Státní ústřední archiv (ďalej SÚA), f. ÚV KSČ, 100/35, svazek (ďalej sv.) 60, archivní jednotka (ďalej a. j.) 1237. Poznámky A. Zápotockého z rokovania v Moskve 6.–8. 4. 1954.
- 16 Podrobnejšie o Akcii K pozri: JECH, K.: Soumrak selského stavu 1945–1960. ÚSD AV ČR, Praha: 2002, s. 71–152; HLAVOVÁ, V.: Formy nátlaku a represíí voči bohatým roľníkom v procese kolektivizácie. In.: Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989. (1). Vyd. Michala Vaška, Prešov: 2001, s. 539–567.
- 17 Pravda, 3. 8. 1953.
- 18 Pravda, 28. 9. 1953.
- 19 Pravda, 15. 3. 1954.
- 20 SÚA, f. ÚV KSČ, 01, sv. 102, a. j. 89. Záverečné vystúpenie A. Novotného na zasadnutí ÚV KSČ 3.–4. 4. 1963.
- 21 SÚA, f. ÚV KSČ, 100/35, sv. 60, a. j. 1237. Poznámky A. Zápotockého z rokovania v Moskve 6.–8. 4. 1954.
- 22 SÚA, f. ÚV KSČ, 01, sv. 102, a. j. 89. Záverečné vystúpenie A. Novotného na zasadnutí ÚV KSČ 3.–4. 4. 1963.
- 23 JECH, K.: c. d., s. 158–159.
- 24 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. ÚV KSS, P. David, kartón (ďalej kart.) 2236, č. obalu 5.
- 25 Pravdepodobne mal na myslí už spomínané postoje A. Zápotockého.
- 26 SÚA, f. ÚV KSČ, 01, sv. 47, a. j. 50. Záverečné vystúpenie A. Novotného na zasadnutí ÚV KSČ 19.–20. 4. 1956.
- 27 Celostátní konference Komunistické strany Československa. Nová mysl, zvláštní číslo, červen 1956, s. 17.
- 28 Symptomatický v tomto ohľade bol prípad Eduarda Friša, bývalého tajomníka ÚV KSS. V roku 1956 napísal článok do časopisu *Pod zástavou socializmu*, v ktorom sa kriticky zmienil aj o kolektivizácii. Uviedol, že analýza krivenia politiky strany v Prešovskom kraji pri zakladaní družstiev bola povrchná. Obmedzila sa na chyby niektorých miestnych funkcionárov, ale nič nehovorila o tom, v akom rozsahu boli tieto chyby odrazom nesprávnych metód v celej страніckej práci a o krivení roľníckej politiky v niektorých článkoch ÚV KSS a Povereníctva poľnohospodárstva. Sekretariát ÚV KSS rozhodol článok nepublikovať a autora podrobil kritike pre nesprávne názory. SNA, f. ÚV KSS, kart. 137. Zasadnutie Sekretariátu ÚV KSS 17. 5. 1956.
- 29 J. Urválek, predseda Najvyššieho súdu v Prahe v liste P. Davidovi zo 4. 6. 1956 napísal: „Vážení súdruh, súdruh minister spravodlivosti mi tlmočil Vaše upozornenie, že dochádza u Najvyššieho súdu k oddialeniu a zmenám u viacerých rozsudkov slovenských súdov. Je mi i inak známe, že na ÚV KSS boli proti rozhodnutiam Najvyššieho súdu vznesené sťažnosti.“ V ďalšej časti listu vysvetľuje, prečo došlo k zmenám rozsudkov. Spomína porušovanie zákonnosti orgánmi činnými v trestnom konaní na Slovensku, ktoré umelo konštruovali procesy. „Umelé konštruovanie procesov sa prejavilo v tom, že u jednotlivých roľníckych družstiev, ktoré vykazovali zlé hospodárske výsledky, bola vopred postavená verzia, že príčinou úpadku družstva sú kulaci, ktorí sa votreli do JRD a podľa tejto verzie bolo potom vedené celé vyšetrovanie..., a to bez ohľadu nato, aké boli skutočné príčiny neúspešného hospodárenia družstva...“ SNA, f. ÚV KSS, P. David, kart. 2237. List J. Urválka P. Davidovi.
- 30 VOJÁČEK, A.: c. d., s. 304. V českých krajinách sa dosiahli v kolektivizácii väčšie úspechy. V roku 1956 sa založilo 1065 nových JRD. Tamže. Objasnenie príčin odlišného tempa kolektivizácie v roku 1956 vo východnej a západnej časti republiky si vyžaduje ďalší výskum.

A Pause between the First and the Second Phase of Collectivization

A b s t r a c t

The author analyses causes and context of a pause in agricultural collectivization in Czechoslovakia in 1953–1955. This pause was a year longer in Slovakia. The loss of members in united agricultural cooperatives, which were in reality pseudo-cooperatives as well as the stagnation of the collectivization process were caused by an economic and social crisis that broke out in 1953. Another important factor that co-determined the agricultural policy of the Czechoslovak Communist Party was a change of political climate in the USSR following Stalin's death. The Soviet leaders were afraid that civil disorders might break out in the ČSR and consequently pushed the Czechoslovak power elite to adopt a so called new course of economic policy, which meant paying greater attention to fulfilling the needs of the population. In such situation, the Czechoslovak communist leaders decided in September 1953 to pause the process of collectivization for some time. At the same time, they raised investments into agriculture and consumable goods production. Measures were adopted to increase the standard of living and to stabilize the existing cooperatives. The bullying of "kulaks" became less aggressive and certain incentives were offered to private farmers.

However, in the mid 1955, the communist potentates arrived at the conclusion that there were enough compromises and set a new priority – to continue in agriculture collectivization. This new communist offensive was slowed down and disrupted by the restless year of 1956 with the 20th Congress of Soviet Communists, which denounced Stalin's crimes and with dramatic events in Poland and Hungary. The pause in collectivization was only a pause indeed. The Party and state leaders understood it only as a temporary retreat. The second phase in the mid 1950's was a continuation of the first phase in 1949–1953 and was carried out according to the same basic principles. In Poland, where unlike Czechoslovakia most cooperatives were dissolved in 1956, the second phase did not occur at all. In Hungary, the pause in collectivization was somewhat longer – it began in 1953 and lasted till 1958. After the second phase was finished in the early 1960's, a new type of cooperatives gradually emerged that combined cooperative and craft-based farming.

Přestavba zemědělského družstevního hnutí v Bulharsku (1944–1989)

MARIANA NIKOLOVA STAMOVA

Pokud jde o otázku družstevního hnutí v zemědělství v Bulharsku a jeho vývoj po 9. září 1944 je třeba mít na zřeteli několik důležitých faktů. Za prvé: v Bulharsku v letech na konci první poloviny 20. století bylo 80 % průřezového obyvatelstva zaměstnáno v zemědělství. Agrární otázka byla z tohoto důvodu velmi důležitá a hrála podstatnou úlohu v rozvoji národního hospodářství. Za druhé: od konce druhé světové války byl osud Bulharska spojen s upevňujícím se modelem sovětského (stalinistického) modelu socialismu, který byl založen na rozvoji státního vlastnictví jako nutném předpokladu silného centralizovaného řízení hospodářství v celostátním měřítku.

Po 9. září 1944 se dostala v rámci vlády Vlastenecké fronty k moci Bulharská dělnická strana (komunisté) a začala ihned provádět politiku zesilování družstevního sektoru v zemědělství. Prováděné masivní zestátnění, které bylo předpokladem socialistického rozvoje hospodářství, se muselo dotknout rovněž zemědělství.

Podle komunistických vůdců měl rozvoj procesu združstevňování půdy prostřednictvím vytváření Výrobních zemědělských družstev (bulharsky: *Trudovo-kooperativni zemedelski stopanstva* – TKZS) v bulharských podmínkách vést v konečném důsledku k praktickému vyřešení otázky znárodnění zemědělské výroby. Vláda Vlastenecké fronty již ve svém programovém prohlášení ze 17. září 1944 prohlásila, že bude podporovat družstevní hnutí a vytváření zemědělských výrobních družstev. Po 9. září 1944 se objevila teze, že združstevňování zemědělství je nutné pro zespolečenštění výrobních prostředků a že je cestou k překonání zemědělské malovýroby a k vytvoření moderní zemědělské mechanizované velkovýroby.

Již před nastolením nové moci v Bulharsku existovala řada pokusů o vytvoření zemědělských výrobních družstev. V období 1937–1944, tedy do roku 1944, ale existovalo v zemi jen 29 takovýchto družstevních podniků, které byly samostatné a měly všestranný charakter. Tato stará družstva pokračovala ve své činnosti i v nových podmínkách bez větších změn v jejich organizaci a vedení, pouze se zvýšil počet jejich členů. Současně s těmito málopočetnými výrobními družstvy ale v Bulharsku začala vznikat i nová družstva. Do konce roku 1944 – tedy za tři měsíce – stoupl jejich počet na 110.

Existovaly ovšem velké překážky bránící snadnému a bezproblémovému vytváření družstevního zemědělství v „novém“ Bulharsku. Jednou z příčin obtížného rozvoje družstevního byly silné psychologické bariéry. To bylo vysvětlováno argumentem o dvojakém charakteru zemědělce a jeho nedůvěřivosti, což speciálně platilo o bulharském rolníkovi. Aby přijal nějakou změnu, něco nového, bylo nutno aby to sám viděl, aby si to sám vyzkoušel. V této souvislosti, pokud se měly posilovat a upevňovat TKZS, bylo nutno nejen poukazovat na jejich objektivní potřeby a výhody, ale také brát v úvahu snahu rolníků po udržení svého soukromého vlastnictví půdy, která byla u drobných výrobců chápána jako „pracovní“ (tj. bezprostředně obdělávaná).

Vznik TKZS v Bulharsku po 9. září 1944 vykazuje určité charakteristické odlišnosti. Především zisk TKZS byl rozdělován podle vložené práce a kvality i kvantity vložené půdy, za kterou vlastník získával rentu chápanou jako ekvivalent pozemkové renty. Výskyt renty je důkazem, že v TKZS zůstalo zachováno soukromé vlastnictví půdy. Totéž platilo i pro

vlastnictví zemědělského inventáře, dobytka a dalších výrobních prostředků, které byly zespolečňovány za účelem použití při společné práci.

Přes veškeré obtíže v poválečném období v zemědělství vláda Vlastenecké fronty učinila první kroky a zajistila materiální i morální podporu pro združstevnění bulharských rolníků. V souvislosti s tím byl v roce 1945 přijat zákon o TKZS. V roce 1946 Národní shromáždění Bulharské lidové republiky přijalo zákon o pracovním pozemkovém vlastnictví, známý jako zákon o agrární reformě. Agrární reforma omezila výměru půdy, kterou mohl vlastnit bulharský občan a přebytek půdy nacházející se ve vlastnictví velkých rolníků byl rozdělen mezi 128 825 bezzemků a malorolníků. Následující rok (1947) byl přijat zákon o nuceném výkupu zemědělského inventáře.

Na základě uvedených třech zákonů byla řešena celá řada důležitých hospodářských otázek v nově vytvořených hospodářstvích, jako bylo používání země a její komasace, získávání prostředků, vytváření strojních traktorových stanic (bulharsky: *mašino-traktorni stancii* – MTS) atd.

Za účelem pomoci při všestranném upevňování zemědělských výrobních družstev, zhodnocení výsledků družstevního hnutí v nových podmínkách, stejně jako kvůli vyřešení některých základních otázek, byla v roce 1947 uspořádána první celonárodní konference TKZS. Druhá podobná konference následovala v roce 1950. Na této konferenci byly přijaty vzorové stanovy, které byly postupně upravovány a doplňovány na dalších celonárodních konferencích v letech 1953, 1955 a 1957.

Pokud sledujeme historii zemědělského družstevnictví po vzniku nové moci v Bulharsku 9. září 1944, můžeme podmíněně hovořit o několika etapách.

V prvních letech (1944–1947) byly TKZS obdařeny výhodami a privilegií – např. první tři roky družstva neplatila daně, byla jim zabezpečena bezplatná agronomická, veterinární a technická služba, byla jim bezplatně přidělena obecní půda na budování hospodářských dvorů. Státní statky (bulharsky: *Dържавни земеделски стопанства* – DZS) dávaly družstvům semena a obilí k setí za snížené ceny, banky jim poskytovaly výhodnější úvěry. Konfiskovaná půda o výměře 580 000 ha byla rozdělena mezi státní statky, družstva, drobné rolníky a různé instituce a organizace. Zatímco koncem roku 1946 bylo v zemi 438 TKZS sjednocujících 3,5 % všech zemědělských závodů, koncem roku 1947 bylo již 579 TKZS (4,4% hospodářství) a roku 1948 1100 TKZS (7,2% hospodářství).

Rozhodující roli v „upevňování“ procesu združstevňování sehrál V. sjezd komunistické strany, který se uskutečnil koncem roku 1948. Ve svém referátu komunistický vůdce Georgi Dimitrov prohlásil: „TKZS představují již stabilní formu zemědělské výroby, která jediná je schopná za pomoci strojních traktorových stanic mechanizovat a modernizovat naše zemědělství a zvýšit celkovou úroveň vesnického obyvatelstva.“

Druhá etapa je vymezena zhruba roky 1948/1950–1957/1958. V tomto období docházelo k masovému združstevňování zemědělství. Byl novelizován zákon o TKZS. Rolníci se měli na vlastní oči přesvědčit o výhodách velkovýroby a družstevní společné práce před individuální malovýrobou. Tak, podle komunistických vůdců, v roce 1950 existovaly již všechny nutné předpoklady pro přechod k masovému združstevňování. Koncem téhož roku 51,5 % výměry obdělávané půdy a 47 % všech rodinných usedlostí bylo obhospodařováno v rámci TKZS, přičemž v některých částech státu bylo združstevněno 90–95 % půdy. V tomto období se nicméně vyskytly i některé překážky dalšího združstevňování. V souvislosti s nepokoji, ke kterým došlo v dubnu 1951 v některých částech Bulharska v důsledku zesilování združstevňování, první tajemník ÚV BKS (Bulharské komunistické strany) a předseda vlády Valko Červenkov 7. dubna 1951 v referátu předneseném na aktivu agitátorů sofijské oblasti odsoudil porušování principu dobrovolnosti při budování TKZS.

Tyto problémy byly poměrně rychle překonány a nastoupilo vládnoucí komunistickou stranou požadované urychlené združstevnění celého zemědělství v Bulharsku. Proces byl

v zásadě ukončen v letech 1957–1958. V důsledku toho bylo v roce 1958 3 290 TKZS. Do konce padesátých let bylo v TKZS sdruženo 1 256 000 rodin pracujících v zemědělství. Tím bylo združstevňování bulharského zemědělství završeno, čili – jinak řečeno – zemědělství bylo postaveno na socialistické koleje. 90 % obdělávané půdy bylo nyní obhospodářováno státními statky a družstvy.

7. sjezd BKS, který se uskutečnil v roce 1958, nicméně odhalil určité nedostatky v rozvoji družstevního zemědělství v Bulharsku. Byly přehodnoceny hospodářské možnosti a organizačně-výrobní forma vzniklých družstevních organizací v zemědělství, a to s odůvodněním, že zespolečenštěné zemědělství stále ještě není schopno uspokojit rostoucí potřeby pracujících. Cílevědomé omezování, a v řadě oblastí úplná likvidace tzv. půdy pro osobní potřebu (záhumnků) ve prospěch TKZS, bylo prohlášeno za úchylnu od správné stranické politické linie. Současně bylo konstatováno, že poměrně malé výměry půdy obhospodářované jednotlivými družstvy, jsou překážkou procesu intenzifikace výroby. Proto – a rovněž kvůli urychlení rozvoje materiálně-technické základny-, bylo koncem padesátých let přistoupeno ke sjednocování TKZS. V letech 1958–1959 bylo provedeno zcelování družstev, při kterém vždy několik sousedních zemědělských závodů bylo spojeno do jednoho TKZS. Proces sjednocování byl rozšířen na celé území státu. V roce 1960 byl celkový počet zemědělských družstev tímto způsobem snížen na 932.

Ve druhé polovině šedesátých let byla zahájena nová etapa vývoje zemědělského družstevnictví. Nové období bylo oznámeno prvním tajemníkem ÚV BKS Todorem Živkovem na prvním sjezdu družstev v roce 1967. Ve svém referátu bulharský komunistický vůdce zdůraznil, že v současné době se družstva nacházejí v nové, vyšší etapě rozvoje, což vyžaduje rovněž nové formy a orgány řízení. Družstvům jako socialistickým organizacím měl být dán větší prostor v souladu s jejich přirozeným charakterem a mělo jim být umožněno vstupovat do vzájemných hospodářských vztahů jak mezi sebou, tak i k ostatním organizacím socialistického hospodářství. Proto se koncem šedesátých let objevil plán na vznik velkých hospodářských zemědělských organizací s vysokým stupněm koncentrace a specializace.

V sedmdesátých letech došlo k vysokému stupni integrace zemědělské výroby s dalšími odvětvími národního hospodářství, které mu poskytovaly materiálně-technickou základnu a zpracování i realizaci jeho produkce. Zde byly počátky agrárně-průmyslových komplexů (APK) – hospodářsky silných organizací s vysokým stupněm koncentrace a specializace jednotlivých odvětví. APK – specializované agrárně-průmyslové komplexy (hospodářské celky) vznikaly spojováním průmyslových komplexů a zemědělských družstev nebo státních statků. APK vznikaly na základě odvětvového nebo teritoriálního principu a představovaly horizontální nebo vertikální způsob propojení zemědělství s průmyslem – s potravinářskými odvětvími a obchodními organizacemi. Vertikální integrace znamenala propojení s potravinářským průmyslem. Výsledkem tohoto procesu byl vznik jednotného vlastnictví, zavedení jednotného hospodářského mechanismu a jednotných státních ingencí, které lze chápat jako přímé zásahy státu do života družstev, což vedlo k deformacím ve všech směrech.

V hlavních rysech skončilo utváření agrárně-průmyslových komplexů v roce 1972. V jednom APK bylo organizováno v průměru pět hospodářských celků – čtyři družstva a jeden státní statek. Hlavním principem fungování APK byl formální demokratismus v řízení uplatňovaný prostřednictvím voleb kolektivních orgánů, který se uplatnil již při řízení TKZS. Členové TKZS, kteří pracovali v APK – v jeho závodech a na státních statcích – si podrželi z formálního hlediska svoje práva jako družstevníci. APK se rozvíjely jako spojení TKZS se státními statky a servisními podniky, alespoň pokud jde o pohled z hlediska jejich členů. Při APK vznikla specializovaná oddělení: opravny, stavební podniky, autodoprava a agrochemie – což vše sloužilo TKZS a státním statkům.

V osmdesátých letech se objevily některé nedostatky v procesu rozvoje APK. Místo, aby byly nalezeny prostředky pro optimalizaci hospodářských vztahů mezi specializovanými odvětvími APK a jeho členy, bylo rozhodnuto zlikvidovat ekonomickou a právní samostatnost TKZS a DZS (státních statků), ze kterých se měly stát součástí APK hospodářských na základě vnitřních hospodářských účtů. Tímto způsobem se APK staly jednotnou hospodářskou organizací s ničím nezdůvodnitelnými hospodářskými výhodami. To samozřejmě vyvolalo obtíže při řízení APK a vedlo k oddělování se vedení od zemědělců a jejich odtržení od půdy. Neúměrně přehnaná centralizace vedla k neodůvodněné specializaci, narušila vyrovnaný rozvoj hospodářské činnosti i principy hmotné zainteresovanosti. To v konečném důsledku vedlo k nepříznivému tempu růstu výroby a vyvolalo nutnost přijmout nový model organizace zemědělství. To je spojeno s červencovým plénem BKS, které se uskutečnilo v roce 1987 a nahradilo program z roku 1971. V souvislosti s novým modelem vznikl další typ organizací, jehož základem se stala zemědělská výrobní brigáda jako samosprávná hospodářská jednotka rozvíjející se na základě družstevních principů hospodaření a řízení.

Aby bylo dosaženo jednoty v rozvoji zemědělské výroby a nutná koordinace mezi jednotlivými zemědělskými brigádami byly APK přeměněny na svaz brigád. Smyslem bylo překonat centralismus při řízení APK a znovu je proměnit v společenstva zabývající se zemědělskou výrobou na základě široce uplatňovaných kooperativních principů.

Na konci osmdesátých let, krátce před změnami sociálně-politického systému a demokratizací východoevropských socialistických států včetně Bulharska, se objevily poslední návrhy na přestavbu hospodářské činnosti na základě zřízení firem. Tento návrh byl chápán jako „nové revoluční vidění forem hospodaření a mechanismů hospodářského života, které odpovídá charakteru socialismu a vycházejí z červencového pléna.“ Změna se týkala celého ekonomického systému, ve kterém se neměly opakovat „ani dosavadní APK, ani TKZS, které existovaly v minulosti, ani anemické brigády, které se nemohou reprodukovat.“

(Z bulharštiny přeložil Jan Rychlík)

The Restructuring of Agricultural Cooperative Movement in Bulgaria (1944– 1989)

Abstract

The historical destiny of Bulgaria after World War II was connected with the recognition of the Soviet model of socialism. The application of the socialist ideas in the agriculture was related mainly with the reorganization of the cooperative movement. In this connection, after September 9, 1944 the Communist Party formulated the statement that the cooperation in the agriculture is necessary to overcome the fragmentation of small-scale commodity production and to establish large mechanized farming. With the land cooperation on the basis of the Cooperative Farms (TKZS) Bulgarian communist authority makes an attempt to solve the issue of nationalization in the agricultural production and land ownership. After the massive cooperation of farming in 1948/1950 and the intensive agricultural development until the late 1950's, the thesis was formulated regarding the founding of large-scale economic agricultural organizations with high level of concentration and specialization. It was realized in the early 1970's, when agro-industrial complexes (APK) were founded.

Klady a zápory rozvoja družstevníctva v banskobystrickom regióne do roku 1989 a súčasný stav (na príklade malých obcí)

VLADIMÍR ĎURČÍK

Úvod

Problematika poľnohospodárskeho družstevníctva zďaleka nie je zmapovaná dostatočným spôsobom. V mojom príspevku som sa zameral na problematiku poľnohospodárskeho družstevníctva na Slovensku od vzniku jednotných roľníckych družstiev v roku 1949, kedy prijatím zákona o JRD začali vznikať v Československu nové výrobné vzťahy a spoločenské vzťahy na vidieku.

Zákomom číslo 69/Zb., zo dňa 23. februára 1949 o jednotných roľníckych družstvách sa Národné zhromaždenie Československej republiky uznieslo na nasledujúcom zákone:

§1 (1) V záujme zabezpečenia blahodárneho rozvoja poľnohospodárskeho družstevníctva a odstránenia dovtedajšej roztrieštenosti družstevnej činnosti v poľnohospodárstve ako dedičstva minulosti, budú zakladané na podklade dobrovoľnosti jednotné roľnícke družstvá, ktoré majú zjednotiť doterajšie rôzne roľnícke družstvá a priniesť významný prospech pracujúcim roľníkom. Jednotné roľnícke družstvá sú ľudovými družstvami podľa § 157 Ústavy.

Túto problematiku som sa pokúsil ukázať na príklade troch susediacich obcí z banskobystrického regiónu – Ľubietovej, Povrazníka a Strelníka, na genéze týchto družstiev, od ich vzniku cez hodnotenie roku 2001. Uvedomujem si, že ide len o veľmi malú vzorku, malé zrníčko z celkovej mozaiky poľnohospodárskeho družstevníctva u nás. Napriek tomu určitým spôsobom daná analýza ukazuje na celkové tendencie vývoja, ktoré mali miesto v československom poľnohospodárskom družstevníctve vôbec.

Pravdivým zostáva konštatovanie, že v Ľubietovej, Povrazníku ako i v Strelníku, vznik roľníckych družstiev patril medzi významné historické medzníky v ich rozvoji. A to napriek počiatočným problémom, nedostatkom praktických skúseností, ako i neúspechom. Poľnohospodárske družstevníctvo pozdvihlo ekonomickú úroveň týchto chudobných oblastí, ktoré neboli zaujímavými pre 1. Československú republiku.

Z histórie obcí Ľubietová, Povrazník, Strelník

V malebnom náručí Veporského rudohoria vzniká začiatkom 14. storočia banská osada Ľubeta, ktorá sa v priebehu nasledujúcich desaťročí rozrástla na plnoprávne mesto s vlastnou administratívou. Kráľovské mestské privilégia získala Ľubietová v roku 1379.

Ľubietovú preslávilo baníctvo. V 14. a 15. storočí sa tu ťažilo zlato, od konca 16. storočia železná ruda a až do 19. storočia medená ruda. Ako jediná na strednom Slovensku bola Ľubietovská meď vhodná na výrobu mosadze. Dokladom zručnosti obyvateľov boli aj ďalšie remeslá ako hrnčiarstvo, modrotlač, garbiarstvo, kachliarstvo, papučiarstvo a iné.

Lesný majetok mesta o rozlohe vyše 26 000 ha umožnil rozvoj debnárstva a obchodovania so stavebným drevom. V 2. polovici 19. storočia, okolo roku 1880, začína pracovať parná píla. Po vyčerpaní baní odchádzajú robotníci za prácou do železiarní v Podbrezovej. Časť obyvateľstva sa začína intenzívnejšie venovať poľnohospodárstvu. Do roku 1989 značná časť obyvateľstva pracovala v družstve.

Pletenie povrazov pre Ľubietovské a starohorské bane dalo s najväčšou pravdepodobnosťou meno neveľkej roľnícko-pastierskej osade Povrazník v predhorí Poľany, ktorá sa

v zozname osád Ľupčianskeho panstva spomína už v roku 1424. Od 15. do polovice 19. storočia je Povrazník poddanskou obcou Ľubietovej. V 16. storočí trpí tureckými vpádmi.

Za 1. ČSR pracovali obyvatelia najmä v okolitých lesoch a v železniarňach v Podbrezovej. Napriek skromnosti a pracovitosti obyvateľov ďalej pokračovala história driny a chudobného pečňa chleba. Ženy vynikali v tkaní a ovládali tkanie na dvoch a štyroch nitelnicách. Pamätným dátum v histórii obce je november 1958, kedy sa otvorením novovybudovanej cesty medzi Povrazníkom a Strelníkmi končí izolácia obce. Krátko potom, 6. decembra 1958, začína na trase Povrazník–Banská Bystrica premávať autobus hromadnej verejnej dopravy. Táto skutočnosť mala priamu súvislosť so vznikom JRD (17. máj 1958). V nasledujúcich rokoch v jednej z najmenších obcí v okrese významne vzrástla životná úroveň ľudí. Život obce ako do roku 1989 (tak aj teraz) rozhodujúcou mierou ovplyvňovalo poľnohospodárske družstvo, a to nielen ako zdroj pracovných príležitostí, ale tiež ako pomocník pri zveľaďovaní obce. Výstavbou družstevných bytov prispelo JRD k stabilizácii občanov. V nasledujúcom období sa v jednej z najmenších obcí v okrese rozvinulo spoločenské, kultúrne a športové dianie, zlepšilo sa zásobovanie a významne vzrástla životná úroveň občanov. Na horeuvedené súvislosti, ktoré platia aj pre súčasné poľnohospodárske družstevníctvo upozorňuje Elena Šubertová vo svojej práci Družstevné podnikanie v treťom tisícročí, kde píše: „Činnosť družstiev sa realizuje ako: 1. ekonomická činnosť, 2. mimoeconomická činnosť, najmä: sociálna, informačná, kultúrna a iná. Uvedené činnosti nie sú oddelené, ale často pôsobia súčasne. Práve najväčším problémom súčasnosti je vo svetovom družstevníctve (i u nás) určenie proporcionálnosti medzi ekonomickými a mimoeconomickými činnosťami.“¹

Negatívom v období socialistického Československa rovnako ako aj v iných podhorských obciach vzdialených od mestských centier, tak aj v Povrazníku, bolo ubúdanie mladých ľudí a rast počtu neobývaných domov. Tento proces pokračuje aj v súčasnosti, keď sa opustené domy stávajú lukratívnymi chatovými osadami pre mestských ľudí. Tak napríklad do roku 1989 klesol počet obyvateľstva zo 400 na 159.

Kedysi Šajba, od roku 1948 obec s novým názvom Strelníky, bola za feudalizmu poddanskou dedinou Ľubietovej. V 16. a 17. storočí plienili obec Turci. Výživu dávalo v minulosti pastierstvo a lesné práce. Rozšírený bol chov oviec a dobytky, výroba dreveného náradia a náčinia, uhliarstvo a povozníctvo. Široko-ďaleko bol známy fortieľ bačov a valachov.

Pre 1. ČSR nebola táto malá obec v podhorí Poľany zaujímavá. Bieda bola v rodinách častým spolustolovníkom. Nezamestnanosť bola častým javom. Po 2. svetovej vojne obec začína písať novú kapitolu svojho života. Tvár obce zmenila elektrifikácia, regulácia potoka, výstavba vodovodu a desiatky nových krásnych rodinných domov. Od oslobodenia ich bolo v obci vybudovaných 136 a veľa starších domov občania zrenovovali. Automatické práčky, televízory či osobné automobily sú v domácnostiach bežným javom. Do roku 1989 vybudovali budovu MNV, požiaru zbrojnicu, rozšírili vodovodné siete, kanalizáciu, predajne, zdravotné stredisko, športový areál, mnohé verejnoprospešné diela vybudovali občania svojpomocne. V rekordnom čase 28 mesiacov vyrástla v obci nová základná škola so školskou jedálňou, družinou a dvojtriednou materskou školou v celkovej hodnote 5 miliónov Kčs, ktorú v obci otvorili pri príležitosti Dňa učiteľov 28. marca 1982.

Rozvoj poľnohospodárstva v Ľubietovej, Povrazníku a v Strelníkoch

V Ľubietovej sa začína rozvoj poľnohospodárstva po roku 1946, keď predtým prevažovali práce v okolitých lesoch. V roku 1946 začína v obci pôsobiť Jednotný zväz slovenských roľníkov, ktorý 26. marca 1949, teda mesiac po prijatí zákona číslo 69/Zb. o JRD keď vzniká JRD prvého typu.² Začína sa hospodáriť na výmere 516 ha poľnohospodárskej pôdy. Súčasťou histórie obce a jej JRD je hnojovicové hospodárstvo Čelienec. Hneď po oslobodení sa tu začína nová výstavba, ktorá pokračuje aj po vzniku JRD prvého typu. Hospodárstvo

však čoskoro prechádza pod správu Slovenskej akadémie vied, pretože myšlienka spoločného hospodárenia nenašla v obci väčší ohlas. Veľmi rýchlo entuziazmus Ľubietovcov upáda, mnohých odrádza nedostatok vzorov a skúseností, JRD stagnuje. Jeho činnosť ožíva až v roku 1957, kedy vzniká JRD tretieho typu. S činnosťou a riadením JRD tretieho typu sa Ľubietovci zoznamujú pri exkurziách v JRD v Kráľovej, Kremničke a Skubíne. V roku 1959 mohli Ľubietovci obdivovať výkon prvého družstevného traktora. Bol to Zetor 35 Super, ktorý dopravili do družstva pracovníci ZKL Brno. Neskôr v rokoch 1980–1989 aj solárny senník, šesťbytovky, vodovod atď.

V poradí druhý predseda JRD v Ľubietovej Milan Filadelfi spomína: „Verili sme, že od driny na poliach a v maštaliach oslobodia roľníka mechanizmy. Stalo sa. Postupne s pribúdaním strojov ľudia stále častejšie hovorili, že družstvo malo prísť skôr. Spájali ho s oslobodením od každodenného hrdlačenia“.³

V Povrazníku ustanovujúcou schôdzou vzniknu JRD bol až 17. mája 1958 roku. Prelomovou udalosťou v živote obce bolo vybudovanie cestného spojenia medzi obcami Povrazník a Strelníky a zavedenie autobusovej linky Povrazník – Banská Bystrica, čo významne prispelo aj k upevneniu novozaloženého JRD. JRD po celý čas svojej existencie zápasilo s nedostatkom mladých pracovníkov, keď v družstve pracovali prevažne ženy a dôchodcovia. Tento fakt je podmienený ako uvádza Pavel Zdycha aj nasledovnými skutočnosťami: „Na dedinách s početným zastúpením kovoľníkov vznikli JRD s pomerne širokou členskou základňou. V značnej časti týchto JRD, obzvlášť v horských a podhorských oblastiach boli však medzi družstevným členstvom **slabo zastúpení výkonní roľníci** (zdôraznil V. Ď.), hlavne ich stredné vrstvy.“⁴ V roku 1959 pestovali družstevníci obilniny na výmere dvadsať hektárov a zemiaky na ploche desať hektárov. Upravili dvadsať hektárov lúk. Prvý raz v histórii obce bola zasiata kukurica na siláž. V máji bol založený družstevný salaš s 234 ovcami. Pre nedostatok spoločných ustajňovacích priestorov malo novozaložené družstvo veľké problémy s chovom hovädzieho dobytku. Ak pred vznikom JRD bolo v obci 201 kusov dobytku, v polovici roka 1959 už len 185 kusov. Mária Kováčová z Povrazníka na roky vzniku JRD spomína: „Nešli sme do družstva s ružovými okuliarmi na očiach. Vedeli sme, že nás čaká veľa neľahkej práce, no zároveň sme pevne verili, že časom bude lepšie a lepšie. Nesklamali sme sa. Voľakedy sme mali na všetko iba ruky, dnes väčšinu namáhavej práce vykonávajú stroje. Družstvo nás oslobodilo od veľkej každodennej driny. Či by som si ako súkromná roľníčka mohla dovoliť výlety na výstavisko Agrokomplex do Nitry alebo na výstavu kvetov do Bratislavy? Kdeže! O rekreáciách vo Vysokých Tatrách či v Luhačoviciach sa mi mohlo len snívať. S rozvojom družstva sa vzťahovala aj naša rodina. Postavili sme si dom a dnes v ňom nechýba ani práčka ani farebný televízor. Synovia, tiež družstevníci, vozia sa vo vlastných autách. My, ženy, si družstvo nevieme vynachváliť“.³

Ustanovujúca schôdza JRD v Strelníkoch sa konala 14. marca 1959. 205 roľníkov začalo hospodáriť na výmere 698 ha združenej pôdy. Spoločné hospodárenie sa začína v októbri 1959 prípravou pôdy a sejbou pšenice a raže. Pri prvých brázdach družstevnej orby sa používali kone a zrna sa sialo ručne. Bola zasiata pšenica na výmere 27 hektárov a raž na 10 hektároch. Prvá spoločná úroda obilnín na výmere 59,5 hektára sa zberala ručne. Pšenice sa urodilo 1,5 tony, raži 0,85, jačmeňa 1,4 a ovsu 1,1 tony na hektári.

Začiatky v živočíšnej výrobe boli zložitejšie ako v rastlinnej najmä pre nedostatok maštali na ustajnenie hospodárskych zvierat, preto JRD chovalo časť dobytku v súkromných maštaliach svojich členov. Ak pri založení JRD ostalo v obci bokom 60 roľníkov, koncom roka 1960 už len 16, ktorí obhospodarovali 47 ha pôdy. V priebehu roka 1960 vstúpilo do JRD 64 roľníkov s pôdou o výmere 291 ha. JRD každoročne zvyšovalo poľnohospodársku a trhovú produkciu, rástli zárobky družstevníkov a s rozširovaním strojového parku klesal podiel namáhavej ručnej práce.

Prelomom v histórii JRD v Strelníkoch a Povrazníku je rok 1971, keď 25. február bol

dňom zlučovacej schôdze oboch družstiev a vytvorenia JRD s názvom DRUŽBA so sídlom v Strelníkoch. Na spoločnú cestu vstupuje JRD so základnými prostriedkami v hodnote 8 600 000 korún. Výmera ornej pôdy predstavuje necelých 100 hektárov. Ďalším významným medzníkom v histórii JRD bol rok 1974, kedy hospodársky dvor Ľubietová prechádza z JRD Vepor Slovenská Ľupča do JRD Družba Strelníky so sídlom v Strelníkoch. Dnes družstvo existuje znovu bez Ľubietovej, teda Strelníky s Povrazníkom pod názvom poľnohospodárske družstvo Bukovina.

Pridružená výroba

V záujme rozvoja poľnohospodárskej výroby a upevňovania ekonomickej stability JRD začalo v roku 1979 s pridruženou výrobou. Stredisko pridruženej výroby s počtom 55 pracovníkov malo miesto v Banskej Bystrici. Špecializovalo sa na murárske a maliarske práce. Napr. v rokoch 1984–1985 malo JRD pridruženú výrobu v Prahe, ktorá zanikla pre obmedzenú možnosť kontroly. Počiatočný ročný objem výkonov strediska 5,5 milióna vzrástol na 14 miliónov korún.

Súčasnoscť

Za rok 2001 dosiahlo poľnohospodárske družstvo „Bukovina“ (Strelníky a Povrazník) stratu menšiu ako v roku 2000 skoro o jeden milión korún. Strata v roku 2001 predstavovala 1 392 000 Sk (v roku 2000 bola vo výške 2 413 000 Sk). Pohľadávky z obchodného styku predstavujú 3 429 000 Sk. Najväčším dlžníkom okrem starých pohľadávok, ktoré boli uplatnené cestou súdu, ale stále nie sú doriešené, je Zvolenská mliekareň Wittmann a syn, ktorá k 31. 12. 2001 mala pohľadávky 980 000 Sk. Družstvo zrušilo účet s termínovaným vkladom, prostriedky použili na nákup techniky. Zrušili účet vzhľadom k tomu, že úroky z vkladov poklesli, napr. v porovnaní s rokom 2000 o 115 000 Sk, viac ako o polovicu.⁵ Družstvo hospodáril na výmere 1598 poľnohospodárskej pôdy, z toho 160 ha ornej, ostatné sú lúky a pasienky. Na ornej pôde pestovali 70 ha obilnín, z toho raž (58 ha) triticales – kríženec raže a pšenici (12 ha).

Zemiaky, ktoré sú jedinou tržnou plodinou rastlinnej výroby poľnohospodárske družstvo pestovalo na výmere 20,5 ha, z toho 13 ha sadbových a 7,5 ha konzumných. Z tejto plochy sme pozbierali 3 515 q, priemer ha výnos 171,46 q bol nižší ako plánovaných 180 q/ha. Zber bol veľmi obtiažny, prerušovaný výdatnými dažďami a tak aj zberové straty boli vysoké. Stalo sa už pravidlom, že konzumné, ale aj sadbové zemiaky sú v jesenných mesiacoch takmer nepredajné, trh so zemiakmi nie je stabilizovaný. Značné problémy malo poľnohospodárske družstvo s dobrou úrodou roku 2000, keď konzumné zemiaky na domácom trhu boli nepredajné, veľká časť produkcie sa skúmala, ostatné sa v máji vyviezli do zahraničia za nízke ceny. Mnohých pestovateľov na Slovensku tieto skutočnosti a aj rozmáhajúce sa krádeže odradili od ďalšieho pestovania nášho druhého chleba. Plochy zemiakov vlni značne poklesli, a tak v súčasnosti je veľký dopyt po zemiakoch. Na ostatnej ornej pôde pestovalo strukovino-obilné-miešanky na siláž.

Výsledky hospodárenia za minulý rok (rok 2001) v niečom boli lepšie, v niečom horšie ako v predchádzajúcom roku. Terajšia vláda si však nedala do vienka podporu poľnohospodárstva, medzi koalíciou dlho rezonovala myšlienka, že je výhodnejšie potraviny dovážať ako ich vyrábať doma. Odvolal by som sa na riaditeľa poľnohospodárskeho družstva „Bukovina“ Ing. Jána Kubečka, ktorý konštatuje: „Som sklamaný z toho, že niektorí tzv. „tíež odborníci“ vo vláde a v parlamente a v súčasnej dobe aj médiá – tlač, rozhlas, televízia, začali z nás robiť zbytočné odvetvie, ktoré asi slovenská spoločnosť nepotrebuje, pretože je ním zbytočne zaťažovaná. Vytvárajú obraz poľnohospodárov ako príživníkov, čo len natŕčajú ruky, očakávajú pomoc vlády a neustále ujedajú z daní občanov. Nebolo by od veci, keby všetci títo tzv. odborníci a naši kritici skúsili aspoň raz pracovať na poli alebo v živočíšnej výrobe, aby na vlastnej koži okúsili, ako sa dorába chlieb, mäso, mlieko. Mno-

hí radi porovnávajú naše výrobné náklady s nákladmi v EÚ, ale už menej prihliadajú, na to v akých podmienkach pracujeme, kto dovedol poľnohospodárstvo do takéhoto stavu, že sa dnes zmieta vo vážnych ekonomických problémoch a pritom aj z praxe EÚ je zrejmé, že práve poľnohospodárstvo prispieva k vytváraniu istôt pre všetkých občanov, najmä pre vidiek a jeho rozvoj. Preto považujem sústavné útoky na poľnohospodárov za nemiestne a účelové“. ⁶

Ďalej Ing. Ján Kubečko vo svojom hodnotení minulého roka hovorí: „Každá múdra vláda svoje poľnohospodárstvo chráni a snaží sa zabezpečiť dostatok potravín z domácich zdrojov, u nás podiel potravín domáceho pôvodu na trhu neustále klesá a dnes už dovážame aj také potraviny, ktoré sme nie tak dávno vyvážali. Rozhodne je veľkou chybou dovážať výrobky, ktoré dokážeme vyrobiť aj doma a keď dováženy tovar často kvalitatívne zaostáva za našim vlastným. **U nás to vypadá tak, ako by sme sa sami chceli zlikvidovať výrobu potravín.**

Poľnohospodárstvo by bez podpory štátu mohlo teoreticky na Slovensku existovať, ale len vtedy, keby dotácie nepoužívali v žiadnej európskej krajine, najmä v susedných štátoch – kde napríklad pre porovnanie v štátoch EÚ sú 6x vyššie. Kým ostatné susedné krajiny pred vstupom do EÚ zvýšili podporu právnemu odvetviu v záujme jeho budúcej konkurencieschopnosti na spoločnom trhu, u nás na Slovensku sa stal pravý opak.

Obyvatelia Slovenska by si mali uvedomiť, že dotácie si poľnohospodári nestrkajú do vrečka, ani si nestavajú za ne miliónové vily, pretože v tom prípade by priemerná mesačná mzda poľnohospodárov nebola najnižšia v celom národnom hospodárstve, veď patríme medzi najslabšiu vrstvu obyvateľstva. Mnohí, najmä mladí odborníci, z neho preto odchádzajú za lepším zárobkom do iných odvetví“. ⁶

V záverečnej správe o hospodárení za rok 2001 riaditeľ poľnohospodárskeho družstva „Bukovina“ uviedol: „Dovolím si tvrdiť, že posledné desaťročie naša spoločnosť žila a stále žije na úkor životnej úrovne poľnohospodárskej prvovýroby a celého vidieka, aj dnes platí: **„Od kráľa až po žobráka, všetko žije zo sedliaka“!**“⁶

Literatúra:

- 1 Šubertová, Elena. Družstevné podnikanie v treťom tisícročí. Kartprint. Bratislava 2001.
- 2 Podrobnejšie Jelínek, U. Zemědělské družstevnictví, s. 139–140. Němcová, Lidmila.
 1. Úvod do družstevnictví, s. 9–29. In: Němcová, Lidmila a kolektiv. Vybrané kapitoly z českého družstevnictví. Družstevní asociace ČR. Praha 2001.
 - 3 Pamätnica 30 rokov JRD Družba so sídlom v Strelníkoch. Tlačiarne SNP, Banská Bystrica 1989.
 - 4 Zdycha, Pavel. Problém kovo-ročníkův v procese kolektivizace poľnohospodárstva na Slovensku, s. 788. In: Historický časopis, 32, 5, 1984.
 - 5 Hanusková, Valéria. Ročná uzávierka za rok 2001 poľnohospodárskeho družstva „Bukovina“ so sídlom v Strelníkoch. Pozri osobný archív riaditeľa poľnohospodárskeho družstva Bukovina Strelníky Ing. Jána Kubečka.
 - 6 Kubečko, Ján. Hodnotiaca správa z členskej schôdze poľnohospodárskeho družstva „Bukovina“ za rok 2001. Pozri osobný archív riaditeľa poľnohospodárskeho družstva Bukovina Strelníky Ing. Jána Kubečka.

The Pros and Cons of Cooperative Farming Development in the Banská Bystrica Region since 1949 until Present (as Demonstrated on Small Settlements)

A b s t r a c t

The problems of agricultural cooperatives have not been charted sufficiently up to this day. This articles focuses on the issues of agricultural cooperatives in Slovakia since 1949, when the legislation related to unified agricultural cooperatives was adopted and subsequently, new ownership and economic relations began to form in the country of Czechoslovakia.

The related issues are discussed in relation to three neighboring settlements situated in the Banská Bystrica region – Ľubietová, Povrazník and Strelník. A brief survey of their cooperative's histories is given, beginning with their formation and ending with the 2001 state evaluation. The author is well aware that this is a very small specimen, so to speak, only a tiny grain of the cooperative farming mosaic in Slovakia. In spite of this, the analysis reveals some general tendencies of development that shaped the face of Czechoslovak cooperative farming as a whole.

The formation of agricultural cooperatives represented a historical milestone for many of the villages. This holds true even in spite of early problems, lack of practical experience and failures. Cooperative farming raised the economic standard in those poor regions that were not interesting for the “first” Czechoslovak Republic.

The recent developments seem quite complex to interpret. The economic results for the year of 2001 cannot be unambiguously considered either positive or negative. In some respects, there is a decline, while in others growth. The problems that exist stem from insufficient support of agricultural cooperatives from today's society.

Víťazstvá a prehry poľnohospodárskeho družstevníctva v SR koncom 20. storočia

ELENA ŠÚBERTOVÁ

Úvod

Poslaním poľnohospodárstva v každej krajine je predovšetkým zabezpečenie produkcie potravín pre obyvateľstvo. Na Slovensku uvedený cieľ naďalej plnia v rozhodujúcej miere poľnohospodárske družstvá. Pritom „problematika poľnohospodárskeho družstevníctva zďaleka nie je zmapovaná dostatočným spôsobom.“¹ Poľnohospodárske družstvá mali v roku 1989 spolu 277 675 zamestnancov z 360 699 zamestnancov v poľnohospodárstve SR (čo bolo až 77 % pracovníkov v odvetví). V roku 2000 pracovalo v poľnohospodárskych družstvách SR 58 070 zamestnancov z 83 062 zamestnancov v poľnohospodárstve SR (t. j. 70 %).

Za roky 1989 až 2000 klesol počet pracovníkov v poľnohospodárstve SR viac ako štvornásobne, ba dokonca v poľnohospodárskych družstvách bol až takmer päťnásobný pokles (4,78-násobne). Produktivita živej práce meraná na základe výkonov vzrástla trojnásobne (zo 198 tis. Sk/pracovníka v roku 1989 na 596 tis. Sk/pracovníka v roku 2000), čiže znižovala sa tzv. prezamestnanosť v odvetví. Relatívna zamestnanosť, meraná počtom zamestnancov na 100 hektárov poľnohospodárskej pôdy klesla zo 14,7 v roku 1989 na 4,8 v roku 2000. Priemerné nominálne mzdy stúpili 2,60-násobne z 3 483 Sk/mesiac v roku 1989 na 9 076 Sk/mesiac v roku 2000. Mzdová (dis)parita sa neustále prehľbuje, keď jej hodnoty klesli zo 108,5 v roku 1989 na 77,5 v roku 2000. Z uvedených čísiel síce možno zhodnotiť celkový trend vývoja v poľnohospodárskych družstvách, ale treba povedať, že po politických a ekonomických zmenách v roku 1989 vývoj družstevníctva nie je v SR ani jednoduchý ani priamočiary – a možno ho rozdeliť do troch vývojových etáp.

Etapy vývoja slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva po roku 1989

Etapy vývoja vyplynuli zo zmenených sociálno-ekonomických podmienok a za hraničné body medzi týmito etapami možno považovať schválenie príslušných legislatívnych noriem vo forme zákonov, resp. vznik samostatnej Slovenskej republiky.

Prvá etapa: 1990–1992. Etapa začala schválením zákona č. 162/1990 Zb. „O poľnohospodárskom družstevníctve“ a skončila zánikom ČSFR (realizovaním zákona č. 42/1992 Zb. „O úprave majetkových vzťahov a vysporiadaní majetkových nárokov družstva“, t. j. tzv. transformačného zákona). Túto etapu možno charakterizovať prispôbovaním sa poľnohospodárskych družstiev novým sociálno-ekonomickým podmienkam a prudkým poklesom hospodárskych výsledkov v dôsledku viacnásobného rastu cien vstupov umocneného liberalizáciami cien. Čistá produkcia v poľnohospodárskych podnikoch v prepočte na 1 ha p. p. klesla z 13 134 Kčs v roku 1990 na 4 562 Kčs v prepočte na 1 ha p. p. v roku 1991 a na 2 151 Kčs na 1 ha p. p. v roku 1992, zisk v prepočte na 1 ha p. p. klesol z 1 080 Kčs v roku 1990 na stratu 5 243 Kčs v prepočte na 1 ha p. p. v roku 1991, ktorá sa prehĺbila na stratu 5 806 Kčs na 1 ha p. p. v roku 1992, atď. V rokoch 1990–1992 začalo delenie družstiev, ich počet vzrástol zo 680 v roku 1990 na 946 v roku 1992, pričom najvyšší nárast nových družstiev až o 66 % bol na západnom Slovensku.

Druhá etapa: 1993–1995. Etapa začala vznikom samostatnej Slovenskej republiky (po

schválení zákona č. 42/1992 Zb.) a skončila publikovaním novely tzv. transformačného zákona č. 264/1995 Z. z. Etapu možno charakterizovať :

- snahou o premenu (úpravu) majetkových vzťahov v družstvách na stanovenie majetku oprávneným osobám,
- premenou družstva na podnikateľskú formu podľa Obchodného zákonníka úpravou stanov v družstve,
- spomalením negatívnych tendencií v poľnohospodárskych družstvách.

V uvedenom období pokračovalo delenie družstiev v miernejšom tempe, ich počet stúpol z 952 v roku 1993 na 973 v roku 1995. Problém delenia družstiev sa dostal do pozadia iných problémov, ktoré súviseli s realizáciou transformačných projektov v družstvách a s vypočítanými majetkovými podielmi oprávnených osôb. Podľa transformačného zákona bolo v SR rozdelených vyše 43,6 mld. Sk medzi 680 tisíc tzv. oprávnených osôb, z čoho oprávnené osoby – členovia tvorili 49,9 % a oprávnené osoby – nečlenovia tvorili 50,1 %. To bolo v prepočte viac ako 40 mil. Sk na jedno poľnohospodárske družstvo. Vzhľadom na to, že väčšina nečlenov ponechala v družstvách svoje majetkové podiely a premenila ich na členské vklady, začalo klesať prudko vlastné imanie družstiev (pokles v prepočte na 1 ha p. p. o 28 % do konca roku 1995).

Prvé dve etapy vývoja slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva sa veľmi neodlišujú, najmä v začiatkoch 90. rokov, od vývoja v Českej republike, lebo podmienky, či už ekonomické, legislatívne alebo sociálne boli veľmi dlho rovnaké.

Tretia etapa : 1995 – trvá. Etapa začala schválením novely tzv. transformačného zákona č. 264/1995 Z. z. a ešte neskončila. Novela transformačného zákona bola vlastne reakciou na pokles čistého imania družstiev na strane jednej a možnosťou krytia majetku podľa nominálnej hodnoty uvedenej v transformačných projektoch. Takto sa majetkové podiely oprávnených osôb – nečlenov kapitalizovali prostredníctvom cenných papierov – družstevných podielnických listov. Pre túto etapu je charakteristická stagnácia a degresia, ale aj snaha doriešiť majetkové vzťahy, ktoré boli desaťročia deformované. Maximálny počet poľnohospodárskych družstiev v SR a to 977, sme zaznamenali v roku 1996, odvtedy počet družstiev klesá. Zákonnú povinnosť vydať družstevné podielnické listy (ďalej DPL) si splnilo k 20. 11. 2000 len 350 poľnohospodárskych družstiev, čo je necelých 40 %. DPL mohli ale nemuseli byť verejne obchodovateľné. Obchodovanie s DPL sa rozbieha pomaly a cena predávaných DPL je nízka, pohybuje sa od 5 % do 50 % hodnoty. Pritom je snaha zo strany jestvujúcich manažmentov kúpiť tieto cenné papiere od nečlenov družstiev – oprávnených osôb (často dôchodcov) za účelom koncentrácie majetku v družstve. V roku 1998 vlastnili členovia družstva – oprávnené osoby už 63 % majetku. Problémom je aj nedostatok voľného vlastného kapitálu a neistota manažmentov družstiev, ktorá vyplýva z ekonomickej situácie v SR všeobecne a z konkrétnej situácie v danom podniku. Bohužiaľ, recept na rýchle riešenie našla aj približne jedna tretina poľnohospodárskych družstiev, a to v likvidácii podniku.

Na základe uvedených etáp vývoja slovenského poľnohospodárskeho družstevníctva po roku 1989 môžeme uviesť aj niektoré víťazstvá a prehry našich podnikov v posledných rokoch minulého desaťročia a súčasne aj storočia.

Víťazstvá poľnohospodárskeho družstevníctva v SR

Najväčším pozitívom poľnohospodárskeho družstevníctva na Slovensku bolo, že dokázalo zachovať tradície poľnohospodárskeho družstevníctva, ktoré siahajú až do druhej polovice 19. storočia a obhájili svoje postavenie v spoločnosti všeobecne a svojim podielom na produkcii i postavenie na trhu konkrétne.

Cenným prínosom z transformácie družstiev je všeobecná zmena hodnôt a priorít väčšiny členov, manažmentov a zákazníkov družstiev, reorganizácia podnikovej štruktúry, atď.

Družstvá v poľnohospodárskej výrobe sa pretransformovali opäť na družstevnú formu podnikania a priemerná výmera jedného družstva klesla z necelých 2 500 ha p. p. v roku 1989 na cca 1 500 ha p. p. v roku 2000. Čiže družstvá sa nerozdrobili do malých celkov, ale skôr sa mali snahu pretransformovať do funkčných celkov. Takúto veľkosť podniku možno považovať za komparatívnu výhodu vzhľadom na využívanie mechanizačných prostriedkov v rastlinnej výrobe.

Prebieha reštrukturalizácia výroby v súlade s princípmi trhového mechanizmu. Slovenské poľnohospodárske družstvá majú v súčasnosti podstatne nižšiu pridruženú výrobu ako v minulosti a vo väčšine podnikov má rastlinná a živočíšna výroba až 2/3-vý podiel v štruktúre výroby. Pritom podstatne lepšie hospodárske výsledky má rastlinná výroba ako živočíšna výroba. Ak bola nákladovosť výnosov v roku 1990 len 96, potom vzrástol až na 130,03 v roku 1996, v roku 2000 bol už len 103,71. V roku 2000 bol už počet ziskových družstiev v odvetví 53 %.

Prehry poľnohospodárskeho družstevníctva v SR

Súčasný problémy v poľnohospodárskych družstvách SR, ktoré možno označiť aj za (veríme, že dočasný) prehry, možno stručne charakterizovať takto:

Družstvá v poľnohospodárstve dosahujú síce lepšie hospodárske výsledky v súčasnej tretej etape po roku 1989, ale horšie výsledky ako kapitálové spoločnosti. Počet tzv. nečinných družstiev vzrástol koncom 90. rokov až na 371, z toho 274 bolo v konkurze alebo v likvidácii. Súčasne sa začala v tomto období uplatňovať prax zakladania nových obchodných spoločností vedľa „pôvodných“ (materských) družstiev. Pritom v pôvodnom družstve ostal nefunkčný majetok, úvery a záväzky voči oprávneným osobám. Tento postup je v súlade s platnou legislatívou, ale v rozpore s družstevnými princípmi a s etikou pri podnikaní. V dôsledku uvedeného riešenia sú veľmi veľké rozdiely medzi novovzniknutými obchodnými podnikmi, bez akýchkoľvek predchádzajúcich záväzkov a medzi „pôvodnými“ družstvami, ktoré majú dlhodobé záväzky z transformácie.

Na celkovom kapitáli družstiev prevažuje síce vlastný kapitál (49,78 %), ale v štruktúre cudzieho kapitálu prevláda krátkodobý kapitál (porušenie „Zlatého pravidla“). Obnova majetku pokračuje pomaly, substitúcia pracovnej sily prácou zhmotnenou postupuje minimálnym tempom, lebo priemerná zadlženosť jedného družstva v SR dosahovala koncom 90. rokov takmer 22 mil. Sk (presne 21 833 000 Sk).

V poľnohospodárskom družstevníctve existuje nevhodná profesionálna a kvalifikačná štruktúra pracovníkov. Už teraz je ohrozená reprodukcia pracovnej sily vzhľadom na nízky (negatívny) prísun mladých, kvalifikovaných pracovníkov. Personálny manažment v družstvách je vzhľadom na členské vzťahy špecifický.

Aby sa poľnohospodárske družstvá vyrovnali s problémami a odstránili existujúce prekážky či prehry, mali by mať aj vytvorené podmienky pre rozvoj, čo napríklad znamená:

- vytvorenie vhodného podnikateľského prostredia v poľnohospodárstve a v celom národnom hospodárstve, napríklad zavedením ekonomických pravidiel platných v Európskej únii
- odstránenie majetkových problémov vysporiadaním majetkových vzťahov z obdobia transformácie.

S cieľom pripraviť naše poľnohospodárstvo na Spoločnú poľnohospodársku politiku EÚ sa realizovali rôzne projekty a subprojekty, napríklad: Rozvoj poradenských služieb v poľnohospodárskej prvovýrobe, Modernizácia a prispôbovanie potravinárskeho sektora, Fond rozvoja vidieka, atď. Okrem toho sa vykonáva množstvo harmonizačných opatrení a aktivít.

Od poľnohospodárskych družstiev na Slovensku môžeme očakávať v budúcnosti:

- rýchlejší nástup procesu vertikálnej integrácie poľnohospodárskej prvovýroby s potravinárskym priemyslom a obchodom

- zabezpečenie distribúcie potravín od výrobcu ku konečnému spotrebiteľovi
- produkciu „zdravých potravín“ pre obyvateľstvo
- nadviazanie intenzívnejšej spolupráce so zahraničím.

Naše poľnohospodárske družstvá budú v budúcnosti fungovať ako viacúčelové. Súvisí to najmä:

- s možnosťami realizácie výrobkov na trhu a to vrátane exportu s rozložením podnikateľského rizika
- s optimalizáciou výrobných štruktúr (väzby medzi rastlinnou a živočíšnou výrobou)
- s kvalitnými službami pre poľnohospodárstvo, pričom „najpodstatnejším faktorom produktivity v službách je ľudská práca“²
- s racionálnou deľbou práce medzi viaceré plodiny
- s tradíciami a pôdno-klimatickými podmienkami
- s postupnou tvorbou potravinových vertikál, atď.

Záver

Poľnohospodárske družstvá majú naďalej nezastupiteľné postavenie v národnom hospodárstve SR a budú aj v budúcnosti rozhodujúcim zdrojom výživy obyvateľstva, stabilizátorom životnej úrovne na vidieku, nielen pre obyvateľstvo pracujúce v rastlinnej a živočíšnej výrobe, ale aj v nadväzujúcich službách. Okrem toho poľnohospodárske družstvá plnia a budú plniť ďalšie významné funkcie, napríklad ekologické.

Je isté, že táto forma vlastníctva bude fungovať aj budúcnosti, len možnosti jej existencie a fungovania budú pestršie a tradície budú musieť doplniť nové formy práce v súlade s požiadavkami doby (produkovať kvalitné a zdravé potraviny vo funkčných potravinových vertikálach vo väzbe na efektívne distribučné siete). Hlavnou úlohou družstiev naďalej ostáva: zanechať pre budúce generácie fungujúce konkurencieschopné družstevníctvo.

Poznámky:

1. Ďurčík, V.: Klady a zápory družstevníctva v banskobystrickom regióne do roku 1989 a súčasný stav (na príklade malých obcí). In: Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století“. Uherské Hradiště, Studie Slovákckého muzea 7/2002, s. 229–234.
2. Michalová, V.: Manažment a marketing v trhových službách. SPRINT, Bratislava 1999, s.168. ISBN 80-88848-53-9

Literatúra:

- Němcová, L. a kol.: Vybrané kapitoly z českého družstevnictví. Družstevní asociace ČR, Praha 2001, s. 25–27, 144–145. ISBN 80-238-7912-X
- Szarková, M.: Personálny manažment pre prax. KARTPRINT, Bratislava 2002, s. 75–80. ISBN 80-88870-22-4
- Szabo, L.: Dimenzie ekonomickej diferenciacie v poľnohospodárstve SR. In: Zborník z medzinárodných vedeckých dní 2002, FEM, SPU Nitra, máj 2002, s. 1368–1372. ISBN 80-8069-031-6
- Šubertová, E.: Družstevné podnikanie v treťom tisícročí, KARTPRINT, Bratislava 2001, s. 133–137. ISBN-80-88870-20-8

Victories and Defeats of Agricultural Cooperatives in Slovakia in the Late 20th century

Abstract

Development of farming co-operatives in the Slovak Republic after political and economical changes in 1989 has been neither simple, nor direct. We can discern three periods:

1. 1990–1992: accommodation of cooperatives to new circumstances, sharp decrease of their economic results
2. 1993–1995: ownership transitions, the slowing-down of negative trends

3. 1995 to this day: efforts to finalise ownership rights, economic results of the existing cooperatives have been stabilized.

Positive trends:

- The role of cooperatives has been proven useful, mainly by their substantial share on agricultural production (ca 70 %).

- Structural reorganisation.

- Restructuring of production processes.

Negative trends:

- There are more than 370 agricultural cooperatives which are actually on hold.

- Recovery of activities is very slow.

- Unsuitable labor force distribution and educational infrastructure, the upcoming generation is not interested in the jobs within cooperative farming sector.

Uspôsobovanie poľnohospodárskych družstiev do trhového mechanizmu (1990–1992)

MILAN ŠTEFANOVIČ

Podstata reorganizácie poľnohospodárskeho družstevníctva v rokoch 1990–1992 spočívala na procese a úlohe likvidácie štátneho riadenia poľnohospodárstva a zrušenia systému štátneho plánovania, teda prejsť na trhových mechanizmus. Tieto dva ciele sa zabezpečovali popri intenzívnej politickej práci najmä legislatívou (isteže aj reorganizáciou štátneho mechanizmu). Bolo to riešenie základnej otázky prechodu na režim súkromného vlastníctva s jednoznačnou požiadavkou v poľnohospodárstve prechodu na individuálne vlastníctvo, t.j. deetatizáciou, privatizáciou.

Napriek deklarovanej zásade upevnenia družstevnej demokracie, ochrany súkromného vlastníctva a likvidovania štátneho riadenia v družstvách, práve štát svojim zákonodarstvom a svojimi orgánmi zasiahol do družstevníctva tak, že obmedzil družstvá a to osobitne v oblasti majetkovej a osobitne v podnikateľskej sfére. Takto napríklad transformačným zákonom č. 42/1992 štát zakázal družstvám voľne podnikáť. Podľa § 30 „družstvá nemôžu nakladať so svojimi majetkovými účasťami na podnikaní iných právnických osôb“ a nemôžu „prevádzať svoj majetok do vlastníctva právnických alebo fyzických osôb“. Je to tzv. blokačný paragraf. Takto štát zakázal vstupovať družstvám do privatizačného procesu. Naviac, družstvám sa nereštituoval ich pôvodný majetok. Reštituovali iba fyzické osoby. Nevrátil sa majetok vinohradníckym družstvám, ani družstevným zväzom či družstevnej slovenskej centrále. Táto blokácia bola zámerná zo strany štátnych funkcionárov preto, aby sami mohli napríklad privatizovať potravinárske podniky o ktoré by mali poľnohospodárske družstvá mimoriadny záujem kúpou akcií alebo účastín. Typickým príkladom sú piešťanské mlyny (tzv. Ružový mlyn).

V podstate v tomto procese išlo o otvorenú snahu zo strany politikov i legislatívy družstevníctvo likvidovať. Deklarovala sa zásada, najmä pre poľnohospodárske a živnostenské družstvá, že tieto boli zakladané násilne, teda proti vôli budúcich členov a začali sa uplatňovať požiadavky, aby sa družstvá celkom zlikvidovali. Takýto obsah mala dôvodová správa k vládnemu návrhu zákona o pôde a družstvách, kde sa vyslovene žiadalo transformovať družstvá, t.j. premeniť ich na „nedružstvá“, teda alebo vytvoriť obchodné spoločnosti alebo družstvá zlikvidovať, t.j. „vrátiť roľníkovi to gazdovstvo, ktoré tak rozkvitalo na dedinách v minulosti“ s tým, že dôvodová správa benevolentne uviedla, že možno pripustiť, aby snáď ešte nejaké družstvá aj ako družstvá ostali. Vtedy sa navrhoval pôvodne spoločný, jednotný zákon o celej prestavbe. Avšak v legislatíve sa urputne bránili poľnohospodári s tým, že zabránili rozpadu štruktúry poľnohospodárstva a tak sa urýchlene vypracoval najprv aspoň zákon o pôde (229/91 Zb.) a až potom o transformácii družstiev (č. 42/1992 Zb.) a aj ten bol niekoľkokrát dodatočne novelizovaný.

Otázka osudu družstevného vlastníctva sa riešila už v roku 1990, keď zákonom č. 162 sa delil družstevný spoločný majetok na podiely. Bol to zákon o poľnohospodárskom družstevníctve, ale platný iba krátku dobu a len niektoré družstvá si stačili svoj majetok takto rozdeliť, pretože v roku 1992 vyšiel dôležitý a politicky významný transformačný zákon, ktorý nariadil družstvám rozdeliť všetok majetok medzi oprávnené osoby. O návrhu tohto zákona sa viedla dlho široká diskusia. Návrh tohto zákona sa spracúval v osobitnej expert-

nej komisii pri federálnej vláde a v tej komisii sa spracúval medzi inými aj návrh Obchodného zákonníka, ktorý bol prijatý v roku 1991 a ktorý obsahuje samostatnú časť, upravujúcu všetko družstevníctvo (hlava IV., §§ 221–260). Samozrejme transformačné zákonodarstvo pretrváva v platnosti dodnes a celkové dokončenie transformácie podľa toho je v nedozerie.

Podstata transformačného zákona mala spočívať v tom, aby sa každé družstvo reorganizovalo. Podľa pôvodného návrhu sa žiadalo, aby sa všetok majetok družstva vypočítaný v korunách podľa záverečnej inventarizácie rozdelil do vlastníctva tzv. oprávnených osôb a to podľa veľkosti pôdy, ktorú oprávnený mal alebo má v užívaní družstva. Až v poslednej chvíli navrhovateľa (Tyl, Tomášek, resp. vtedajší minister financií V. Klaus) vzali návrh spať a pristúpili k riešeniu, aby sa na pozemkové podiely rozdelila v každom družstve iba polovica majetku družstva. Navrhovateľom nešlo tak o to, aby uspokojili majiteľov pozemkov, ktoré užívalo družstvo, ako skôr o to, aby si títo majitelia vybrali z družstva svoje pozemky a sami na nich zabezpečili hospodárenie. Stačí poukázať na to, že vo vtedajších štátnych majetkoch mali ďalší občania zabrané svoje pozemky a isteže proti svojej vôli, ale štátny majetok im nijakú úhradu nedával, na štátne majetky sa transformačný zákon vôbec nevzťahoval. Delenie majetku v družstve podľa výmery pôdy zdôvodňovali tým, že je to nájomné za všetky tie roky, počas ktorých družstvo pozemky užívalo a to na základe pôvodných predpisov o zabezpečovaní poľnohospodárskej výroby, t.j. trvale a bezodplatne (zákon č. 123/1975 Zb.). Pravda, podiel na majetku sa nedával podľa rokov ani podľa bonity pôdy, ale paušálne. Takže napr. majetok v JRD Slušovice, ktorý nahospodárili inžinieri od chémie či mikroelektroniky a podobne, patril podľa zákona rovnomerne majiteľom pôdy a teda rovnakú sumu za hektár dostáva aj ten, kto mal v družstve svoj hektár mizernej pôdy iba rok ako aj ten, kto mal v užívaní družstva svoju úrodnú pôdu celých tridsať rokov. Na túto námietku padla odpoveď zo strany navrhovateľa pracovníka z ministerstva financií, že „však to bolo tým sedliakom nakradnuté“.

Pokiaľ ide o družstevný majetok, hodnotil sa podľa platných inventarizačných predpisov, nezohľadnili sa nedobyté pohľadávky družstiev. Úhrnná suma sa rozdelila podľa pôdy, odpracovaných rokov a združeného inventára. Vychádzalo sa z toho, že si ihneď oprávnené osoby svoje pozemky rozoberú a ihneď dostanú aj majetkové podiely v peniazoch alebo v naturáliách. Zákon dal toto právo každému, kto v tých dňoch prechádzal na súkromné roľníctvo. Oprávnenými osobami boli však z polovice aj ľudia, ktorých pozemky družstvo užívalo, ale ktorí neboli členmi a nechceli súkromne hospodáriť. Takto po dobu desať rokov na Slovensku prakticky iba 5 % z výmery poľnohospodárskej pôdy prešlo do rúk výkonných roľníkov. Viac ako 50 % pôdy je aj dnes v hospodárení poľnohospodárskych družstiev.

Popri spracúvaní prechodných transformačných a reštitučných zákonov dôležité miesto pripadlo budúcej novej úprave družstevníctva a prijala sa koncepcia vytvoriť jednotnú družstevnú zákonnú úpravu avšak v rámci celého systému obchodného práva a v rámci obchodného kódexu. V komisii federálnej vlády veľmi aktívne presadzoval objektívne záujmy družstevníctva profesor Stuna, ktorý bol v roku 1968 tvorcom návrhu spoločného zákona o družstvách (pri ÚRD), kvôli čomu bol v období normalizácie postihnutý. Je pravda, že inštitút členských podielov v definitívnom znení Obchodného zákonníka je formulovaný nedôsledne, ale pričínal sa o to, že v rámci Ústrednej rady družstiev bola zvolaná osobitná porada na ústrednej družstevnej škole na Jilovišti s účasťou zástupcov MDZ z rôznych krajín (Francúzsko, Švédsko, Maďarsko) a tým sa zabezpečilo prijatie zákona na úrovni princípov MDZ. Takto sa považuje úprava družstevníctva v Obchodnom zákonníku za dobrú, aj keď dnes už sú tu niektoré nové potrebné úpravy. Návrhy na novelizovanie a vytvorenie samostatného družstevného zákona sú aktuálne a dostanú podporu preto, lebo

v súčasnosti sú to dôležité dokumenty Rady Európy, ktoré sa musia povinne prebrať aj vstupujúcimi krajinami do EU.

Nový text družstevného práva v obchodnom zákonníku nadväzuje samozrejme na tradície družstevníctva, proklamuje družstevnú demokraciu. Z hľadiska vlastníctva napokon fakticky uznáva existenciu družstevného vlastníctva, teda uznáva družstvo za subjekt vlastníckeho práva a to popri tak tvrdo proklamovanej zásade, že základom majetkových pomerov v družstve je podielový systém, teda forma spoluvlastníctva. Vlastníctvom družstva je v plnom zmysle tzv. nedeliteľný fond, z ktorého sa neoddelí nijaká čiastka v súvislosti so zánikom členstva v družstve. K ostatnému majetku sa však sformoval osobitný systém spoluvlastníctva či podielníctva a to tým, že časť majetku patrí tým oprávneným osobám, ktorí nie sú členmi družstva, avšak nemajú vôbec nijaké členské práva. Zákonodarca dodatočne vymyslel na túto majetkovú účasť predovšetkým právo, že takýto spolumajiteľ sa môže stať členom družstva aj proti vôli členskej schôdzy, ktorá ináč členov prijíma. Ale tento systém bol protiústavný a toto rozhodnutie parlamentu v SR zrušil ústavný súd. Je to argumentom k tomu, aby sme mohli tvrdiť, že aj ďalšie ustanovenia transformačného zákona sú proti zmyslu, podstate a princípom družstevníctva. Je to ďalej jednak fakt, že nečlenovia družstva – oprávnené osoby dostali zo zákona obrovské práva a to najmä právo a povinnosť zúčastniť sa tzv. transformačného valného zhromaždenia, kde spolurozhodovali o osude družstva. To bolo samozrejme proti podstate družstevníctva, to bolo podobné, ako keď o družstve rozhodovali pracovníci okresnej poľnohospodárskej správy, keď napríklad predseda družstva musel dostať povolenie z okresu, ak chcel služobne vycestovať z obvodu družstva. Nová úprava teda odstránila jedno protidružstevné pravidlo a nahradila ho iným.

O význame vtedajších chybných organizačnoprávných zásahov do družstevníctva svedčí ďalšia prax a vývoj družstiev, čo môžeme uplatniť práve už z odstupného hľadiska po desiatich rokoch. Predovšetkým zlé dôsledky pre družstvá mala poľnohospodárska politika štátu v ďalších rokoch. Podstatne sa ukrátili dotácie do poľnohospodárstva, podstatne zdraželi vstupy a objavila sa silná konkurencia zo zahraničia. Keďže to malo vplyv na celé poľnohospodárstvo, samozrejme aj na poľnohospodárske družstevníctvo a isteže aj na záujem občanov, aby si otvárali poľnohospodárske podniky, pre súkromné hospodárenie. V tých rokoch bolo vhodné upozorniť na to, že ľudia sa nebudú vracáť k drobným roľníckym spôsobom hospodárenia a teda nebudú hospodáriť s kravičkami, ba nemôžu si dovoliť, pretože by boli nerentabilní, ani technické vybavenie. Dnešok však ukazuje, že počet súkromných samostatných roľníkov stúpa: je to preto, lebo je tu stále vyššia nezamestnanosť a nie je dovolené ísť za prácou do cudziny, ako sa problém krízy riešil v minulosti. Ľudia bez práce sa podujímajú opäť na roľníčenie, aj keď v tvrdých ekonomických podmienkach. Isteže ten, kto má dostatok pôdy a ekonomicky je schopný začať podnikanie v poľnohospodárstve, ten si aj založí súkromné roľnícke hospodárstvo.

Popri tom treba konštatovať, že v období rokov 1990–1992 došlo k závažnej reorganizácii poľnohospodárskeho družstevníctva. Družstvá sa delili, pretože práve pred rokom 1990 tu bol nezdravý proces zlučovania družstiev. Teraz sa družstvá rozdeľovali často na pôvodné miestne družstvá v rámci jednej obce. Niektoré družstvá sa pretransformovali na "nedružstvá", teda na obchodné spoločnosti a v roku 1999 je na Slovensku 834 poľnohospodárskych družstiev s priemernou výmerou 1 583 ha a je to 53,8 % poľnohospodárskej pôdy na Slovensku. Zatiaľ je tu 529 obchodných spoločností s priemerom 1 154 ha, t.j. 24,98 % podielu na výmere SR. Štatistika vykazuje pre rok 1999 16 909 súkromne hospodáriacich roľníkov s výmerou priemerne 11,4 ha a je to 7,88 % všetkej poľnohospodárskej pôdy, počet SHR vzrastá. Slovenska. Už v roku 1995 vykazovala hodnota celého majetku poľnohospodárskych družstiev výšku len 40 % pôvodnej hodnoty, vypočítanej pri transformácii v roku 1992.

Poznámky:

- 1 Prehlásenie herečky R. Rázlovej za OF na zjazde JRD v decembri 1989.
- 2 Dôvodová správa k návrhu zákona o pozemkových vzťahoch a o družstevníctve.

The Adaptation of Agricultural Cooperatives to the Processes of Free Market Mechanism**A b s t r a c t**

During the years 1990–1992, agricultural cooperatives in what was then Czecho-Slovakia underwent substantial reform with the goal to abandon the system of state-controlled planning in favor of democracy, removal of false equality, privatization and market mechanism.

In the legislation process, some fiercely demanded liquidation of cooperatives, as these were mostly forced onto the peasants and craftsmen. A bill was proposed which was to divide the property of the cooperatives among its members depending on the land area owned by the cooperative. Finally, the Law No. 42/1992 Coll. ordered all cooperatives to transform themselves into non-cooperative forms of enterprise, such as trade organizations or private farmers (separately operating farmers). The law contained a so-called blocking paragraph, which banned cooperatives from investments and participation in the first privatization wave, generally from growing in the new environment.

The ownership relations are deformed up to this day by the shares held by non-members. Besides these regulations, the cooperatives also have to observe the general cooperative regulation, which is the fifth chapter of the Trade Legal Code named On Cooperatives.

Zemědělské družstevnictví v programech politických stran po roce 1989

JAROSLAV ČMEJREK

V prvních týdnech a měsících po listopadu 1989 se v českém (československém) politickém diskursu odrážel především zlomový charakter historické situace. V politických projevech a programech se zdůrazňovala nezbytnost zásadní politické změny, avšak cíl či přesnější směr dalšího vývoje zůstával zahalen do neurčitých hesel. Politické strany se v emocionální atmosféře polistopadových měsíců většinou snažily jasně se vyslovit k minulosti, případně (zejména u historických stran) se od ní oddělit, a své záměry pro budoucnost formulovaly značně obecně. Mluvíly hlavně o demokracii, právním státu a sociálně orientované tržní ekonomice. Charakteristickým způsobem se to projevilo u volebních programů z první poloviny roku 1990, v nichž bychom marně hledali rozhodující témata parlamentní politiky v následujícím legislativním období let 1990–1992.¹

V událostech konce roku 1989 a počátku roku následujícího bylo téma zemědělského družstevnictví přirozeně zastíněno velkými otázkami historického přelomu, nicméně od počátku bylo v politických diskusích přítomno. Přispěl k tomu i 11. sjezd JZD, připravovaný řadu měsíců před listopadovým politickým zvratem. Sjezd se sešel na samém počátku prosince 1989 a do značné míry byl ovlivněn bezprostředními reakcemi příslušníků družstevního hnutí na listopadové události. Krátce po sjezdu byl na zasedání Českého výboru Svazu družstevních rolníků přijat Akční program, zaměřený na zajištění zájmů družstevních rolníků v novém politickém systému.²

Spor o zemědělské družstevnictví se stal nedílnou součástí polistopadového politického vývoje a přispíval k diferenciaci a polarizaci sil uvnitř formujícího se stranického systému. K zajímavým stránkám rozmachu polistopadového stranicví patří i pokusy o vytvoření zemědělské politické reprezentace na bázi družstevního hnutí.³ Téma zemědělského družstevnictví ovšem nebylo rozvíjeno pouze zemědělsky orientovanými politickými subjekty, bylo obsaženo ve volebních programech všech významnějších stran nejen v roce 1990, ale i v letech 1992 a 1996.

Volební program Občanského fóra (OF) – nejvlivnějšího politického subjektu v prvních polistopadových volbách – byl koncipován velice obecně, protože byl určen širokému spektru názorových proudů, které toto politické hnutí zastřešovalo. K problematice zemědělského družstevnictví se program OF vyslovuje na dvou místech. V úvodní části (Výchozí stav a jeho příčiny) je pouze jedna věta odsuzující násilnou kolektivizaci, jíž „byl likvidován rolník s hluboce zakořeněným vztahem k půdě“.⁴ Třetí část volebního programu OF (Cesty) obsahuje stručný, obecně koncipovaný odstavec o rozvoji zemědělství a venkova: „Budeme podporovat rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání. Přitom zajistíme zákonnou ochranu zemědělské a lesní půdy před jejím možným prodejem do zahraničí. Ekologicky citlivé hospodaření má přispět k obnovení krásy krajiny a k oživení vztahu člověka k půdě. Venkov nemůže být pouhým přívěskem města, ale svébytným společenstvím s vlastní občanskou vybaveností, jako jsou školy, služby, řemesla. To vyžaduje plnou samosprávu venkovských obcí, aby se do nich mohl vrátit přitažlivý společenský život. Budeme podporovat zvyšování významu vodohospodářských, půdoochranných, klimatických, rekreačních a estetických funkcí lesa při zachování schopnosti trvalé produkce dřeva. Naším cílem je les jako zdravá a plodná zahrada našeho společného domu.“⁵

Program OF byl spíše vyjádřením přání či dobré vůle zajistit rozvoj zemědělství a zlepšit poměry na venkově než vytyčením zásad transformace zemědělství a zemědělské politiky po volbách. Také v něm byla patrná snaha rozptýlit obavy občanů z důsledků chystaných změn. Nenajdeme zde jasné slovo o restitucích a privatizaci, ani o tržní regulaci cen a jiných otázkách, které se pak v letech 1990–1992 staly předmětem politického zápasu. Je to pochopitelné; před prvními svobodnými volbami nemohlo Občanské fórum k těmto otázkám zaujmout jednoznačné stanovisko – široká, vnitřně různorodá základna OF by se na takovém stanovisku neshodla. K vyjasňování a konkretizaci záměrů mohlo dojít až po volbách, ale spolu s tím začal i proces rozkladu Občanského fóra a krystalizace jednotlivých proudů, které se pak přeměnily v samostatné politické subjekty.⁶

Komunisté zaujali v roce 1990 defenzivní pozici. Ve svém volebním programu prohlásili: „*Jsmé proti likvidaci zemědělského družstevnictví a hromadnému návratu k zemědělské malovýrobě. Drobné a střední zemědělské podnikání budeme podporovat tam, kde je to výhodné pro společnost a zemědělci se pro ně dobrovolně rozhodnou.*“⁷ Srovnáme-li tuto pasáž s příslušnou formulací ve volebním programu Občanského fóra, neshledáme zde podstatný rozdíl. Komunisté brání družstevnictví jakožto velkovýrobu a poukazují na nebezpečí návratu k malovýrobě. Otázce vlastnictví se však ve volebním programu vyhýbají, a to důsledněji než Občanské fórum, v jehož programu je družstevní forma vlastnictví přece jen implicitně uznána: „*Budeme podporovat rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání.*“

Československá strana lidová ve svém volebním programu z roku 1990 šla mnohem dál než Občanské fórum a jako jediná z významnějších stran naznačila směr parlamentního projednávání a vládního postupu po volbách: „*Za základní opatření v zemědělství považujeme obnovení bytostného vztahu rolníka k půdě, na které pracuje, a k místu, ve kterém žije. Rolníci se musejí sami rozhodnout pro formu práce.*“ Program předpokládá zavedení tržního mechanismu a redukci státních podniků v zemědělství pouze na „*efektivní a ekologicky orientovaný výzkum*“. Zvláště důležitá je v programu pasáž týkající se zemědělských družstev: „*Družstevní myšlenku Čs. strana lidová, věrna svým tradicím, podporuje ve všech ekonomických oblastech. Důsledně však vychází ze zásady, že družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví.*“⁸

Polarizaci politické scény ve vztahu k zemědělskému družstevnictví a v otázce vlastnictví půdy, která se v první polovině roku 1990 teprve začala vyostřovat, ukazuje tabulka č. 1. Vzhledem k zvláštnímu charakteru prvních polistopadových voleb a k tomu, že krystalizace systému politických stran byla na samém počátku, zachycuje tabulka pouze postoj tří stran, jež jsou pro ranou fázi sporu charakteristické. Pozoruhodná je zejména skutečnost, že budoucí směr politického vývoje v daných otázkách nenaznačoval volební program OF, jak by se asi očekávalo, ale Československá strana lidová, která v roce 1990 z taktických důvodů šla do voleb v rámci Křesťansko demokratické unie (volební koalice ČSL a KDS).

Tabulka č. 1. **Reflexe vlastnictví ve volebních programech z roku 1990**

Různé formy vlastnictví	Soukromé vlastnictví
OF	ČSL
– rozvoj družstevních i soukromých forem zemědělského podnikání	– družstvo je svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé vlastnictví
KSČS	
– proti likvidaci zem. družstevnictví (vlastnictví nezmíněno)	

Pozice ČSL v otázce zemědělského družstevnictví formulovaná v jejím prvním polistopadovém volebním programu byla v roce 1990 výjimečná nejen ve srovnání s programovými pozicemi jiných velkých stran, ale zřejmě i v lidoveckém hnutí samém. Na nižších stupních organizační struktury ČSL se setkáme i s formulacemi, jež kladou důraz na různost (a rovnoprávnost) forem vlastnictví. Kupříkladu žatecká organizace ČSL vysvětlovala svůj program na jaře 1990 takto: „*V ekonomické oblasti požadujeme uplatnění všech forem vlastnictví. Podporujeme soukromé podnikání jako nejefektivnější formu pro uplatnění pracovních schopností a inteligence lidí. ... V zemědělství požadujeme vypracovat rovnocenné podmínky pro hospodaření při uplatnění různých forem vlastnictví.*“⁹

Volební programy z roku 1992 poskytují ve srovnání s rokem 1990 daleko plastičtější obraz. Je to způsobeno dvěma hlavními faktory. Především v období 1990–1992 již značně pokročila krystalizace systému politických stran. Místo všeobjímajícího Občanského fóra zápasily o pozice na politické scéně nové subjekty – Občanská demokratická strana, Občanská demokratická aliance a Občanské hnutí. Krystalizace pokračovala i v dalších částech politického spektra. Druhým významným faktorem, který ovlivnil diferenciaci volebních programů ve vztahu k zemědělskému družstevnictví, byl postup vlády a průběh parlamentních jednání během legislativního období 1990–1992 v celé řadě otázek souvisejících s vytyčováním zásad agrární politiky, s cenovou deregulací a zřízením Fondu tržní regulace, s restitucemi a úpravou vlastnických vztahů k půdě.

Dominantním tématem volebních programů pravicových stran z roku 1992 – pokud jde o zemědělské družstevnictví – byl požadavek rychlého a důsledného dokončení restitucí a privatizace. Ve vztahu k transformaci zemědělských družstev české pravicové strany přijaly formulaci, která byla obsažena již ve volebním programu lidové strany v roce 1990, tedy princip, podle něhož mají družstva být svobodnými sdruženími vlastníků. Jinými slovy, za dominantní či jedinou formu vlastnictví bylo uznáno vlastnictví soukromé, zemědělské družstevnictví bylo pokládáno za formu soukromého hospodaření či podnikání.

ODS, která se rychle vpravovala do pozice hegemonu české pravice, ve volebním programu z roku 1992 uvádí: „*Družstva budou přeměněna na družstva vlastníků s jasně vymezenými a zákonem chráněnými vlastnickými podíly.*“¹⁰ Na jiném místě volebního programu ODS je téma privatizace zemědělství rozvedeno podrobněji: „*Podpoříme v zemědělství vznik nejrozumnějších forem soukromého hospodaření, od rodinných farem přes družstva vlastníků, až po obchodní společnosti. Za nejvhodnější způsob považujeme přímý odprodej majetku či půdy na splátky, počítáme i s kupónovou privatizací. Majetek dnešních zemědělských družstev musí být vrácen původním vlastníkům tam, kde jsou známi a mají o něj zájem. Nechceme však rozbití družstev za každou cenu – prosazujeme jejich transformaci v družstva vlastníků a v akciové společnosti.*“¹¹

Požadavek restitucí a privatizace byl v roce 1992 silně akcentován i ve volebním programu ODA: „*Naším základním úkolem je obnova vlastnických vztahů na venkově a návrat k uvážlivému využívání zemědělské půdy a krajiny. Zemědělství není jen výrobou potravin – je to způsob života. Naším cílem je hospodář, mající vztah k půdě a zodpovědnost k budoucím generacím. Chceme toho dosáhnout zejména důsledným naplněním restitučních nároků původních vlastníků. Privatizaci zemědělství (včetně subjektů vzniklých po transformaci dosavadních zemědělských podniků) chceme podporovat dotacemi.*“¹²

Pozice velice blízké ODS a ODA zaujala v otázkách zemědělského družstevnictví KDU–ČSL, která ovšem sama sebe nedefinovala jako pravicovou stranu, ale jako stranu pravého středu. V osmibodovém programu pro zemědělství věnovala majetkovým vztahům, privatizaci a s ní související restrukturalizaci zemědělství první čtyři body:

- rozvoj zemědělství při důsledné změně jeho struktury;
- prakticky dořešit majetkové vztahy (restituce, transformace, privatizace);
- rodinné farmy vedle transformovaných družstev a obchodních společností;

- privatizace a rozšíření služeb v zemědělství.¹³

V brožurce nazvané *Průvodce politikou KDU-ČSL*, která byla publikována před volbami v roce 1992, se tyto body ještě dále rozvádějí. Pokud jde o vlastníky půdy, lidovci požadují: „*Plná vlastnická práva, tj. možnost půdu užívat, pronajmout, prodat bez jakýchkoliv omezení. Restituaci všeho majetku, který s půdou (včetně lesních a vodních ploch) souvisí, byl s ní vlastníkově odebrán i vynucenými dary, a to po 25. 2. 1948. Restituce musí mít naturální podobu všude, kde je to možné.*“ Členům zemědělských družstev lidovci slibují: „*Pro ty, kdo jsou vlastníky půdy, obnovu jejich práv, bez omezení stanovami zemědělského družstva. Důsledně realizovat transformační zákon. Pro všechny možnost svobodně se sdružit ve vlastnickém družstvu s hlasovacím právem dle výše členských podílů.*“¹⁴

Postoje příbuzné pozicím ODS, ODA a KDU-ČSL zaujaly i některé menší subjekty, kupříkladu Demokraté 92 za společný stát: „*Chceme podporovat takovou transformaci našeho zemědělství, která by směřovala k výrobě levných a zdravotně nezávadných potravin a obnově hodnot naší krajiny a přírody. Potraviny pro obchod nejlevněji vyrobí velká soukromá hospodářství nebo sdružení či družstva vlastníků, která budou moci hospodárně využít existující stavby a stroje. Jistě dojde k rozmachu i drobné zemědělské činnosti pro samozásobení. Považujeme za nutné legislativně a úvěrovou politikou umožnit vznik dostatečně velkých soukromých hospodářství.*“¹⁵

Je přirozené, že pozice protikladné k ODS, ODA a KDU-ČSL zaujala levice, reprezentovaná KSČM, která pro volby v roce 1992 vytvořila s Demokratickou levicí ČSFR společnou kandidátku pod názvem Levý blok. K výraznějšímu posunu v její programové orientaci ovšem nedošlo. Příkré odmítnutí zemědělské politiky pravicových stran, zejména restitucí a privatizace, obsahoval volební program málo známého Hnutí za sociální spravedlnost – hnutí spravedlivých: „*Odmítáme transformaci jako pouhý majetkový převrat bez ohledu na ničivé důsledky... Restituce jsou dnes jednou z hlavních příčin rozpadání zemědělského družstevnictví. Rozbitím silných zemědělských, obchodních a jiných organizací se současně likvidují možnosti formování moderní organizační a podnikatelské struktury. Současně s tím jsou znovuoživovány parazitní společenské vztahy, které se bez podnikatelského přínosu a tvorby nových hodnot mají účastnit užítí národního důchodu, pro který nic nepřinesly.*“¹⁶

Pro určení dělicí čáry mezi volebními programy z roku 1992 nejsou rozhodující postoje vyjadřované v levé části spektra, ale v jeho středu, který byl v politickém spektru před volbami v roce 1992 bohatě zastoupený a členitý. Hlásila se k němu nejen Zemědělská strana (původně Československá strana zemědělská), Strana zelených, Československá strana socialistická a Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko, ale tehdy ještě i Československá sociální demokracie. Problémem politického středu bylo přílišné tříštění sil a nepevná voličská základna. Proto musely strany středu hledat způsob, jak spojit své síly. Zemědělská strana, Strana zelených a Československá strana socialistická společně vytvořily Liberálně sociální unii (LSU). Zaregistrovala se jako hnutí (volební zákon to umožňoval), ve skutečnosti však byla ideální volební koalicí, neboť sdružovala strany patřící k různým ideově politickým ohniskům, takže potenciálně sčítala odlišné voličské základny.¹⁷ K LSU se připojilo také Hnutí zemědělců, jež mělo těsné vazby na Rolnický družstevní svaz.

LSU ve volebním programu požadovala „*napravit křivdy minulosti spáchané násilnou kolektivizací padesátých let a zabránit tomu, aby se páchaly křivdy nové.*“¹⁸ Tato formulace, jejíž druhou polovinu je třeba chápat jako kritické vymezení vůči pravici, vyjadřuje základní postoj stran politického středu a do značné míry i levice k transformaci zemědělství. LSU ve svém volebním programu nezaujímá stanovisko k družstevnictví; to nalezneme ve volebním programu Zemědělské strany, z něhož program LSU v zemědělských otázkách vychází: „*Družstevnictví je historicky osvědčenou formou spojování slabších k tomu,*

aby se stali silnými. O družstvech si však musí rozhodovat družstevníci sami bez vnějších zásahů, družstevnictví musí být považováno za jednu z forem vlastnictví. Všichni družstevníci mají právo podílet se na majetku, který vytvořili.“ Poslední věta mluví proti postupu pravicových stran v klíčové otázce úpravy vlastnických vztahů k půdě, který zvýhodňoval vlastníky půdy (restituenty) oproti členům družstev, kteří do družstva nevnesli majetek, ale práci. Podobný postoj zaujala Zemědělská strana i v otázce privatizace státních statků. Podporu však vyjádřila také soukromému podnikání v zemědělství: „Požadujeme, aby soukromí rolníci byli účinně podporováni daňovými a úvěrovými slevami. Podporujeme výhodnou spolupráci soukromých rolníků s družstvy.“¹⁹ Volební programy dalších dvou členských subjektů LSU se transformace zemědělství a zemědělských družstev dotýkají jen okrajově. Transformační postup podle Československé strany socialistické „se musí provádět uvážlivě s ohledem na fungující podniky a zemědělská družstva“,²⁰ Strana zelených ve svém programu požaduje „transformaci zemědělství bez ideologie“.²¹

Podobné pozice jako LSU a Zemědělská strana zaujalo Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko. I v jeho volebním programu je vedle předpokladu různých forem vlastnictví vyjádřena obava z důsledků jednostranně pojaté transformace zemědělství: „V zemědělském podnikání musí být všechny formy vlastnictví rovnocenné a transformace zemědělských družstev by neměla vyústit v ochromení zemědělské výroby.“²²

Občanské hnutí (OH) vstoupilo do volební kampaně v roce 1992 s programem, který mírou obecnosti a stylizací připomínal volební program Občanského fóra z roku 1990: „Jako evropská země potřebujeme domácí zemědělství. Pokus o socialistickou velkovýrobu bez ohledu na lidi a krajinu napáchal mnoho škod. Ty se ovšem nedají napravit násilnou likvidací družstev a pokusy o „návrat“ do starých časů. Chceme, aby se obnovil vztah lidí k půdě a k místu, aby se i na vesnici především lidsky žilo. Nezbytná transformace zatím na zemědělství dopadla hodně tvrdě. Novým zemědělským podnikům a družstvům je třeba pomoci. Celní ochranou, podporou vývozu, ochranou před zpracovatelskými monopoly i úlevami. Zvláštní péči si zaslouží chudší oblasti a malá sídla, která se nebezpečně vyliďňují.“ V další části programu je i formulace vztahující se k otázce vlastnictví: „Prosazujeme výkonnou sociálně a ekologicky orientovanou tržní ekonomiku, složenou ze soukromého, družstevního i státního sektoru.“²³ Volební program Občanského hnutí je velice blízký programům LSU, Zemědělské strany a HSD-SMS. Poukaz na „násilnou likvidaci družstev“ a na tvrdý dopad transformace na zemědělství je analogií varování LSU před novými křivdami či obav HSD-SMS, že transformace zemědělských družstev by mohla vyústit v ochromení zemědělské výroby. Navíc program OH pokládá družstevnictví za jeden ze sektorů ekonomiky (tedy i za formu vlastnictví), vedle sektoru soukromého a státního.

Ke stranám politického středu se v roce 1992 hlásila rovněž Československá sociální demokracie. Tomu odpovídaly i její postoje v zemědělských otázkách: „Agrární program ČSSD vychází ze zásady, že nic nemůže být lidem žijícím na venkově vnucováno. Je na nich, pro jakou formu zemědělského podnikání se rozhodnou. Jsme pro rovnost vlastnických forem. Hodláme využít pozitivních zkušeností dosavadních zemědělských družstev a vytvořit podmínky pro efektivní rozvoj rodinných farem. Státu zde přisuzujeme významnou roli především při pomoci strukturálním přeměnám a v přechodu na ekologicky čistší způsoby výroby.“²⁴

Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa se sice již v roce 1990 označila za „skutečně pravicovou, radikální stranu“,²⁵ její – značně nekonzistentní – programová orientace však s českou pravicí nekorespondovala. Zatímco v roce 1990 se SPR-RSČ domáhala okamžitého přechodu k tržní ekonomice a požadovala „naprostou svobodu podnikání a soukromého majetku“, ve volebním programu z roku 1992 předpokládala smíšenou ekonomiku a koexistenci družstevního a soukromého sektoru: „Vedle sebe musí existovat jak družstevní, tak soukromý sektor, postupně si předávající úlohy.“²⁶

Srovnání volebních programů z roku 1992 přibližuje tabulka č. 2. Ukazuje zcela zřetelnou dělící čáru v otázce vlastnictví. Zatímco ve volebních programech ODS, ODA a KDU-ČSL je za jedinou formu vlastnictví uznáno vlastnictví soukromé a družstevnictví je pokládáno za formu soukromého hospodaření, strany středu a levice předpokládají koexistenci různých forem vlastnictví, jež jsou rovnocenné. Mohlo by se zdát, že polarizace stranického spektra v otázce vlastnictví byla jen teoretickým sporem, jehož jádro spočívalo v rozdílné definici pojmů. Šlo však o klíčový spor, od něhož se na počátku 90. let odvíjelo vše ostatní, co mělo vztah k agrární politice. Postoj, který politické strany zaujaly v otázce vlastnictví, měl zásadní význam pro formování jejich přístupu k transformaci družstev a českého zemědělství jako celku.

Tabulka 2. **Reflexe vlastnictví ve volebních programech z roku 1992**

Různé formy vlastnictví	Pouze soukromé vlastnictví
ZEMĚDĚLSKÁ STRANA – družstva jsou jednou z forem vlastnictví – všichni družstevníci mají právo podílet se na majetku, který vytvořili HSD-SMS – všechny formy vlastnictví musí být rovnocenné OH – ekonomika složená ze soukromého, družstevního i státního sektoru ČSSD – rovnost vlastnických forem KSČM – proti likvidaci zemědělského družstevnictví SPR-RSČ – vedle sebe musí existovat jak družstevní, tak soukromý sektor	KDU-ČSL – rodinné farmy vedle transformovaných družstev (míněna družstva vlastníků) ODS – družstva vlastníků ODA – důsledná privatizace zemědělství, včetně subjektů vzniklých po transformaci dosavadních zemědělských podniků – důsledné naplnění restitučních nároků původních vlastníků D'92 – velká soukromá hospodářství nebo sdružení či družstva vlastníků

Nabízí se otázka, čím byly postoje politických stran v otázkách vlastnictví půdy a transformace zemědělských družstev motivovány. Nakolik se v nich projevoval tlak sociální struktury, která se dostala do pohybu, a nakolik se v nich odrážely spíše zřetel ideologické a politické. Mezi zemědělci bychom – přinejmenším na počátku transformačního procesu – zřejmě jen obtížně prokazovali širší sociální podporu tomu pojetí transformace zemědělství, jež bylo založeno výhradně na soukromém vlastnictví. Různé sociologické průzkumy v první polovině 90. let nezávisle na sobě potvrzovaly spíše rozpačitý přístup zemědělců k soukromému hospodaření.²⁷ Restituce sice napravovaly křivdy staré desítky let, nemohly však oživit předkolektivizační sociální strukturu. Jestliže cílem „*důsledného naplnění restitučních nároků původních vlastníků*“ mělo být to, že se do českého zemědělství vrátí „*hospodář, mající vztah k půdě a zodpovědnost k budoucím generacím*“,²⁸ pak výsledky tohoto úsilí byly přinejmenším sporné; restituční nároky často uplatnily osoby bez přímého vztahu k hospodaření na půdě. Proto se ozývaly hlasy, jež poukazovaly na to, že v důsledku restitucí a dalších transformačních kroků preferujících vlastnictví před prací vznikla situace, v níž vlastníci většina nechce hospodařit, ale má právo rozhodovat o hospodaření.²⁹ Zdá se tedy, že pojetí transformace zemědělství a zejména družstev – pojetí založené výlučně na soukromém vlastnictví – bylo motivováno především důvody ideologickými a politickými, nikoli tlaky zemědělců samých. Pozice stran politického středu a levice v otázkách transformace zemědělství, jejichž společným jmenovatelem bylo uznání rovno-

cennosti forem vlastnictví, vycházely především ze zájmů většiny zemědělské populace, která na přelomu osmdesátých a devadesátých let byla do značné míry spjata s družstevní formou vlastnictví a hospodaření. Přestože družstva byla vystavena silnému tlaku změných politických a právních podmínek, sociologové vesměs vyslovovali předpoklad, že v českých podmínkách si část družstevních rolníků své místo ve společnosti uhájí a bude hledat možnosti politické obhajoby svých zájmů.³⁰

Volební kampaň v roce 1996 byla poznamenána přeskupováním sil ve všech částech politického spektra. Na levici kulminovala politická diferenciací v komunistickém táboře, která se nejvíce projevovala rivalitou mezi KSČM a Levým blokem, jenž se od ní odštěpil po volbách v roce 1992. Střed politického spektra se rychle vyprazdňoval; jestliže ve volbách v roce 1992 uspěly jako středové formace HSD-SMS a LSU, která navíc sama o sobě byla složena z několika politických subjektů, do voleb v roce 1996 vstupovaly tyto síly společně jako Českomoravská unie středu (ČMUS), ovšem s pramalými šancemi na úspěch. Sociální demokracie, jež se počátkem devadesátých let řadila také ke středu, se posouvala do levé části politického spektra a sílila. Pohyb probíhal i na pravém křídle; ve vládní koalici jednak vzrůstala rivalita mezi ODS a ODA, jednak se proti občanským stranám vymezovala KDU-ČSL, která se začala ještě více než v minulosti přibližovat k politickému středu. Již v roce 1995 se to projevovalo ve vystoupeních jejího předsedy Josefa Luxe silným důrazem na sociálně tržní ekonomiku oproti „*trhu bez přívlastků*“, energicky obhajovanému předsedou ODS Václavem Klausem.

Volební kampaň v roce 1996 ukázala, že politický diskurs se v otázkách zemědělství dostal oproti volbám v roce 1992 do jiné polohy. V roce 1992 byla hlavní dělící čára mezi českými politickými stranami – pokud jde o reflexi problematiky zemědělství a venkova – určena otázkou vlastnictví půdy a s ní související otázkou zemědělského družstevnictví. Proti koncepci vládní většiny, jež soukromé vlastnictví prohlašovala za jedinou formu vlastnictví a družstva pokládala za formu soukromého hospodaření, stál postoj opozičních stran středu a levice založený na koexistenci a rovnocenném postavení různých forem vlastnictví. Ve volebních programech z roku 1996 otázky vlastnictví už jen doznívaly.

Strany vládní koalice se shodovaly v požadavku rychlého dokončení restituce a privatizace. Opoziční strany již otázku vlastnictví příliš neakcentovaly, soustředily se však na návrhy, jež by měly pomoci družstvům a jiným subjektům vyrovnat se s restitučními nároky. V programu SD-LSNS byl vyjádřen záměr „*podpořit návrhy na daňové úlevy pro družstva, která se začnou s podíly vypořádávat v předstihu*“.³¹ ČSSD ve volebním programu slíbila: „*Restituční a transformační podíly u zemědělských družstev, splatné v letech 1999–2000, umožníme odkoupit podnikatelským subjektům v zemědělské prvovýrobě na dlouhodobé splátky a se zárukou státu.*“ Dále se sociální demokracie zavázala, že ve fondech a dalších institucích odstraní „*pravidla znevýhodňující zemědělská družstva*“.³² Otázku vlastnictví lze také cítit jako podtext v postojích, jež preferovaly velkovýrobu v zemědělství (ČMUS³³), „*rozvoj moderní družstevní velkovýroby jako záruky prosperujícího zemědělství*“ (KSČM³⁴) či „*udržení a podpora velkovýrobního charakteru zemědělské výroby*“ (Levý blok³⁵).

Snahy ulehčit družstvům jejich situaci se objevily i v koaličním táboře. KDU-ČSL se podle volebního programu rozhodla prosazovat úpravu zákona o dani z příjmů, jejímž smyslem bylo „*umožnit družstvům a obchodním společnostem, aby náklady na vyrovnání majetkových podílů osob, které se nestaly jejich členy a neprovozují zemědělskou výrobu, postupně odepisovaly ze základu daně*“.³⁶ Tato diference uvnitř vládní koalice zřejmě souvisela s vládní odpovědností předsedy KDU-ČSL Luxe za zemědělství a s tím, že se tato strana sama profilovala jako obhájce zájmů zemědělců a před volbami v roce 1996 tak byla společností i vnímána. Postoje v otázce družstevnictví a vlastnictví vyjádřené ve volebních programech politických stran z roku 1996 ukazuje tabulka č. 3.

Tabulka č. 3. **Reflexe vlastnictví ve volebních programech z roku 1996**

Různé formy vlastnictví	Soukromé vlastnictví
ČSSD – není pro nás důležitá podnikatelská forma, vážíme si stejně družstevníků, poctivých podnikatelů i soukromě hospodařících rolníků – odstraníme pravidla znevýhodňující zemědělská družstva ČMUS – k formám vlastnictví se nevyjadřuje SD-LSNS – k formám vlastnictví se nevyjadřuje – požaduje „daňové úlevy pro družstva, která se začnou s podíly vypořádávat v předstihu“ LEVÝ BLOK – obviňuje vládu ze snahy zničit „nesprávné“ a prosadit „jedině správné“ formy vlastnictví KSČM – dobrovolné sdružování vlastníků i zaměstnanců	ODS – rychlé vypořádání restitucí a dokončení privatizace zemědělských podniků, což ve svém důsledku přinese likvidaci podniků neefektivních ODA – dokončit restituce a privatizaci – transformaci zemědělství směřovat ke vzniku konkrétního soukromého vlastnictví KDU-ČSL – dokončení transformace vlastnických vztahů; – prosazovat úpravu zákona o dani z příjmů (umožnit družstvům a obchodním společnostem, aby náklady na restituce postupně odepisovaly ze základu daně) SPR-RSČ – stejné podmínky pro různé formy podnikání v zemědělství

Jestliže otázky vlastnictví půdy a družstevnictví v roce 1996 ve volebních programech už jen doznívaly, jaké téma je nahradilo? Ze srovnání volebních programů z roku 1996 vyplývá, že ústředním tématem v otázkách zemědělství se místo vlastnictví a zemědělského družstevnictví stal vztah k trhu. Část politického spektra se vyslovovala proti liberalizaci trhu a pro jeho regulaci či ochranu, část spektra naopak preferovala jeho liberalizaci. Diferenciace zde ovšem neměla podobu ostré polarizace, spíše šlo o rozdílné akcenty. Je otázka, zda to bylo způsobeno jen tím, že v předvolební kampani si nikdo nemohl dovolit příliš otevřeně odmítnout chránit domácí trh, či zda to mělo hlubší příčiny. Doprovodnými problémy, k nimž se programy vyjadřovaly, byly subvence, úloha státu, mimoprodukční funkce zemědělství a pojetí soběstačnosti.

Problematika úlohy státu, subvencí, mimoprodukčních funkcí zemědělství a pojetí potraviny soběstačnosti v programech politických stran již přesahuje obsahové zaměření článku, proto se omezíme jen na výsledek analýzy, který ukazuje, že dělicí čára mezi koaličními a opozičními parlamentními stranami již nebyla v roce 1996 tak ostrá jako v roce 1992 a že se navíc objevila i další dělicí čára, a sice uvnitř vládní koalice. Situaci naznačuje tabulka č. 4.

Tabulka č. 4. **Otázka trhu ve volebních programech z roku 1996**

Regulace (ochrana) trhu	Liberalizace trhu
ČSSD – „postupné přizpůsobování standardům Evropské unie, včetně systému zaručených minimálních cen a kvót“ – „překonání tržního znevýhodnění prvovýroby levným úvěrem“ ČMUS – „ochrana vlastní zemědělské produkce“	KDU-ČSL – využít všech možností „k nezbytné ochraně českého zemědělského trhu“ – podpora exportu „agrárních specialit ČR“ ODA – kritika protekcionismu na zahraničních trzích – požadavek odstranění diskriminace při jednáních s EU ODS – zachovat současnou rovnováhu mezi dovozem a vývozem potravin – „Budeme prosazovat takovou úroveň ochrany trhu, která odpovídá úrovni ochrany našich hlavních obchodních partnerů.“

Volební programy hlavních politických stran z roku 1996 – jak pokud jde o otázky vlastnictví a perspektivy družstevnictví, tak pokud jde o postoje k trhu a jeho ochraně, k otázce soběstačnosti, k úloze státu a státních dotací – ukázaly, že na naší politické scéně se začalo projevoval určité stírání hranice mezi pravou a levou částí politického spektra. V otázce vlastnictví půdy to bylo možné vysvětlit oslabením aktuálnosti dané otázky. Jak to, že se však stejná tendence projevila i ve vztahu k trhu a k úloze státu, jestliže význam této problematiky v polovině 90. let vzrůstal? Lze výsledek komparace volebních programů z roku 1996 interpretovat jako zřetelný signál ohlašující politickou změnu? Jestliže bylo zjištěno oslabování programové soudržnosti vládních stran, znamená to, že volební programy v roce 1996 s téměř dvouletým předstihem anticipovaly rozpad vládní koalice?

Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 1998 byly mimořádné nejen proto, že k nim došlo uprostřed řádného legislativního období, které se poslanecká sněmovna rozhodla zkrátit, aby volby umožnila, ale především proto, že byly provázeny tvrdým zápasem několika subjektů na pravém křídle politického spektra o značnou část elektorátu bývalé vládní koalice, zvláště pak o základnu ODS, jež se rozštěpila a hledala východisko z krize. Kromě toho byla volební kampaň i volební programy hlavních politických stran ovlivněny možnostmi či pravděpodobností zásadní změny na politické scéně, výměny rolí mezi ČSSD jako hlavní opoziční stranou a ODS jako hlavní stranou vládní koalice, která se zformovala po volbách v roce 1992 a udržela po volbách v roce 1996. Zatímco v stabilizovaných evropských demokraciích je takováto výměna rolí běžnou záležitostí a dokonce znakem demokracie, v našich podmínkách šlo vlastně o premiéru.

Z hlediska sledovaného tématu byla nejpřekvapivějším rysem volební kampaně v roce 1998 absence problematiky zemědělského družstevnictví (ba dokonce i zemědělství a venkova vůbec) ve volebních programech ODS a Unie svobody. Programy obou stran ovšem postrádaly i celou řadu dalších otázek, k nimž se volební programy standardně vyslovují. Vezmeme-li navíc v úvahu, že ODA ve volbách vůbec nekandidovala a nepředložila tudíž ani volební program a že DEU sice kandidovala, ale do voleb šla s programem z roku 1996, musíme konstatovat, že v předčasných volbách roku 1998 právě křídlo českého politického spektra rezignovalo na možnost aktualizovat své přístupy k otázkám družstevnictví a rozvoje zemědělství. Hlavní linii konfliktu ve volebních programech z roku 1998 určovaly – stejně jako v roce 1996 – otázky spojené s regulací trhu a státními subwencemi. ODS v těchto otázkách opakovala postoj z voleb v roce 1996. Oproti tomu ČSSD požadovala „*zavedení systému efektivní regulace trhu jako základního nástroje stabilizace cen potravin jak pro spotřebitele, tak pro prvovýrobce*“. Subvence do zemědělství v programu označila za „*systémový nástroj stabilizace cen potravin a podpory ekologických a mimoprodukčních funkcí agroekologického komplexu*“. Pozici blízkou sociální demokracii vyjádřila KDU-ČSL, která ve svém programu přislíbila úsilí o „*modernizaci našeho zemědělství pomocí zvýhodněných úvěrů a přímých dotací orientovaných na efektivní podnikatelské záměry*“. Požadavek účinné regulace trhu obsahoval rovněž program KSČM. KDU-ČSL, ČSSD a KSČM ve svých programech požadovaly potravinovou bezpečnost, případně soběstačnost.

Poznámky:

- 1 Poukazuje na to Krejčí, O.: Kniha o volbách. Praha, Victoria Publishing 1994, s. 211.
- 2 Viz Kříž, Z.: Organizované zájmy družstevních rolníků v politickém systému ČSFR. Politologický časopis, 1995, č. 1.
- 3 Viz tamtéž; dále viz Pospíšil, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989. In Sborník referátů přednesených na semináři Zemědělec dnes a zítra. Praha, Nadace Antonína Švehly 1994, s. 97–99.
- 4 Přijmout odpovědnost za vlastní budoucnost. Volební program Občanského fóra. 1990, s. 2.
- 5 Tamtéž, s. 7.
- 6 Viz Kunc, J.: Stranické systémy v rekonstrukci II. Politologická revue, 1996, č. 2, s. 12–30; viz též

- sborník Krystalizace struktury politických stran v České republice po roce 1989. Praha 1996; Fiala, P., Mareš, M., Pšejka, P.: Systém politických stran v letech 1989 – 1998. In Marek, P. a kol.: Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861 – 1998. Olomouc 2000, s. 363n.
- 7 Volební program Komunistické strany Československa. 1990, s. 3.
 - 8 Volební program Československé strany lidové. 1990, s. 4.
 - 9 Čs. strana lidová a program (MUDr. Tomáš Koudelka, předseda ČSL Žatec). Žatecký zpravodaj, duben 1990, č. 2, s. 2.
 - 10 Svoboda a prosperita. Volební program Občanské demokratické strany. Volby '92. 1992, s. 13.
 - 11 Tamtéž, s. 15.
 - 12 Program pro všechny, kteří se narodili pro svobodu. ODA 1992, s. 19.
 - 13 Místo chaosu řád, místo řečí skutky. Stručný volební program 1992 (KDU-ČSL).
 - 14 Průvodce politikou KDU-ČSL, 1992, s. 38–39.
 - 15 Demokraté 92 za společný stát. Stručný volební program. 1992.
 - 16 Hnutí za sociální spravedlnost – hnutí spravedlivých. 1992, s. 2.
 - 17 Viz Krejčí, cit. dílo, s. 230.
 - 18 Co chceme. Hlavní zásady realizačního programu LSU. 1992, s. 4.
 - 19 O co usiluje Zemědělská strana. 1992.
 - 20 Československá strana socialistická (volební program, 1992).
 - 21 Program Strany zelených. 1992.
 - 22 Volební program HSD-SMS. 1992.
 - 23 Kdo jsme a co chceme (OH). 1992.
 - 24 Zásady volebního programu Československé sociální demokracie. 1992.
 - 25 Podpořte Sdružení pro republiku – Republikánskou stranu Československa (1990).
 - 26 Volební program SPR-RSČ (1992).
 - 27 Viz Majerová, V.: Sociologie venkova a zemědělství. Praha, PEF ČZU 1997, s. 124–125.
 - 28 Program pro všechny, kteří se narodili pro svobodu. ODA 1992, s. 19.
 - 29 Viz Hudečková, H.: Privatizace zemědělství a obnova venkova. Sociologický časopis, 1995, č. 4, 1995, s. 455–457.
 - 30 Viz Machonin, P.–Tuček M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři. Sociologický časopis, 1994, č. 3, s. 299–300.
 - 31 Volební program SD-LSNS. 1996, s. 22.
 - 32 Lidskost proti sobectví. Volební program České strany sociálně demokratické. 1996, s. 8n.
 - 33 ČMUS v anketě časopisu Farmář, 1996, č. 5.
 - 34 Volební program Komunistické strany Čech a Moravy (1996).
 - 35 Budoucnost má vyrůst z vlastních zkušeností. Programová východiska Levého bloku pro volby 1996. 1996, s. 7.
 - 36 Průvodce politikou KDU-ČSL. Volební program 1996.

Seznam zkratk:

ČMUS	Českomoravská unie středu
ČSL	Československá strana lidová
ČSSD	Československá sociální demokracie (od roku 1993 Česká strana sociálně demokratická)
D'92	Demokraté 92 za společný stát
DEU	Demokratická unie
EU	Evropská unie
HSD-SMS	Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko
JZD	Jednotné zemědělské družstvo
KDS	Křesťanskodemokratická strana
KDU-ČSL	Křesťanská a demokratická unie – Česká strana lidová
KSČM	Komunistická strana Čech a Moravy
KSČS	Komunistická strana Československa
LSU	Liberálně sociální unie
ODA	Občanská demokratická aliance
ODS	Občanská demokratická strana
OF	Občanské fórum
OH	Občanské hnutí
SD-LSNS	Svobodní demokraté – Liberální strana národně sociální
SPR-RSČ	Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa
US	Unie svobody

Cooperative Farming in the Political Parties Agendas After 1989

A b s t r a c t

The article deals with the issues of cooperative farming in electoral programs of Czech political parties of the 1990's. The issue of cooperative farming was in the period immediately after November 1989 outshined with great issues of historical change, nevertheless, the topic was somewhat present in the political discussions from the very beginning. It was not addressed only by the political bodies somewhat concerned with agriculture, but by every major political force. The debate concerning cooperative farming was an integral part of political struggle and added to differentiation of the then re-appearing political party system. This debate reached its peak prior to the elections in 1992. The comparison of electoral programs of different parties from 1992 clearly reveals a dividing line as far as the issues of ownership and cooperative farming are concerned. While the electoral agendas of ODS, ODA and KDU-ČSL accept only one form of ownership – the private one – and cooperative farming is considered a form of private enterprise, left wing and center parties count on different forms of ownership as equal and capable of coexistence. The electoral campaign of 1996 did not stress the issues of land and its ownership. Instead, the central theme of elections in the area of agriculture and farming became liberalization and market regulation. The dividing line between coalition and opposition parties was not as sharp as in 1992. Besides that, a new dividing line began to appear – this time within the government coalition itself.

Agrární politické strany a hnutí ve vybraných postkomunistických stranických systémech

PETR BLAŽEK – MICHAL KUBÁLEK

Motto: „Současné politické změny s sebou přinášejí nové možnosti politického života. Svěbytné postavení českého venkova a potřeby zemědělské výroby přímo vyžadují samostatné politické zastoupení. Má ostatně dlouhou tradici, o níž se však nehovořilo, či lépe řečeno nebylo žádoucí na ni upozorňovat. Kromě starých pamětníků dnes většinou nikdo netuší, jak bohatý byl politický život venkova dříve. Přitom politický život poskytuje nevyčerpatelný zdroj inspirace prověřený historií a měl by znovu oživnout.“

Vlastimil Vondruška¹

Úvodem

Evropské agrární strany a hnutí se jako politické reprezentace zájmů rolnictva vytvářely především v průběhu druhé poloviny devatenáctého a na počátku dvacátého století. Jejich vznik byl výsledkem postupné politické mobilizace venkova související s procesem industrializace a také se změnami institucionálními, především s rozšiřováním volebního práva. Přestože lze o těchto procesech uvažovat v celoevropském rámci, v některých zemích agrární strany nevznikly, v části dalších nezískaly významnější vliv a jinde se naopak staly důležitými a profilujícími politickými silami.

Zhroucení režimů jedné strany a následné demokratické institucionální reformy v jednotlivých státech bývalého sovětského bloku vedly ke genezi (či rekonstrukci) stranických systémů různých formátů i typů, přičemž jako součást některých z nich vznikly i politické strany a hnutí, které se v různých podobách hlásily k agrarismu a zastupování zájmů rolnictva a venkova. Jejich vznik souvisel s celou řadou různých historických a soudobých okolností. Agrární strany a hnutí měly v některých z těchto států před druhou světovou válkou významné postavení, z tohoto důvodu bylo možné očekávat pokusy o jejich obnovení či alespoň o využití symboliky spojené s jejich odkazem. Dalšími faktory byly ekonomické reformy většinou neoliberálního charakteru (doprovázené výraznou proměnou vlastnických forem) a jejich dopady na zemědělce a venkovské obyvatelstvo. V této souvislosti je rovněž možné uvažovat o kulturních změnách a případných snahách o zpětnou rekonstrukci idealizovaných národních společenství.

Tématem tohoto příspěvku je vznik a vývoj agrárních politických stran a hnutí ve vybraných postkomunistických státech (se zaměřením na český stranický systém v první polovině devadesátých let) pohledem klasických politologických teorií.²

Klasické teoretické přístupy ke vzniku agrárních politických stran

Z možných teoretických politologických přístupů ke vzniku politických stran a genezi stranických systémů je jedním z nejznámějších historicko-konfliktní přístup Steina Rokkana a Seymoura Martina Lipseta.³ Jeho základem je tvrzení, že hlavní stranické formace se v evropských zemích utvářely podle tzv. rozporů (*cleavages*), hlubokých strukturálních a dlouhotrvajících konfliktů v jednotlivých společnostech. Zmínění politologové identifikovali čtyři hlavní rozpory evropských společností, které ve svém důsledku vytvořily evropské stranické systémy. Do první skupiny zařadili rozpor centrum – periferie (okrajová

versus dominantní kultura) a rozpor náboženský (stát *versus* církev), které vznikly jako plod národní revoluce, tedy v rámci procesu vytváření moderního národa založeného na dominantní kultuře (a odporu vůči tomuto pohybu). Jako druhou skupinu popsali rozpor město – venkov (primární *versus* sekundární ekonomika) a rozpor třídní (zaměstnanci *versus* dělníci), nastolené v souvislosti s průmyslovou revolucí.

Na základě komparace západoevropských stranických systémů navrhli Stein Rokkan a Seymour Martin Lipset teoretické schéma jejich geneze, které vyústilo v klasifikaci osmi základních typů stranických systémů, jež jsou dány rozdílnou strukturou aliancí a opozic vytvářejících se v průběhu budování moderního průmyslového státu s politicky mobilizovaným obyvatelstvem.⁴ Podle tohoto modelu se základní struktura stranického systému vytvářela ve třech krocích. V rámci prvního (v období reformace) byla podstatná zejména otázka, zda byla vytvořena národní církev pod kontrolou světské autority (protestantská varianta) anebo zda se stál spojencem nadnárodní církevní autority (katolická varianta). Ve druhém („demokratická revoluce“) se vznikající národní skupina („*nation-builders*“), jež fakticky ovládala státní mechanismus a „kontrolovala“ proces utváření moderní státnosti, rozhodla, jaké zájmy bude obhajovat v náboženské oblasti (ustavilo se buď spojenectví s katolickou či protestantskou církví organizovanou v národním měřítku nebo převážil sekulární postoj), ve třetím („industriální revoluce“) byl podstatný postoj v ekonomické rovině (spojení s vlastníky půdy kontrolujícími primární ekonomiku či s městskými průmyslovými podnikateli ovládajícími sekundární ekonomiku). Uvedená rozhodnutí a skutečnost, zda v zemi existovala silná katolická menšina (pokud byla centrální skupina spojencem národní protestantské církve), předurčovalo podobu, složení a koherenci opozice, která vznikala proti tomuto centrálnímu politickému uskupení. Z možných kombinací v konečném souhrnu vycházelo osm základních variant stranických systémů. Je zřejmé, že se do tohoto modelu jako diferencující promítly tři rozpory: centrálně – periferní (především v prvním kroku), náboženský (ve druhém) a rozpor město – venkov (ve třetím). Na jejich načasování, síle a vzájemné interakci následně závisela povaha ustavovaného stranického systému.

Přímé politické vyjádření agrárních zájmů mělo v tomto kontextu nastat tehdy, pokud byla ustavena aliance mezi elitami politického centra a představiteli urbánních ekonomických zájmů; v Lipsetově a Rokkanově typologii se tato možnost objevila ve čtyřech případech z osmi. Ve skutečnosti vznikly podle tohoto modelu významné agrární strany především v jedné variantě, ve skandinávských zemích, kde se politické centrum v zemi s dominantní protestantskou církví a zanedbatelnou nebo neexistující katolickou menšinou opíralo především o zájmy měst. V tamních podmínkách bylo centrum podle modelu reprezentováno variantou konzervativní městské strany, proti níž vznikla široká opozice městských radikálů a rolnictva, jejímž typickým rysem byla slabá dlouhodobá koherence. Rozpor mezi městy a venkovem byl ve skandinávském případě nejen ekonomický, ale někdy také kulturní, jeho další posílení bylo dáno i historickou tradicí, přítomností vlastní rolnické reprezentace na zemských stavovských sněmech (Švédsko).⁵ Ačkoliv také v ostatních variantách, kdy došlo ke spojení sil politického centra a měst, našly agrární zájmy své politické vyjádření, měly zcela odlišnou podobu. Formovaly se převážně v širším politickém uskupení, v rámci konzervativní nebo konzervativně katolické formace. Například katolíci v Belgii vytvořili pouto mezi venkovem a městem, hlavním rozporem v tomto prostředí byl centrálně periferní konflikt mezi Vlámskem a Valonskem.

V tomto kontextu zůstává nezodpovězenou otázkou, proč se spojení katolických nebo konzervativních sil s venkovem ukázalo jako stabilní základ pro vznik politických stran, zatímco v skandinávském případě měly levicové aliance venkova a městských radikálů jen dočasné trvání. Podle Seymoura Martina Lipseta a Steina Rokkana je nutné pro pochopení tohoto vývoje vzít v úvahu organizaci venkovské společnosti v době rozšíření volebního

práva. Podstatné byly především způsob a míra kontroly nad procesem politické mobilizace obyvatelstva, což na venkově úzce souviselo s průměrnou velikostí zemědělských hospodářství a mírou závislosti mezi majitelem půdy a nájemci či zemědělskými zaměstnanci. V zemích s větší koncentrací ekonomické moci a sociální prestiže na venkově, tj. s převládajícími velkostatky, byla rovněž větší pravděpodobnost, že nájemci a zemědělská dělníci budou závislí na majiteli velkostatku; výsledkem byla faktická efektivní kontrola venkovských voličských hlasů (a tím také pravděpodobnost vzniku konzervativní nebo katolické agrární formace). V zemích Beneluxu byly navíc zemědělské závody poměrně malé a do značné míry propojené s městskou ekonomikou. Již od počátku politická mobilizace probíhala v podmínkách urbanizace a industrializace, proto zde nevznikla základna pro vydělení a následnou politickou reprezentaci agrárních zájmů.⁶ Ve Francii a Itálii naopak existovaly velké regionální rozdíly jak ve velikosti zemědělských závodů, tak ve způsobech držby půdy. Tamní rolnictvo bylo navíc hluboce rozděleno v ekonomických, kulturních či náboženských otázkách a nevytvořilo z těchto důvodů vlastní relevantní politickou reprezentaci.⁷

S ohledem na předchozí zjištění definovali Stein Rokkan a Seymour Martin Lipset čtyři základní podmínky pro vznik samostatných agrárních politických stran:

- města a průmyslová centra byla v době rozhodujícího rozšíření volebního práva ještě poměrně slabá a málo početná,
- rozhodující část venkovské populace pracovala na malých nebo středních hospodářstvích, která buď vlastnila nebo je měla v nájmu (institucionální podoba nájmu byla taková, že nájemci nebyli závislí na velkých pozemkových vlastnících),
- mezi městy a venkovem existovaly významné kulturní rozdíly a rovněž výraznější ekonomický spor o zemědělskou produkci,
- vliv katolické církve byl slabý.⁸

Lipsetův a Rokkanův přístup k formování agrárních politických stran podrobil dalšímu zkoumání Derek Urwin, ve studii věnované příčinám a formám agrárního politického jednání.⁹ Vznik agrárních politických stran popsal jako vrcholnou formu politické mobilizace venkova, jako odpověď na postupné pronikání kapitalistické, tržně orientované ekonomiky na venkov a na sociální a ekonomické změny. Zkoumané závěry však neodmítl, pouze upozornil, že kromě skandinávských zemí vznikly silné agrární strany také ve většině zemí východní Evropy, kde do čtyřicátých let dvacátého století sehrály významnou roli v tamních politických systémech, ačkoli je zřejmé, že se jak sociální, tak ekonomické podmínky jejich vzniku podstatně odlišovaly od skandinávských poměrů.¹⁰ Z tohoto důvodu se podrobněji zabýval vznikem a vývojem agrárních stran v různých evropských zemích prizmatem sociálních a ekonomických podmínek venkova. Urwinova práce je v tomto kontextu komparativním průzkumem rozporu město–venkov a podmínek, jež ovlivnily jeho hloubku, načasování a schopnost být sociálním základem pro formování agrárních politických stran.

Podstatou jejich vzniku je podle této koncepce „obrana venkova proti městu“ se značně odlišnou situací v západní a východní Evropě.¹¹ Západoevropský venkov byl výrazně ovlivněn vyšším průnikem tržní ekonomiky a výkonnějším státním aparátem, který jej integroval s městským prostředím. Státy, kde se etablovaly významnější agrární strany, se vyznačovaly převahou menších a středních hospodářství produkujících intenzivním způsobem pro trh.¹² Agrární strany v západní Evropě vznikly na základě obhajoby ekonomických zájmů samostatných rolníků v rámci tržní ekonomiky a vyrůstaly ze zemědělských zájmových sdružení a svazů. Městská elita byla v těchto zemích vytvořena z větší části obchodní a průmyslovou buržoazií. Zemědělská struktura východní Evropy byla naopak tvořena spíše drobnými hospodářstvími zajišťujícími smíšenou produkci životní potřeby rolníka a jeho rodiny; tato struktura byla většinou výsledkem pozemkových reforem, následujících po

rozpadu multietnických impérií koncem první světové války.¹³ Pozemková reforma ve východoevropských zemích vyplývala z politické mobilizace venkova iniciované městskými elitami ve snaze o dosažení národní nezávislosti.¹⁴ Městskou elitu představovali úředníci, právníci a inteligence, tedy vrstvy, jež více závisely na vládních zdrojích. Průvodním jevem byl politický klientismus a růst byrokracie, který vyvolával ekonomické (daňové) nároky na rolnictvo.¹⁵

Ve východoevropských zemích byl pohled venkovského obyvatelstva na státní aparát (a tím i na městské prostředí) spojen z uvedených důvodů s nedůvěrou a nevraživostí, jež byla často posilována i zcela odlišnou kulturní orientací městských elit. Rozpor město – venkov zde byl obecně hlubší, politická mobilizace venkova (původně v rámci národního hnutí) navíc vznikla v pozdějším období, což vedlo k ustavení relativně silných agrárních stran, obhajujících venkov proti městské „nákaze“, tedy především proti průniku tržní ekonomiky a s ní spojených sociálních vztahů. S tím souvisí skutečnost, že tamní agrární strany měly tendenci vytvářet vlastní ideologie, v nichž bylo rolnictvo představováno jako čisté a původní národní jádro, žijící v rámci idealizovaných vesnických společenství a zachovávající tradiční morální hodnoty. Zájmové či hospodářské organizace rolnictva většinou vznikaly současně s agrárními stranami nebo byly zakládány v rámci agrárních stran až později, navíc měly větší význam spíše jako podpůrné organizace strany získávající přívržence, než jako primárně ekonomická sdružení.

Po druhé světové válce se rozdíl mezi západoevropskými a východoevropskými stranickými systémy v důsledku odlišného politického vývoje dále prohloubil. Skandinávské agrární strany se postupně transformovaly ve středově všelidové politické strany a podržely si významné postavení, které již nebylo závislé pouze na stavovské, postupně klesající volební základně. Naopak agrárními stranám ve střední a východní Evropě, kde stály v opozici proti nastupujícím komunistickým režimům, nebyl obdobný proces umožněn a postupně byly buď likvidovány (v poválečném Československu agrární strana nebyla dokonce ani obnovena) či přeměněny v satelitní politické strany bez výraznějšího vlivu.¹⁶

***Cleavages* město–venkov v postkomunistických společnostech Polska, Maďarska a Slovenska**

Po rozpadu sovětského bloku začal být historicko-konfliktní přístup (teorie *cleavages*) využíván rovněž k interpretaci vznikajících postkomunistických stranických systémů. Základní otázkou této aplikace byla relevance historických štěpení, jež daly vzniknout stranickým systémům příslušných zemí v době před druhou světovou válkou. Seymour Martin Lipset a Stein Rokkan předpokládali, že základní význam měla struktura rozporů ve chvíli rozhodujícího rozšíření volebního práva, protože západoevropské stranické systémy vzniklé na jejím základě se stabilizovaly a většinou přetrvaly až do šedesátých let dvacátého století.¹⁷ Problémem postkomunistických společností byla naopak poměrně dlouhá doba, kdy existence režimů jedné strany v rámci sovětského bloku znemožnila institucionalizovanou kompetitivní politiku a radikálními politickými změnami nenarušenou strukturu stranického systému.

Názory politologů na význam a podobu rozporů v posttotalitních společnostech sahají od teze o „zmrazení“ původních konstitutivních rozporů a jejich zpětného oživení od konce osmdesátých let (původním historickým rozporům se v těchto textech přiznává plná relevance i pro postkomunistické stranické systémy),¹⁸ až po naprosté odmítnutí tohoto teoretického přístupu.¹⁹ Většina autorů se přiklání k postoji, že přes možnou nestálost a nestabilitu²⁰ má smysl Lipsetův a Rokkanův koncept používat, ovšem s tradičním dovětkem o nutnosti přizpůsobení místním podmínkám.²¹ V zásadě je přijímán názor, že prvním a základním rozporem uvnitř těchto společností byl konflikt mezi komunistickým režimem a jeho opozicí (bývalý stát *versus* občanská společnost). Na jeho základě vznikala

široká opoziční hnutí prosazující přechod k demokratickému politickému systému, jež ovšem nebyla příliš stabilní a záhy se začala štěpit podle dalších konfliktních linií. Jednotlivé postkomunistické stranické soustavy se v dalším období začaly odlišovat; mezi základní rozpory udávající jejich povahu patřily sociálně ekonomický rozpor a rozpor centrum–periferie.

Pro agrární politické strany měl konstitutivní význam především tradiční rozpor město–venkov. Ve většině navrhovaných teoretických koncepcí o základní struktuře *cleveages* v posttotalitních evropských společnostech byl jednoznačně uveden jako vedlejší a málo důležitý.²² Na druhou stranu například německý politolog Klaus von Beyme poznamenal, že tato konfliktní linie sehrála v postkomunistických společnostech (přes rozsáhlou industrializaci a urbanizaci) výrazně podstatnější roli než v západoevropských zemích.²³ Navíc je zřejmé, že k posuzování vlivu tohoto rozporu nelze přistupovat pouze mechanicky a vyvozovat jeho malý význam pouze ze skutečnosti, že se v žádné z bývalých zemí sovětského bloku jednoznačně identifikovatelná agrární strana nestala rozhodující politickou silou. Z tohoto hlediska může být inspirativní obezřetné zkoumání faktorů, které ovlivňují institucionální vyjádření Lipsetova a Rokkanova teoretického přístupu či komparativní rozvinutí koncepce Dereka Urwina.

Základní typový příklad agrárního politického stranictví po roce 1989 představuje zejména polské prostředí, kde agrární politické subjekty dosáhly relativně nejvýznamnějšího postavení ve stranických systémech jednotlivých států bývalého sovětského bloku.²⁴ Na počátku devadesátých let zaznamenala výrazný volební úspěch zejména *Polská lidová strana* (*Polskie Stronnictwo Ludowe*), která vznikla v roce 1990 sloučením *Polské lidové strany – Obnova* (*PSL – Odrodzenie*), *Polské lidové strany – Wilanów* (strana založená na konci osmdesátých let se snahou navázat na předválečné agrární hnutí) a několika dalších rolnických skupin, převážně pocházejících z původně nezávislého odborářského hnutí *Solidarita* (*NSZZ „Solidarność“*).²⁵ Jako nástupce *Sjednocené lidové strany* (*Zjednoczone Stronnictwo Ludowe*), do roku 1989 jedné ze satelitních stran, podědila *Polská lidová strana* organizační strukturu a s odhadovaným počtem 170 000 členů se stala nejpočetnější polskou politickou stranou. Od počátku se tato svým původem levicová strana profilovala jako ochránce rolnických zájmů, hlavní důraz kladla na protekcionismus a vládní subvence pro zemědělské podnikání. V sociální a ekonomické oblasti se s ohledem na voliče snažila (ve vztahu stát – církev) vystupovat jako procírkevní subjekt.²⁶ Důraz na reprezentaci rolnických zájmů a obhajobu zemědělství, představované jako odvětví se zásadním významem („neogrární program“), však zároveň znamenal trvale přítomné napětí mezi stranickými frakcemi, z nichž jedna zastupovala zájmy velkých producentů a druhá naopak zájmy drobných farmářů a zemědělských dělníků.²⁷ V roce 1991, v prvních zcela svobodných volbách do Sejmu, získala *Polská lidová strana* 8,67 % hlasů, stala se čtvrtou nejsilnější polskou politickou stranou a pod vedením mladého předsedy Waldemara Pawlaka se snažila využít svou pivotní pozici. Vrchol jejího vlivu přišel ve volbách roce 1993, kdy obsadila druhou příčku s 15,4 % hlasů. Na základě volebního úspěchu vytvořila vládní koalici se *Spojenectvím demokratické levice* (*Sojusz Lewicy Demokratycznej*). Volby v roce 1997 ovšem znamenaly výrazný propad získaných hlasů (7,31 %), ačkoliv se v dalších volbách o čtyři roky později podařilo jejím představitelům situaci stabilizovat (8,98 %).²⁸

Druhým významným agrárním politickým subjektem je v současnosti *Sebeobrana Polské republiky* (*Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej*), která vznikla na přelomu let 1991 a 1992 jako protestní rolnické hnutí. Název této strany vyvolával reminiscence na koncepci „sebeobránných výborů“ proti státní moci, kterou rozvíjely opoziční iniciativy v druhé polovině sedmdesátých let.²⁹ Přes tento odkaz a skutečnost, že *Sebeobrana* navázala na protesty organizované *Rolnickou Solidaritou* (*NSZZ RI „Solidarność“*), byla jejím výrazným rysem především populisticky, protestně a antipoliticky zaměřená rétorika. *Sebeobrana* se v roce 1992 profilovala řadou rolnických protestních akcí a její vůdce Andrzej Lepper se zásluhou

svých radikálních projevů stal známou politickou osobností.³⁰ V roce 1993 *Sebeobrana* prohrála v soutěži s *Polskou lidovou stranou*, jejíž vstup do vládní koalice zároveň institucionalizoval prosazování rolnických zájmů a utlumil rolnické protesty.³¹ Nový vzestup následoval až po čtyřleté pravicové vládě, kdy Lepperovo hnutí získalo v posledních volbách do Sejmu 10,2 % hlasů a stalo se tak třetí nejsilnější polskou stranou.

Podobu polského agrárního stranictví výrazně ovlivnila skutečnost, že v komunistickém Polsku prakticky ztroskotal pokus o kolektivizaci. Na počátku devadesátých let byla z tohoto důvodu pouze asi pětina půdy ve státním vlastnictví,³² navíc většinu polského zemědělství představovaly malorolnická hospodářství (produkující především pro vlastní spotřebu a vedlejší výdělek). Rovněž procento obyvatelstva zaměstnaného v zemědělství dosáhlo v tomto období výše 27 %, což představovalo nejvyšší číslo v Evropě.³³ Tíživá situace polského rolnictva v první polovině devadesátých let souvisela zejména s nepříznivými dopady neoliberalní ekonomické reformy. Jejimi důsledky byly zejména cenový pokles zemědělských výrobků a souběžný růst nákladů. Početní soukromí rolníci se navíc nemohli spoléhat na přechodnou ochranu v rámci rozpadajících se zemědělských družstev.³⁴ Jedním z nepřímých výsledků ekonomické transformace byla nátlaková snaha o státní protekcionismus, viditelná vzrůstem protestních akcí. Polské agrární formace z těchto důvodů výrazně zdůrazňovaly „obranu“ rolnictva proti dopadům transformace. Jejich potenciál byl umocněn poměrně značným procentuálním podílem rolnictva na celkovém počtu obyvatel. Je rovněž charakteristické, že přes propracovanou organizační strukturu a pokus navázat na politickou tradici předválečné doby byla *Polská lidová strana* snažící se o reprezentaci celého venkova nakonec částečně vytlačena Lepperovou *Sebeobranou*, jež svým agresivním a populistickým stylem doposud výrazně ztělesňuje protest malých rolníků.

Dalším typovým příkladem specifické profilace rozporu město–venkov představuje Maďarsko, kde se hlavní agrární politickou silou stala *Nezávislá malorolnická strana* (*Független Kisgazda Párt*), založená (respektive obnovená) v roce 1988 s přímou návazností na významnou politickou stranu předkomunistického období. V jejím prvním programu byla vyslovena podpora malorolnického podnikání a reprivatizaci půdy podle stavu z roku 1947, rezervovanost k integračním procesům a obhajoba venkovských morálních hodnot.³⁵ V prvních parlamentních volbách v roce 1990 se Malorolnická strana umístila jako třetí se ziskem 11,73 % hlasů a vstoupila do vládní koalice vedené Józsefem Antallm. V období, kdy koalice „široké opoziční fronty“ – kromě malorolníků a hlavní síly bývalé opozice, Antallov *Maďarského demokratického fóra* (*Magyar Demokrata Fórum*), na ní participovala ještě křesťanská demokracie (*Kereszténydemokrata Néppárt*) – začala poměrně brzy vykazovat nejednotu, se předsedou této strany stal populisticky vystupující József Torgyán.³⁶ Ve volbách v roce 1994 připadlo malorolníkům s 8,82 % hlasů čtvrté místo,³⁷ třetí místo s 13,15 % hlasů znamenalo v roce 1998 pro malorolníky návrat do vlády, tentokrát s *Mladými demokraty* (*Fidesz: Fiatal Demokraták Szövetsége – Magyar Polgári Párt*) a *Maďarským demokratickým fórem*.³⁸ Ve volbách v roce 2002 naopak *Malorolnická strana* zaznamenala výrazný neúspěch, počet získaných hlasů nedostačoval ani pro vstup do parlamentu.

Odras rozporu město–venkov v maďarské postkomunistické společnosti měl ve srovnání s polským případem odlišné konotace. Ačkoliv v Maďarsku kolektivizace proběhla (okolo 80 % půdy skončilo v „socializovaném“ sektoru), byla drobná rolnická hospodářství povolena a prostor pro soukromé podnikání i v rámci družstevního sektoru v sedmdesátých a osmdesátých letech narůstal.³⁹ V devadesátých letech nebyla uzákoněna restituce půdy ani jakákoliv forma nuceného rozpadu družstev (v roce 1994 bylo 36 % půdy nadále v družstevním vlastnictví), přestože bylo na druhou stranu umožněno státní půdu vykupovat. Výsledkem této poměrně kontinuální a hrany obrušující transformace bylo, že se tamní

struktura zemědělské výroby více přiblížila západnímu modelu, nežli tomu bylo v polském prostředí. Dokladem zmíněného rozdílu je okolnost, že se značná část maďarských farmářů již na počátku devadesátých let specializovala přímo na tržní produkci.⁴⁰ Faktorem, který přispěl ke vzestupu *Malorolnické strany*, proto nebyla na prvním místě obrana zájmů drobného rolnictva, ale spíše znovuoživená tradiční konfliktní linie maďarské politiky (viditelná národním sentimentem, obhajobou křesťanských a tradičních hodnot), jež dodnes odděluje urbánní a venkovské sociální prostředí.⁴¹ Pozice *Malorolnické strany*, která se snažila vystupovat jako nástupce tradičního předválečného politického reprezentanta venkova, se charakteristicky posilovala pouze v opozici, naopak koaliční soužití s obdobně hodnotově orientovanou stranou (*Maďarské demokratické fórum* 1990–1994, *Fidesz* 1998–2002) ji výrazně oslabovalo. V tomto kontextu je zřetelná souvislost mezi pozoruhodným posunem *Fideszu* v letech 1994 až 2002 od liberální prozápadní orientace až k nacionálním a tradičním hodnotám a úpadkem *Nezávislé malorolnické strany*, jejíž neúspěch ve volbách v roce 2002 souvisel s převzetím venkovského voličstva volební koalicí *Fidesz – Maďarské demokratické fórum*, reprezentovanou Viktorom Orbánem.

Zajímavý případ při zkoumání rozporu město–venkov představuje slovenské prostředí, kde po roce 1989 nevznikla žádná významnější agrární formace. Při zjednodušeném pohledu by z tohoto důvodu bylo možné konstatovat, že na Slovensku nehrál urbánně-rurální konflikt významnější úlohu. Vezme-li se ovšem v úvahu volební chování venkovských a městských voličů v letech 1992 až 1998, je zcela zřetelné, že se slovenské politické strany rozdělily na skupinu s volebním zázemím ve městech a na politické síly s hlavní volební základnou na venkově, jejímiž představiteli především byly *Hnutí za demokratické Slovensko* a *Slovenská národní strana*.⁴² Ve volbách v roce 1992 a 1994 zvítězila rurální složka slovenské společnosti, oproti městské části společnosti výrazně více tradicionalisticky orientovaná. Je tedy možné ve zkratce konstatovat, že ačkoliv rozpor město–venkov nebyl v případě Slovenska institucionálně vyjádřen vznikem výraznější agrární formace, přesto výrazně přispěl k profilaci slovenského stranického systému.⁴³ Naopak například v rámci českého stranického systému sice vznikla řada agrárních stran a hnutí, ale tento viditelný výsledek zmíněného rozporu zde nehrál ve skutečnosti zdaleka tolik podstatnou roli jako ve slovenském případě.

Agrární politické strany a hnutí v českém postkomunistickém stranickém systému

Vznik a vývoj československého stranického systému se v základních rysech nelišil od geneze stranických systémů v jiných postkomunistických zemích. Základní strukturální rozpory, které se promítly do utváření stranické struktury, byly *cleavage* stát–občanská společnost a současně centrum–periférie. Druhý z rozporů znamenal zásadní zlom: bezprostředně od listopadu 1989 začala vznikat dvě odlišná stranická spektra, české a slovenské, navíc jeho působením ihned po parlamentních volbách v červnu 1990 se začala štěpit i jediná relevantní „federální“ stranická formace, tj. *Komunistická strana Československa* (KSČ).⁴⁴ Na základě rozporu stát – občanská společnost vzniklo v rámci českého spektra stejně jako v obdobných případech široké opoziční hnutí, *Občanské fórum* (OF), které se ovšem začalo rovněž po volbách v roce 1990 postupně rozpadat. Interpretace tohoto procesu a identifikace dělicích linií, podle nichž k rozdělení došlo, jsou dodnes předmětem polemických diskusí. Sociolog Lubomír Brokl s odvoláním na výsledky komparativního výzkumu formování středoevropských stranických systémů, jenž prováděl v roce 1993 tým vedený politologem Herbertem Kitscheltem, uvádí, že zásadní strukturální rozpory postkomunistických společností jsou strukturovány podle dvou základních os: pravo-levé (jedná se tedy o tradiční třídní *cleavage*) a podél „demokratické“, jejímiž póly jsou libertariánské a autoritářské hodnoty, postoje a koncepce.⁴⁵ Tehdejší české politické strany v tomto srovnání představovaly zvláštní případ – rozložily se podél pravo-levé osy, zatímco vzhle-

dem k „demokratické“ ose vykazovaly poměrně malé odchylky.⁴⁶ Jako závěr z uvedené typologie Lubomír Brokl vyvodil, že pravo-levé rozložení představuje základní charakteristiku českého politického kompetitivního prostoru, který je poměrně spojitý a není štěpen dalšími vazbami.⁴⁷ Jinými slovy v rokkanovské terminologii by bylo možno předchozí závěr formulovat tak, že hlavním rozporem české společnosti byl rozpor „třídní“, který měl také zásadní vliv na rozpad OF a vznik nových stranických formací.

Poněkud odlišný pohled nabízí politolog Jiří Kunc, podle něhož hrály při rozpadu OF podstatnější roli jiné faktory než sociálně ekonomický konflikt (spory mezi lokálními manažery a *Koordináčním centrem OF*, otázky formování struktury hnutí, legitimacy nově vznikajícího politického systému či spor o míru inherence „sociálna“, tj. nestrukturovaných občanských skupin do politického procesu).⁴⁸ Jinou spornou otázkou byl v tomto kontextu výklad poměrně velmi stabilní pozice lidové strany v českém stranickém systému, neboť pouze z předpokládané středové pozice v rámci pravo-levého spektra je její podpora i struktura elektorátu těžko vysvětlitelná. Je zřejmé, že strukturu jednotlivých konfliktních linií české politiky a jejich působení je z uvedených důvodů nutno zvažovat velmi opatrně.

Skutečností však zůstává, že rurálně-urbánní rozpor v české společnosti výraznou měrou ztratil ve srovnání s obdobím první republiky svou konstitutivní sílu.⁴⁹ Hlavní a viditelnou příčinou byl především průběh kolektivizace a s ním související závažné sociální a demografické následky, mezi nimiž měla zásadní význam praktická likvidace „selského stavu“ (tj. malých a středních rolníků), který představoval páteř československého agrárního politického hnutí.⁵⁰ Ve srovnání s ostatními zeměmi střední Evropy zde byla kolektivizace navíc důslednější, drastičtější a její výsledky nebyly zmírňovány liberalizačním pohybem v pozdějších desetiletích. Přes tyto uvedené okolnosti vzniklo na přelomu osmdesátých a devadesátých let v Československu velké množství politických stran, z nichž některé vystupovaly jako obhájci zájmů zemědělců a venkova, tedy jako stavovské politické strany, které reprezentují „zájmy určité sociální skupiny“.⁵¹ Přestože se všechny snažily, byť s různým akcentem, navázat na tradice historické, prvorepublikové agrární strany, ve skutečnosti zastupovaly zájmy odlišných socioprofesionálních skupin v českém zemědělství. Výrazně profilující rozpor v této souvislosti představoval postoj jednotlivých agrárních stran k průběhu transformace zemědělského sektoru, která umožnila působení nových podnikatelských aktérů a proměnila jeho kolektivistický charakter.⁵²

Podle tohoto kritéria, jež však zejména na počátku devadesátých let neplatilo zdaleka jednoznačně,⁵³ je možné politické strany a hnutí, vzniklé na základě již několikrát zmíněné klasické *cleavage* město – venkov, volně rozdělit na dvě typologické skupiny:

a) republikánsko-agrární, které vystupovaly jako zastupitelé zájmů vznikající vrstvy soukromých zemědělců,

b) družstevnické, které vznikaly v prostředí družstevních zemědělců a jejich zájmy se snažily reprezentovat.

Oprávněnost zvolené typologie nepřímo potvrzují také názvy politických stran. První typ politických stran ve svém názvu akcentoval prvorepublikové přívlastky „agrární“, „republikánská“ či „rolnická“. Družstevní strany měly ve svém názvu naopak přívlastek „zemědělská“, který vyvolával reminiscence na diskuse exilových reprezentací o budoucí podobě poválečného stranictví. Podle neuskutečněných představ Edvarda Beneše měla nová „zemědělská“ strana svým změněným názvem vyjadřovat odstup od prvorepublikové agrární strany.⁵⁴

První republikánsko-agrární strany se na různých místech Československa ustavily již na konci roku 1989.⁵⁵ Z iniciativy Václava Davídka se ve čtvrtek 14. prosince 1989 sešel v Praze přípravný výbor *Svobodné rolnické strany*. Na schůzce byla přijata deklarace upravující vznik nové strany, kterou podepsali Vladislav Hlávko, Oldřich Slíva, Jan Janáč a Václav Davídek. Další schůze výboru se uskutečnila v Brně, kde se hlasováním rozhodlo, že se

nová politická strana vrátí k tradici prvorepublikové agrární strany a ponese název *Republikánská strana československého venkova*. Vzápětí však došlo uvnitř přípravného výboru k osobním konfliktům a po odchodu Oldřicha Slívy, preferujícího republikánskou tradici, se prosadil Vladimír Hlávko, který se stal představitelem *Svobodné rolnické strany*.⁵⁶

Před červnovými volbami v roce 1990 se *Svobodná rolnická strana* spolu s *Československou stranou lidovou*, *Křesťanskodemokratickou stranou* a *Křesťanskodemokratickým hnutím* podílela na vytvoření politického hnutí *Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidové (KDU-ČSL)*.⁵⁷ Volební program *KDU-ČSL* naznačil směr budoucího postupu parlamentní většiny v otázce transformace zemědělství a družstev. Poprvé v něm byl zformulován princip, podle něhož je družstvo “svobodné sdružení vlastníků a jeho základem je soukromé zemědělství.” Po volbách se tento přístup stal programem politických stran, jež postupně vykrystalizovaly v pravé části českého stranického systému.⁵⁸

Skupina okolo Oldřicha Slívy se po uvedení konfliktu rozhodla založit svou vlastní stranu, která byla na ministerstvu vnitra zaregistrována 6. dubna 1990 (pod jedním z prvorepublikových názvů agrární strany) jako *Republikánská strana československého venkova*. Předsedou strany, v jejímž vedení zasedali většinou bývalí členové prvorepublikového agrárního dorostu, byl zvolen Radim Donát.⁵⁹ Přestože se v pozdějším období vymezovala vůči družstevním politickým stranám, kandidovala v červnu 1990 spolu s nimi v parlamentních volbách v rámci účelového politického hnutí *Spojenectví zemědělců a venkova*.⁶⁰ Na počátku devadesátých let se podílela na neúspěšném jednání o vytvoření jednotné agrární strany, kterého se zúčastnili také zástupci *Svobodné rolnické strany*, *Československé zemědělské strany* a *Republikánské strany v exilu*, v jejímž čele stál od roku 1984 Vladimír V. Dostál.⁶¹ V neposlední řadě iniciovala rovněž vznik *Svazu vlastníků půdy* a později také *Agrární komory*.⁶²

Nezávisle na výše zmíněných stranách vznikla v polovině prosince 1989 rovněž *Československá republikánská strana zemědělská měst a venkova*, jež o půl roku později kandidovala v rámci Občanského fóra (OF) jako *Agrární strana při OF*, později pod vedením Miloše Vaňury změnila název na *Agrární stranu České republiky*. Ve zmíněných parlamentních volbách v červnu 1990 získala finanční prostředky pro další činnost, jež však nebyla v následujícím období příliš viditelná.⁶³ Na počátku roku 1990 se ustavily také dvě politické strany, vystupující jako reprezentanti regionálně vymezeného venkova: *Strana českého venkova* a *Strana moravského venkova*, která se stejně jako *Agrární strana České republiky* nezúčastnila sjednocovacích procesů.⁶⁴

Výsledky prvních polistopadových parlamentních voleb, které se uskutečnily v červnu 1990, neukázaly vzhledem k svému plebiscitnímu charakteru (Občanské fórum *versus* Komunistická strana Československa), jakou odezvu měly republikánsko-agrární politické strany u voličů. Teprve komunální volby v listopadu 1990 jasně prokázaly, že jejich podpora byla okrajová. Významnější výsledky zaznamenaly pouze družstevní politické strany, *Československá strana zemědělská* a *Politické hnutí členů JZD* (srov. tabulku č. 1).

Tabulka č. 1. **Agrární strany a komunální volby v České republice roku v roce 1990**

Politické strany a hnutí	hlasy v %	mandáty	mandáty v %
<i>Agrární strana při OF</i>	0,00	0	0,00
<i>Československá strana zemědělská</i>	1,52	1 669	2,50
<i>Politické hnutí členů JZD</i>	0,93	1 410	2,11
<i>Republikánská strana čs. venkova</i>	0,00	7	0,01
<i>Strana českého a moravského venkova</i>	0,00	23	0,03
<i>Strana českého venkova</i>	0,00	11	0,01
<i>Svobodná rolnická strana</i>	0,05	91	0,13

Vedle absence místních stranických organizací, výrazných osobností a finančních prostředků se na neúspěchu podepsala rovněž ztráta historického povědomí široké veřejnosti o předválečném agrárním stranictví.⁶⁵ Navíc se republikánství, jak ještě ukážeme, záhy stalo atributem jiného politického proudu. Nejvýznamnější vliv na neúspěch stavovských stran ovšem mělo snížení potencionální voličské základny, kvantitativně zcela odlišné od předválečných poměrů (srov. tabulku č. 2).⁶⁶

Tabulka č. 2. Vývoj počtu trvale činných pracovníků v zemědělství⁶⁷

Rok	1930	1936	1946	1960	1980	1990	1996
Počet pracujících (tisíc. osob)	2 316	2 233	1 588	848	581	481	241

V druhé polovině roku 1991 začala z iniciativy představitelů *Republikánské strany československého venkova* další jednání o sjednocení republikánsko-agrárních politických stran. Dne 4. ledna 1992 vznikl jejím sloučením se *Stranou českého venkova* nový politický subjekt, *Agrární republikánská strana*, v jejímž čele stál Radim Donát. Konečně v polovině července 1992 rozhodl sjezd *Svobodné rolnické strany* o sloučení s *Agrární republikánskou stranou*. Obě strany přijaly nový název, *Česká a moravská agrární strana*, předsedou byl zvolen Jiří Dušek.⁶⁸ Jeden z představitelů nově vzniklé strany Otakar Kokeš v článku napsaném krátce po sloučení vysvětlil, proč zůstala *Zemědělská strana* mimo integrační proces: „*Agrární republikánská strana* (...) se snažila ještě před volbami o splynutí všech zemědělských stran a hnutí, s výjimkou *Zemědělské strany* prof. Trnky, jež vlastně přestala být zemědělskou a venkovskou v tom okamžiku, kdy vplynula do *Liberálně sociální unie*. V programu unie zbylo jen málo prostoru pro práva a potřeby zemědělství a venkova, liberalismem zastírá levičácké tendence směřující k plnému zachování dědictví komunistické totality na venkově.“⁶⁹

V následujících letech *Česká a moravská agrární strana* bez úspěchu participovala na kandidátních listinách jiných politických stran.⁷⁰ V komunálních volbách v roce 1994 se potvrdila předchozí minimální voličská podpora pro všechny agrární strany (srov. tabulku č. 3), která se navíc ještě v roce 1998 opět zmenšila.⁷¹

Tabulka č. 3. Agrární strany a komunální volby v České republice roku v roce 1994

Politické strany a hnutí	hlasy v %	mandáty	mandáty v %
<i>Agrární strana České republiky</i>	0	0	0
<i>Česká a moravská agrární strana</i>	0,01	36	0,04
<i>Hnutí zemědělců</i>	0,20	680	1,03
<i>Strana moravského venkova</i>	0,01	22	0,03
<i>Strana podnikatelů, živnostníků a rolníků</i> ⁷²	0,44	180	0,25
<i>Zemědělská strana</i>	0,10	340	0,44

Na konci druhé poloviny devadesátých let se *Česká a moravská agrární strana* ve snaze vymezit se vůči *Agrární straně České republiky* vrátila k historickému názvu *Republikánská strana zemědělského a maloroľnického ľidu*. Předsedou strany se stal Jan Broj, syn předválečného agrárního a poválečného lidoveckého politika Stanislava Broje, odsouzeného v politickém procesu a popraveného v roce 1950.⁷³ Ve svém programu se zaměřila na razantní kritiku vládních stran a nedostatečného vyrovnání se s komunistickou minulostí. V zemědělské oblasti požadovala revizi převodu družstevního majetku, důrazná ochranná opatření domácího trhu a vystupovala jako reprezentantka zájmů soukromých zemědělců a obhájce svépomocného družstevnictví.⁷⁴

V polistopadovém období vedle republikánsko-agrárních politických stran, odkazujících většinou již přímo svým názvem na tradici prvorepublikové agrární strany, vznikla

také řada dalších republikánských stran. Použitý přívlastek v tomto případě však odkazoval na politický proud, který neměl v domácím prostředí doposud žádnou tradici. Zakladatelé těchto stran byli inspirováni tradicí americké a francouzské republikánské strany, s důrazem na „republikánské, popř. radikálně pravicové (zde myšleno v americkém pojetí pojmu „right-wing radikalism“) politické ideje“.⁷⁵ Hegemonní postavení si mezi těmito stranami dokázala v následujících letech získat svou populistickou rétorikou skupina okolo Miroslava Sládka, představitele *Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československa* (SPR-RSČ).

Republikánství se v českém prostředí stalo atributem populistické antisystémové pravice, odkazující se na západní politické vzory. Ačkoliv se Sládkova strana proklamativně hlásila také k tradici prvorepublikové agrární strany, měla s ní pramálo společného a jediným důvodem jejího postoje byla pragmatická snaha o získání širšího okruhu voličů.⁷⁶ Jakýkoliv jiný subjekt, který měl ve svém názvu republikánské označení, byl již od počátku devadesátých let vnímán veřejností ve spojitosti se SPR-RSČ, respektive zůstal zcela v jejím stínu. Republikánsko-agrární podoba stran, vzniklých na základě klasické *cleavage* (konfliktní linie) město–venkov, nebyla i z tohoto důvodu dostatečně silná, aby pronikla do parlamentní struktury, a byla záhy marginalizována.⁷⁷

Významnější roli sehrály v českém stranickém systému družstevní politické strany a hnutí. První výzva na vytvoření politické strany zaměřené na obhajobu družstevního hnutí zazněla již na počátku prosince 1989, kdy se v Praze sešel 11. sjezd *Jednotných zemědělských družstev*. Ustavující sjezd *Československé zemědělské strany* (ČSZ) se uskutečnil dne 13. ledna 1990, do čela formující se strany byl zvolen František Trnka. Druhou stranou vzniklou ve stejném prostředí bylo *Politické hnutí členů JZD*, později vystupující pod změněným názvem *Hnutí zemědělců*, jehož předsedou byl v tomto období František Melich.⁷⁸

Personální vazba Františka Trnky na slušovický družstevní komplex se záhy stala předmětem razantní kritiky ze strany zemědělské sekce *Občanského fóra*. To bylo jedním z důvodů, proč v parlamentních volbách v červnu 1990 kandidovali zástupci ČSZ mimo OF v rámci *Společenství zemědělců a venkov* (SZV). Jeho zakladatelé využili liberální podobu volebního zákona, umožňující vytvořit zastřešující subjekt, v němž se uplatnilo také několik dalších politických stran: *Československá strana integrace*, *Republikánská strana československého venkova*, *Strana moravského venkova*, *Hnutí za rovnoprávné postavení žen v Čechách a na Moravě*, *Hnutí důchodců za životní jistoty a Celostátní aktiv občanů*.

Ačkoliv mělo toto účelové volební hnutí podle předvolebních průzkumů šanci překonat pětiprocentní uzavírací klauzuli, do zastupitelských institucí se nakonec nedostalo (srov. tabulky č. 4, 5). Značný podíl na neúspěchu měla překvapivě velká podpora regionálně a národnostně orientovaných stran, zejména moravského *Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnosti pro Moravu a Slezsko*. Jestliže *Spojenectví zemědělců a venkova* získalo v Západočeském kraji 6,5 % hlasů, pak výsledek na severní Moravě s necelými 2 % zůstal zcela za očekáváním.⁷⁹

Tabulka č. 4. Výsledky SZV ve volbách do FS v České republice v roce 1990

Politické strany a hnutí	Sněmovna lidu		Sněmovna národů	
	hlasy v %	mandáty	hlasy v %	mandáty
<i>Spojenectví zemědělců a venkova</i>	3,77	0	3,99	0

Tabulka č. 5. Výsledky SZV ve volbách do České národní rady v roce 1990

Politické strany a hnutí	počet hlasů	hlasy v %	počet mandátů
<i>Spojenectví zemědělců a venkova</i>	296 547	4,11	0

Hlavním konfliktním tématem se po prvních polistopadových parlamentních volbách stala koncepce transformace zemědělství. Diskuse se záhy viditelně personifikovala vzájemnými útoky ministra zemědělství Bohumíra Kubáta, vystupujícího jako zástupce radikální transformace družstev,⁸⁰ a reprezentanta *Zemědělské strany*⁸¹ Františka Trnky, obhajujícího zájmy družstevního hnutí. Parlamentní pravice dokázala za asistence *Koalice na podporu radikální reformy v zemědělství*, sdružující různé zájmové nátlakové skupiny, prosadit změněnou podobu původně vládního zákona o půdě, jemuž se vzhledem k autorům dostalo označení „3T“ (Miroslav Tyl, Vlastimil Tlustý a František Tomášek).⁸² Liberální znění zákona, jenž nepočítalo do budoucnosti se soudobou podobou družstev, vyvolalo u představitelů družstevního hnutí značnou kritiku. Ačkoliv byl zákon záhy novelizován, rétorika představitelů *Zemědělské strany* zůstala vzhledem k pokračujícímu sestupu ekonomických ukazatelů agrárního sektoru nadále značně radikální.⁸³

Již v průběhu druhé poloviny roku 1990 se začala formovat nová volební koalice, zahrnující tři mimoparlamentní politické strany: *Zemědělskou stranu*, *Československou stranu socialistickou* a *Stranu zelených*. Na kandidátce *Liberálně sociální unie* (LSU), jak byla dne 6. prosince 1991 zaregistrována na ministerstvu vnitra, byli také představitelé *Hnutí zemědělců*. Předsedou LSU byl zvolen předseda *Zemědělské strany* František Trnka, místopředsedy se stali Ladislav Dvořák a Aleš Mucha. Účelová volební koalice, vzhledem k devítiprocentní uzavírací klauzuli před volbami přeregistrovaná jako politické hnutí, vystupovala jako zastřešující subjekt politického středu.⁸⁴ Až do přijetí nového volebního zákona jednalo o vstupu do LSU také národnostně orientované *Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnosti pro Moravu a Slezsko*, nakonec kandidující samostatně. Ve volebním programu se LSU obdobně jako sociální demokracie, s níž v tomto období volně spolupracovala, vyslovila pro rovnost vlastnických forem. Tento postoj byl v protikladu k pravicovým stranám, jež naopak dávaly přednost důkladné privatizaci a restitucím.⁸⁵

Z hlediska ideové a voličské orientace jednotlivých politických stran představovala LSU v parlamentních volbách v roce 1992 „ideální koalici“, neboť jednotlivé politické strany patřily k rozličným ideově politickým ohniskům: „*Strana zelených* v ní reprezentovala voliče soustředěné kolem postmateriálních ekologických hodnot, *Zemědělská strana* nesla stavovský zájem zemědělců a venkova, *Československá strana socialistická* zdůrazňovala sociální otázku.“⁸⁶ Volební hnutí dokázalo získat především část venkovských voličů nespokojených s vládní politikou a zároveň neochotných přiklonit se k historické levici. Pragmatické spojení se *Stranou zelených* také přineslo hlasy městských voličů, které oslovil její environmentální program. V politickém spektru LSU vstupem na parlamentní půdu dočasně zaplnila pozici levého středu (srov. tabulky č. 6, 7).⁸⁷

Tabulka č. 6. Výsledky LSU ve volbách do FS v České republice v roce 1992

Politické strany a hnutí	Sněmovna lidu		Sněmovna národů	
	hlasy v %	mandáty	hlasy v %	mandáty
<i>Liberálně sociální unie</i>	5,84	7	6,06	5

Tabulka č. 7. Výsledky LSU ve volbách do České národní rady v roce 1992

Politické strany a hnutí	počet hlasů	hlasy v %	počet mandátů
<i>Liberálně sociální unie</i>	421 988	6,52	16

Výsledky povolebních sociologických výzkumů ukázaly, že LSU volili zejména zemědělci. Rovněž preferenční hlasy naznačily, že k překonání uzavírací pětiprocentní klauzule přispěla zejména *Zemědělská strana*. Ve volbách získalo volební hnutí nejvíce hlasů ve

Východočeském, Jihočeském a Severočeském kraji, naopak nejméně úspěšné bylo v Praze a (obdobně jako před dvěma lety *Společenství zemědělců a venkova*) na severní Moravě. V souvislosti s rozpadem federace byly podstatné výsledky voleb do České národní rady, kde LSU získala vzhledem ke kandidatuře vedoucích představitelů *Zemědělské strany* větší zastoupení oproti Federálnímu shromáždění.⁸⁸

Nejednotnost účelového politického hnutí se projevila již krátce po volbách, kdy ze společného klubu postupně odešlo několik poslanců. Další oslabení znamenalo rozhodnutí *Československé strany socialistické* změnit název na *Liberální stranu národně sociální* (LSNS), v této souvislosti její zástupci vytvořili vlastní poslanecký klub. Vedení LSU začalo více spolupracovat se Českou sociálně demokratickou stranou (ČSSD), jež se v této době prezentovala jako středová strana. V březnu 1993 František Trnka, Miloš Zeman a Jaroslav Vlček dokonce ohlásili ustavení společné stínové vlády v rámci tzv. *Realistického bloku* (srov. tabulka č. 8).⁸⁹ O několik měsíců později se v důsledku zákonem vynucené přeměny účelového volebního hnutí na politickou stranu s individuálním členstvím definitivně rozpadla původní podoba LSU. Po národních socialistech, kteří se definitivně opět osamostatnili, provedla obdobný krok na konci roku 1993 také *Strana zelených*.

Tabulka č. 8. Stínová vláda Realistického bloku v prosinci 1993

Jméno	Strana	Stínové ministerstvo
Bartoš Jaroslav	LSU	zemědělství
Daněk Josef	<i>Strana zelených</i>	životní prostředí
Dostál Pavel	ČSSD	kultura
Grulich Václav	ČSSD	předseda grémia, premiér
Holub Jiří	LSU	zahraniční politika
Kuča Jaromír	ČSSD	doprava
Matějka Milan	<i>bezpartijní</i>	hospodářství
Miller Petr	ČSSD	sociální politika
Tichý Josef	LSU	zdravotnictví
Vlček Jaroslav	<i>Strana zelených</i>	vnitro
Zeman Eduard	ČSSD	školství

Na konci dubna 1994 vedení LSU oznámilo odchod z *Realistického bloku* a počátek jednání o sloučení s *Českomoravskou stranou středu* (ČMSS), která vznikla po rozpadu *Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnosti pro Moravu a Slezsko*. Předseda poslaneckého klubu ČMSS Rudolf Opařil podmínil vytvoření nové středové strany ukončením spolupráce LSU s ČSSD, jejíž vedení začalo kritizovat vládní koalici z levicově populistických pozic: „Jedna věc ale byla řečena už na začátku: *Realistický blok* je pro nás nepřijatelný svou levicovou rétorikou, vyzobáváním rozinek. My podporujeme ekonomickou reformu a s koalicí [LSU] jsme v zásadním rozporu vlastně jen v otázce decentralizace.“⁹⁰ Obě strany navázaly kontakty také se *Svobodnými demokraty*, bývalým *Občanským hnutím*. Přestože se společně v červenci 1994 dohodly na volební koalici v pražských komunálních volbách, odmítlo se nakonec vedení *Svobodných demokratů* na další integraci stran podílet.⁹¹

V prosinci 1994 rozhodl společný sjezd LSU a *Zemědělské strany* (ZS) o ustavení koalice *Českomoravská unie středu* (ČMUS), jejíž předsedou byl zvolen Jan Jegl (ČMSS) a prvním místopředsedou Radek Navrátil ze *Zemědělské strany*. V následujícím období se do spolupráce v rámci volné koalice zapojila také *Křesťansko sociální unie*. Na pražském sjezdu těchto čtyř stran bylo na počátku února 1996 odsouhlaseno jejich sloučení do ČMUS, která se definitivně stala stranou s individuálním členstvím. Volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996 přinesly novou konfliktní linii v zemědělské části volebních programů politických stran: rozsah státní regulace agrárního sektoru a ochrannářských opatření domácích

ho trhu. Představitelé ČMUS se v této souvislosti vyslovili pro rozsáhlejší dotace a pro zachování dosavadního charakteru českého zemědělství: „Svět směřuje k velkovýrobě. Malé podniky mají pouze doplňkový charakter obživy.“⁹²

Ambiciózní představa o možnosti vytvoření silné středové strany se ve volbách v červnu 1996 ukázala jako zcela iluzorní (srov. tabulku č. 9). Veřejnost v této době již jednoznačně vnímala jako hlavního zástupce zemědělských zájmů KDU-ČSL a ČSSD. Tyto dvě strany se zároveň ve svých volebních programech přiblížily v akcentování státních zásahů, tedy v protikladu k *Občanské demokratické straně* (ODS), vystupující jako reprezentant soukromých zemědělců.⁹³ Oproti polskému či maďarskému prostředí, kde část hlasů venkovských voličů odmítajících vládní politiku získaly některé populisticky vystupující agrární strany a hnutí, těžily v českém prostředí z nespokojenosti části venkovského obyvatelstva především nestavovské antisystémové strany. Jak ukázaly povolební sociologické výzkumy, významné zastoupení voličů ze zemědělského sektoru získaly kandidátky *Komunistické strany Čech a Moravy* a SPR-RSČ.⁹⁴

Tabulka č. 9. Výsledky ČMUS ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1996

Politické strany a hnutí	počet hlasů	hlasy v %	počet mandátů
<i>Českomoravská unie středu</i>	27490	0,45	0

Podstatný byl také postupný odklon podpory družstevního hnutí od agrárních stran, neboť předchozí volební období ukázalo, že nový prostor pro prosazování zájmů v Poslanecké sněmovně prostřednictvím zástupců *Zemědělské strany* a *Hnutí zemědělců* neznamenal výraznější změnu. Ačkoliv družstevní hnutí tímto způsobem získalo možnost zákonodárné iniciativy, nemělo dostatečný potenciál na prolomení parlamentní většiny. Představitelé *Českomoravského svazu zemědělských družstev* se proto na počátku druhé poloviny devadesátých let jednoznačně přiklonili k sociální demokracii. Viditelné to bylo zejména u předsedy svazu Jana Fencla, v roce 1992 kandidáta LSU, který ještě před volbami v roce 1996 vstoupil do ČSSD. Naopak představitelé zájmových organizací soukromých zemědělců postupně začali podporovat ODS.⁹⁵

Závěr

Shrňme-li výsledky předchozího zkoumání rozporu město – venkov a jeho působení na genezi agrárních politických stran ve vybraných postkomunistických státech po roce 1989, je možné v zásadě potvrdit předpoklad, že tato konfliktní linie měla v postkomunistických stranických soustavách konstitutivní potenciál, přestože nevedla vždy ke vzniku samostatných agrárních politických formací. Navíc se i pro tento případ potvrzují Lipsetovy, Rokkanovy či Urwinovy závěry (ačkoliv byly formulovány původně pro období, kdy západoevropské stranické systémy teprve vznikaly), podle nichž vznik a úspěch agrárních politických stran podporuje zejména specifická struktura zemědělského vlastnictví s převahou malých hospodářství. V tomto případě se agrární strany profilovaly jako důrazní „obránci“ rolnických a zemědělských zájmů s výrazně populistickou rétorikou, zaměřenou zejména proti dopadům ekonomických reforem a otvírání trhů (ukázkovým příkladem je působení polského hnutí *Sebeobrana*). Jiným potvrzeným teoretickým předpokladem pro vznik agrárních stran je tvrzení (opět obdobně jako na počátku dvacátého století v Urwinově koncepci), že se agrární formace ustavily na základě kulturního rozporu mezi městem a venkovem, v tom případě je možné hovořit o znovuoživení tradičního rozporu příznačného pro většinu zemí východní Evropy.

Jak ukázalo maďarské prostředí, úspěch agrárních stran (jako například *Malorolnické strany*) může být výrazně limitován konkurencí jiných politických stran, stavějících se

rovněž do role obhájců národních a tradičních hodnot. V této souvislosti je zajímavý slovenský stranický systém, v němž poměrně výrazný rozpor město – venkov pouze posílil polaritu mezi dvěma skupinami politických stran, aniž by dal vzniknout volebně úspěšnému agrárnímu politickému subjektu. Je možné zároveň konstatovat, že nově ustavené agrární strany a hnutí v postkomunistických státech měly silnou tendenci organizačně nebo alespoň symbolicky navazovat na úspěšné politické strany tohoto zaměření působící před válkou.⁹⁶ Zajímavou výjimku v tomto ohledu představuje Polsko, kde naopak jedna z agrárních stran (*Polská lidová strana*) vznikla jako nástupkyně satelitní politické strany (příznačný byl v polském kontextu její program apelující na zájem zemědělství jako celku a jistá umírněnost ve vztazích stát–církev).⁹⁷ Jinde se ovšem úspěšné stavovské politické subjekty vystupující jako obránci družstevního sektoru ve sledovaných postkomunistických státech téměř nevyskytovaly, druhou výjimkou byl pouze dočasný úspěch české *Zemědělské strany*.

Uvedené teoretické teze platí také pro české prostředí, kde na počátku devadesátých let vzniklo několik stavovských politických stran, jejichž programem byla obhajoba zájmů zemědělců a venkova. V tomto období se uskutečnilo několik neúspěšných jednání o vytvoření jednotné agrární strany, jež by navázala na tradici historické *Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu*. Vzhledem k výchozímu kolektivistickému charakteru zemědělské oblasti sehrály vedle republikánsko-agrárních stran významnější úlohu politické strany a hnutí zastupující družstevní sektor. V červnu 1992 se jejich představitelé dostali v rámci účelového politického hnutí (*Liberálně sociální unie*) do Poslanecké sněmovny, stejný výsledek však již v nových volbách nedokázali zopakovat. Snaha o participaci představitelů *Zemědělské strany* na vytvoření středové politické strany (*Českomoravská unie středu*) nebyla v parlamentních volbách v červnu 1996 úspěšná.

Pokusy o vytvoření stavovsky orientovaných stran v českém prostředí byly odsouzeny k nezdaru z několika hlavních důvodů. Vedle výrazné ideologické profilace bipolárního stranického spektra a s tím souvisejícího přebírání tématických okruhů a středových voličů všelidovými stranami, které souviselo s hospodářskou recesí a radikalizací voličů, měl na tomto neúspěchu vliv zejména pokles vhodné voličské základny v důsledku modernizace zemědělství a celkově zásadní urbanizace společnosti, v jejichž důsledku se rozpor město – venkov promítl do volebního chování pouze okrajově. Obdobně jako v ostatních státech bývalého sovětského bloku, se specifickou polskou výjimkou, byly v devadesátých letech agrární politické strany a hnutí marginalizovány. Roli reprezentanta socioprofesionálních zemědělských skupin v českém politickém systému postupně přebraly ekonomické zájmové organizace, jejichž zástupci začaly prosazovat své zájmy prostřednictvím občanských politických stran. České agrární strany jako samostatné politické subjekty hrály od druhé poloviny devadesátých let okrajovou roli již pouze na lokální úrovni, navíc postupně většina z nich přestala vyvíjet jakoukoliv činnost.⁹⁸

Poznámky:

- 1 VONDRUŠKA, V.: *Osudy agrárního politického hnutí*. Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1990, s. 5.
- 2 V textu užíváme z praktických důvodů pro tento typ politických stran jednotné označení agrární strany, které vnímáme neutrálně, ačkoliv jak dále uvidíme, použitý přívlastek implikoval v českém kontextu historické reminiscence na předválečnou republikánskou stranu a stal se jedním z výrazných rysů pro sebevymezení části stavovsky orientovaných politických stran.
- 3 Základní shrnutí viz LIPSET, S. M.–ROKKAN, S.: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. The Free Press, New York 1967, s. 1–64.
- 4 Tamtéž, s. 35–41.
- 5 Norský spor o podobu jazyka. Tamtéž, s. 372–375.
- 6 Tamtéž, s. 44–46.

- 7 Na území severovýchodní Francie s převahou velkých farem volili zemědělství dělníci komunistickou stranu, v jiných regionech s převahou farem střední velikosti, kde byli zaměstnanci více sociálně integrováni do rodiny zaměstnavatele, byl silnější příklon venkova ke konzervativním a katolickým politickým silám. Tamtéž, s. 149–150.
- 8 Tamtéž, s. 45–47.
- 9 URWIN, D.: *From Ploughshare to Ballotbox: The Politics of Agrarian Defence in Europe*. Universitetsforlaget, Oslo 1980.
- 10 Tamtéž, s. 161–164.
- 11 Tamtéž, s. 205–208.
- 12 Na rozdíl například od značné části jižní Evropy, kde převažovaly velké latifundie, což spolu s uchováním lokálního paternalismu a pevné sociální stratifikace na venkově vedlo buď k dominanci konzervativních či klerikálních formací na venkově (obdobné hodnocení u Lipseta a Rokkana), anebo naopak (jako v některých oblastech Španělska) k tomu, že se masy zemědělského dělnictva přiklonily k radikálním politickým ideologiím.
- 13 URWIN, D.: *From Ploughshare to Ballotbox...*, s. 68.
- 14 Srov. s komparativním pohledem na strukturu jednotlivých národních hnutí. HROCH, M.: *Evropská národní hnutí v 19. století*. Svoboda, Praha 1986, s. 297.
- 15 URWIN, D.: *From Ploughshare to Ballotbox...*, s. 174–180.
- 16 Srov. RYCHLÍK, J.: Zemědělská hnutí ve střední a východní Evropě 20. století, In: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století*: Studie Slovákckého muzea, č. 5, Uherské Hradiště 2000, s. 14., FEIERABEND, I. K.: Agrární strany v osudu československé a finské demokracie, In: ŠOUŠA, J. – MILLER, D. E. – HRABÍK–SAMAL, M.: *K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách*. Karolinum, Praha 2001, s. 159–166.
- 17 LIPSET, S. M. – ROKKAN, S.: *Party Systems and Voter Alignments...*, s. 50–51.
- 18 Z českých politologů zastává tuto pozici například Jiří Kunc, podle něhož představovaly bývalé režimy východního bloku pokus o nedemokratické a majoritní řešení společenských konfliktů, které se nicméně generovaly podle již existujících rokkanovských rozporů. Srov. KUNC J.: *Stranické systémy v rekonstrukci*. SLON, Praha 2000, s. 166–167, 180–181.
- 19 Tento postoj reprezentuje například Michael Roskin. Rychlost přechodu podle něj znemožnila politických stranám vybudovat si pevnější vazby na určité sociální skupiny. Srov. HLOUŠEK V.: Konfliktní linie v „postkomunistických“ systémech politických stran. In: *Politologický časopis*, roč. 7, č. 4 (2000), s. 374.
- 20 Z tohoto důvodu navrhl Vít Hloušek pro dosud nepřilíš institucionalizované rozpory v zemích bývalého východního bloku označení „konfliktní linie“. Tamtéž, s. 375.
- 21 K některým teoretickým konceptům (A. Ágh, K. von Beyme, M. Cotta, R. Herbut) srov. tamtéž, s. 374–377, KOPEČEK, L.: Specifika vývoje slovenského systému politických stran, In: STRMISKA, M. (ed.): *Poskomunistické stranické soustavy a politická pluralita*. Mezinárodní politologický ústav MÚ, Brno 1999, s. 39–40., NOVÁK, M.: *Systémy politických stran*. SLON, Praha 1997, s. 104–109.
- 22 HLOUŠEK, V.: Konfliktní linie v „postkomunistických“ systémech..., s. 378. Jeho malá relevance je zde vysvětlována masivní urbanizací, kterou prováděly komunistické režimy.
- 23 KOPEČEK, L.: Specifika vývoje slovenského systému..., s. 39.
- 24 Agrární hnutí má v Polsku historickou tradici, *Polská lidová strana – Piast* patřila mezi oběma válkami k významným politickým stranám a její představitel W. Witos se stal několikrát ministerským předsedou. Problémem agrárního hnutí ale byla jeho nejednota způsobená především rozdílným stupněm stranické institucionalizace v zábořech Polska před rokem 1918 (v ruském záboři, který byl největší, získaly rozhodující postavení katolické subjekty) a dále pak nedůrazná pozemková reforma, jež neohrozila výsadní postavení šlechtického velkostatku. Srov. RYCHLÍK, J.: Zemědělská hnutí ve střední a východní Evropě..., s. 10–11, URWIN, D.: *From Ploughshare to Ballotbox...*, s. 204–205.
- 25 K stručné programové charakteristice srov. KUBÁT, M.: Politické strany a stranický systém v Polsku (1993–1997). In: *Politologický časopis*, roč. 5, č. 1 (1998), s. 30–31.
- 26 JEDNAKA, W.: *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 130, 136.
- 27 MICHTA, A.: Democratic consolidation in Poland after 1989. In: DAWISHA, K. – PARROTT, B. (edd.): *The consolidation of democracy in East-Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 91–92.
- 28 KUBÁT, M.: Parlamentní volby 2001 v Polsku. In: *Politologická revue*, roč. 6, č. 2 (2001), s. 134.
- 29 GORLACH, K. – KOCIK, L. – NOWAK, P.: Painful Experience Once Again: Polish Peasants Facing Uncertain Future, In: GRANBERG, L. – KOVÁCH, I. (edd.): *Actors on the Changing European Countryside*. Institut for Political Science of Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1998, s. 96–97.
- 30 K charakteristice a počtu protestních akcí srov. tamtéž, s. 90–97.
- 31 Tamtéž, s. 97.

- 32 OLKO-BAGIEŃSKA, T.: Privatisation and Restructuring of the State Farms Sector in Poland, 1992 and 1993. In: RYCHLÍK, J. (ed.): *The New Role of the State in the Development of Agriculture in Central and East European Countries*. Foundation Agricultural Forum for Central and Eastern Europe, Prague 1995, s. 47.
- 33 GRANBERG, L. – KOVÁČ, I.: Beyond Socialism, Beyond The Peasant State?, In: GRANBERG, L. – KOVÁČ, I. (edd.): *Actors on the Changing European Countryside...*, s. 9.
- 34 K ekonomické reformě a jejím dopadům na polské rolnictvo srov. GORLACH, K.–KOCIK, L.–NOWAK, P.: Painful Experience Once Again..., s. 87–90, 97–99.
- 35 BENDA, L.: Systém politických stran v Maďarské republice. In: *Politologický časopis*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 79–80.
- 36 TÖKES, R.: Party politics and political participation in postcommunist Hungary, DAWISHA, K.–PARROTT, B. (edd.): *The consolidation of democracy in East-Central Europe...*, s. 123, 128–129.
- 37 Tamtéž, s. 137.
- 38 BENDA, L.: Systém politických stran..., s. 376–378. Jednání byla velmi komplikovaná, zejména pro Fidesz, který se tehdy profiloval jako liberální, prozápadní politická síla, nebylo jednoduché dospět k dohodě s populistickými maloroľníky, na straně druhé byl Torgyán nucen umírnit svou politickou rétoriku.
- 39 MEURS, M.: Peasant Production and Agricultural Transformation in the 1990s: How Distinct Are the Hungarian and Bulgarian Cases? In: GRANBERG, L.–KOVÁČ, I. (edd.): *Actors on the Changing European Countryside...*, s. 77–78.
- 40 Tamtéž, s. 80–81.
- 41 BENDA, L.: Systém politických stran..., s. 383–384.
- 42 Ve volbách do SNR v červnu 1990 získalo *Spojenectví zemědělců a venkova* pouze 2, 52 % hlasů, v roce 1992 se již žádná agrární strana samostatně voleb nezúčastnila, o dva roky později kandidovalo *Hnutí zemědělců* v rámci volební koalice *Společná volba*, kde však měla rozhodující postavení *Strana demokratické levice*, výsledek (10, 41 % hlasů) z tohoto důvodu nevypovídá o reálné síle tohoto okrajového hnutí. Srovn. www.statistics.sk/struk/volby.html.
- 43 Srov. KOPEČEK, L.: Specifika vývoje slovenského systému..., s. 46–50.
- 44 BALUT, A.–CABADA, L.: Postkomunistické strany v České republice a Slovinsku, In: *Politologická revue*, č.1 (2000), s. 65–66.
- 45 BROKL, L.: Parlamentní volby 1996, In: *Sociologický časopis*, č. 4 (1996), s. 396–397.
- 46 Tamtéž, s. 398.
- 47 Tamtéž, s. 402–403.
- 48 KUNC, J.: *Stranické systémy v re/konstruaci...*, s. 188–209. Tato interpretace v dalším domýšlení vede k odlišnému pohledu na převahu pravo-levého diskursu v české politice devadesátých let, ta by v tomto případě nebyla ani tolik odrazem reálné struktury společnosti, jako spíše dodatečnou racionalizací politického jednání stranických aktérů (především prosazování důsledné majoritní strategie řešení politických problémů).
- 49 Velmi jednoznačně formuloval závěr o bezvýznamnosti urbánně – rurální *cleavage* při genezi českého stranického systému např. politolog Petr Fiala. Viz FIALA, P.: Politické strany a stranicko-politické systémy v Československu, In: *Politologický časopis*, roč. 8, č. 1 (2001), s. 37.
- 50 K této otázce byla nedávno publikována zásadní studie JECH, K.: *Soumrak selského stavu 1945–1960. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, Praha 2001, s. 173–179. Srovn. s výkladem kolektivizace na konferenci historiků v roce 1968. In: *Československé zemědělství očima historiků. Ústav dějin socialismu*, Praha 1969.
- 51 FIALA, P.–STRMISKA, M.: *Teorie politických stran*. Barrister and Principal, Brno 1998, s. 82.
- 52 Mezi novými sociálními aktéry se v českém prostředí nejvýrazněji prosadily reprezentace družstev vlastníků, nerodinných podniků fyzických nebo právnických osob, rodinných hospodářství a reprezentace řemesel a živností pro zemědělskou výrobu. Srov. BLÁŽEK, P.: Reprezentace zemědělských zájmů v politickém systému České republiky – ekonomické (profesní) zájmové skupiny, In: MAJEROVÁ, V. a kol.: *Český venkov 2001*. ČZU, Praha 2001, s. 111–130.
- 53 Dokladem je například skutečnost, že před červnovými parlamentními volbami v roce 1990 ani jedna z těchto politických stran nepochybnila legitimitu JZD, ve volebních programech počítaly i do budoucnosti s jejich existencí. Srov. VÁCLAVŮ, A.: *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*. Studie z hospodářských dějin, č. 10, FNH VŠE, Praha 1998, s. 51–52. Rozdíly se začaly výrazněji projevovat teprve v souvislosti s dalšími parlamentními volbami v roce 1992, kdy se český stranický systém začal formovat podle klasického „třídního“ štěpení (resp. „sociální – liberální“, „zaměstnavatelé – zaměstnanci“ či „levice – pravice“). Srov. NOVÁK, M.: Utváření stranického systému v českých zemích: Analýza dosavadních trendů a výhledy do budoucna, In: *Politologický časopis*, roč. 6, č. 2 (1999), s. 133–145.
- 54 Srov. ROKOSKÝ, J.: Zákaz agrární strany a pokusy o její obnovení v letech 1945–1948, In: *Zeměděl-*

- ství na rozcestí 1945–1948. Slováké muzeum, Uherské Hradiště 1998, s. 77–89.
- 55 Na tomto místě je nutné zdůraznit, že přesný popis událostí v tomto období je velmi obtížný a je omezen na stručný výčet. Většina těchto stran navíc zůstala početně malými skupinami, připomínající často spíše rodinné spolky než politické strany. Situaci rovněž komplikuje omezená pramenná základna a absence odborné literatury.
 - 56 BURIANEC, J.: *Pro sborník k 100. výročí založení Agrární strany*, rukopis, s. 5.
 - 57 POSPÍŠIL, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989, In: *Sborník referátů přednesených na semináři Zemědělec dnes a zítra*. Nadace Antonína Švehly, Praha 1994, s. 87.
 - 58 ČMEJREK, J.: Transformace zemědělství ve volebních programech českých politických stran (1990–1992). In: *Zemědělská ekonomika*, č. 9 (1997), s. 409–416.
 - 59 BURIANEC, J.: *Pro sborník...*, s. 5
 - 60 V rámci stejného politického hnutí kandidovala také *Strana moravského venkova*. CIGÁNEK, F.: *Kronika demokratického parlamentu 1989–1992*. Cesty, Praha 1992, s. 84–85.
 - 61 Podle Jaroslava Buriance měl během jednání František Trnka příznačně prohlásit: “Vytvořme společnou stranu, my máme peníze, vy dodáte historii.” Rozhovor s Jaroslavem Buriancem, Praha 23. dubna 2002. K vývoji Republikánské strany v exilu, obnovené v září 1948, srov. SAMAL, M. H.: Republikánská strana v exilu, In: ŠOUŠA, J.–MILLER, D. E.–SAMAL, M. H. (edd.): *K úloze a významu agrárního hnutí...*, s. 187–194., DOSTÁL, V. V.: *Agrární strana: Její rozmach a zánik*. Atlantis, Brno 1998, s. 253–259., TRAPL, M.: Politické strany v exilu, In: MAREK, P. a kol.: *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*. Katedra politologie a evropských studií FF UP, Olomouc 2000, s. 352–353.
 - 62 Srov. *Svaz vlastníků půdy* sněmoval. In: *Brázda*, roč. 1, č. 7 (1992), s. 61., KOKEŠ, O.: *Agrární komora* ustavena. In: *Brázda*, roč. 2, č. 11 (1993), s. 123–124.
 - 63 POSPÍŠIL, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989..., s. 87.
 - 64 Ve svém programu se *Strana moravského venkova*, jejíž vedení sídlilo v Šumperku, mimo jiné zaměřila na obhajobu zájmů občanů pohraničních oblastí. V blíže nedatovaném volebním letáku v této souvislosti uvedla, že „vláda české republiky musí zaujmout, a to jednou provždy, striktní odmítavé stanovisko proti vzneseným nárokům odsunutých Němců“.
 - 65 Tuto skutečnost nepopírá ani nápadná shoda volební mapy *Spjenectví zemědělců a venkova* s regionálními výsledky prvorepublikové *Republikánské strany zemědělského a maloroľnického ľidu*. POSPÍŠIL, F.: Čeští zemědělci a politika po roce 1989..., s. 86.
 - 66 V této souvislosti je nutné opět připomenout, že oba faktory, tedy snižování počtu pracujících v zemědělství a minimální podpora agrárních stran, odpovídaly dlouhodobé tendenci v ostatních západoevropských a středoevropských evropských státech, mimo specifické polské výjimky. Srov. KLÍMA, M.: *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Radix, Praha 1998, s. 97–101., GORLACH, K.–KOCÍK, L.–NOWAK, P.: Painful Experience Once Again: Polish Peasants Facing Uncertain Future, In: GRANBERG, L.–KOVÁCH, I. (edd.): *Actors on the Changing European Countryside...*, s. 87–103.
 - 67 DIVILA, E.: Historie a současnost zemědělství očima statistiky. In: *Zemědělská ekonomika*, roč. 44, č. 11 (1998), s. 526.
 - 68 Registrace *České a moravské agrární strany* na ministerstvu vnitra byla provedena dne 15. října 1992. Ze života *České a moravské agrární strany*. In: *Brázda*, roč. 1, č. 10 (1992), s. 87.
 - 69 KOKEŠ, O.: Po volbách. In: *Brázda*, roč. 1, č. 4 (1992), s. 1.
 - 70 V parlamentních volbách v roce 1992 (ještě jako *Agrární republikánská strana*) spolupracovala se *Stranou podnikatelů, živnostníků a roľníků*, v roce 1996 podpořila *Občanskou demokratickou alianci*, v předčasných volbách v roce 1998 připravila zemědělskou část programu *Demokratické unie* a ve volební kampani v roce 2002 podpořila *Pravý blok*. *Rozhovor s Jaroslavem Buriancem*, Praha 23. dubna 2002.
 - 71 V tabulce nejsou vzhledem k obtížnosti posouzení relevantního podílu započítány marginální výsledky koalic, na kterých agrární strany participovaly. V roce 1998 kandidovaly v komunálních volbách s minimálními úspěchy *Republikánská strana zemědělského a maloroľnického ľidu*, *Hnutí zemědělců*, *Strana moravského venkova* a *Strana podnikatelů, živnostníků a roľníků*. Komunálních voleb se zúčastnila také *Strana venkova – spojené občanské síly*, jež vznikla v roce 1996 a jejíž předsedou je Jan Veleba.
 - 72 V tabulkách je vzhledem ke svému názvu zařazena také *Strana podnikatelů, živnostníků a roľníků*, ačkoliv její stavovská orientace nebyla primárně zaměřena na zemědělce a venkov. Dokládá to také původní název, *Podnikatelsko-živnostenská strana*, změněný před parlamentními volbami v červnu 1992, kdy na svých kandidátkách poskytla řadu míst představitelům *Agrární republikánské strany*.
 - 73 ZEMANOVÁ–MAZALOVÁ, J. A.: *Budou-li mlčet oni, rozkvílí se kamení: Třetí odboj na Moravě*. Brno 1990, s. 221.
 - 74 Zemědělský program *Pravého bloku*, volební program 2002.

- 75 MAREŠ, M.: Konstituování krajní pravice v českém stranicko-politickém systému. In: *Politologický časopis*, roč. 7, č. 2 (2000), s. 164.
- 76 Na prvním řádném sjezdu, uskutečněném 24. února 1991, se Sládkova strana označila v přijatých stanovách za „ideovou nástupkyni *Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu* s tím, že ve svých řadách sdružuje i občany měst.“ MAREŠ, M.: Konstituování krajní pravice..., s. 164. Tento postoj SPR-RSČ opakovaně odmítla *Republikánská strana v exilu*. Na okraji je nutné poznamenat, že za „přímého nástupce a politického dědice původní strany z doby první republiky“ byla jejími představiteli považována od roku 1990 jednoznačně *Republikánská strana československého venkova*. Srov. SAMAL, M. H.: *Republikánská strana v exilu...*, s. 192.
- 77 HLOUŠEK, V.: Konfliktní linie v „postkomunistických“ systémech..., s. 360.
- 78 Srovn. Kříž, Z.: Organizované zájmy družstevních zemědělců v politickém systému ČSFR. In: *Politologický časopis*, roč. 2, č. 1 (1995), s. 35–42.
- 79 KREJČÍ, O.: *Kdo vyhraje volby '92*. Echo, Praha 1992, s. 70.
- 80 Dne 18. srpna 1990 Buhumír Kubát vystoupil na Sněmu OF s projevem, v němž příznačně uvedl na adresu družstevní lobby: “Je vůbec jisté, že výsledek revoluce je už nezvratný? Já myslím, že je ještě velmi zvratný. Ne ovšem k Jakešům a Husákům, to nebyli inteligentní lidé, ale ke komunistickým mafii, které se obohacovaly a točily miliardy minule a budou je velmi snadno točit i za nás a po nás.“ JANYŠKA, P.: Druhá revoluce? In: *Respekt*, 22. srpna 1990, s. 2.
- 81 *Československá zemědělská strana* změnila po parlamentních volbách v roce 1990 název, když vypustila první přívlastek.
- 82 Miroslav Tyl byl představitel *Křesťanskodemokratické strany*, Vlastimil Tlustý členem *Občanské demokratické strany* a František Tomášek zastupoval *Stranu podnikatelů, živnostníků a rolníků*.
- 83 Ačkoliv nespokojenost zemědělců s průběhem transformace agrárního sektoru v první polovině devadesátých let narůstala, nevyužily agrární politické strany či zájmové skupiny razantnější nátlakové prostředky. Oproti Polsku, kde se v této době uskutečnila řada protestních veřejných shromáždění, zůstalo v českém prostředí většinou pouze u slov, podobných, jaká podle týdeníku *Respekt* pronesl v červenci 1994 předseda LSU František Trnka: „Zemědělci se na podzim dají na cestu organizovaného odporu a já jsem v promyšlených akcích ochoten jet s nimi jako řidič na traktoru.“ BRABEC, J.: Konec experimentů docenta Trnky. In: *Respekt*, 27. prosince 1995, s. 5.
- 84 Srov. KOZÁK, S.: Jsme hnutí středu! In: *Pražské Slovo*, 26. května 1992, s. 1.
- 85 K otázce transformace družstev LSU ve volebním programu poznamenala, že tento proces „nelze nadměrně prodlužovat ani liknavostí místních funkcionářů, ani nekompetentními zásahy z politického centra.“ MATĚJKA, M.–PÚČIK, V.–ZELENÝ, M.: *Transformaci k hospodářskému růstu: Ekonomický program Liberální sociální unie*. Praha 1992, s. 49.
- 86 KREJČÍ, O.: *Kniha o volbách*. Vöctoria Publishing, Praha 1994, s. 225, 230.
- 87 Fiala, P. – Mareš, M. – Pšejka, P.: Systém politických stran v letech 1989–1998, In: MAREK, P. a kol.: *Přehled politického stranictví...*, s. 365.
- 88 KREJČÍ, O.: *Kniha o volbách...*, s. 265.
- 89 WOLLNER, M.: Stínový program vlády Realistického bloku. In: *Respekt*, 6. prosince 1993, s. 4.
- 90 ŠÍDLA, J.: Realistický blok končí. In: *Respekt*, 2. května 1994, s. 4.
- 91 ŠVEHLA, M.: Pro malé strany přišel čas rozpadu a slučování. In: *Respekt*, 12. prosince 1994, s. 3.
- 92 *Zemědělská politika ČMUS*, volební program 1996.
- 93 ČMEJREK, J.: Zemědělství a venkov ve volebních programech českých politických stran. In: *Sborník prací z mezinárodní vědecké konference Agrární perspektivy VII.*, ČZU, Praha 1998, s. 884.
- 94 MACHONIN, P.–ŠTÁSTNOVÁ, P.–KROUPA, A.–GLASOVÁ, A.: *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Doplněk, Brno 1996, s. 124–125.
- 95 Blíže srov. BLAŽEK, P.: Reprezentace zemědělských zájmů v politickém systému..., s. 121–122.
- 96 Kromě Maďarska došlo k podobnému úspěšnému znovuoživení předválečné agrární strany například v Bulharsku či Lotyšsku. V roce 1993 *Lotyšská agrární unie* získala v parlamentních volbách 10,6 % hlasů, ale rovněž postupně začala ztrácet podporu (v roce 1995 již jen 6,1 %). PLANAKS, A.: Democratization and political participation in postcommunist societies: The case of Latvia. In: DAWISHA, K.–PARROTT, B. (edd.): *The consolidation of democracy...*, s. 267–283. Obdobný výsledek zaznamenala agrární strana v Bulharsku, navíc zde však záhy došlo k jejímu rozštěpení na několik samotných stran, jež dnes mají okrajový vliv.
- 97 Na druhé straně však *Polská lidová strana* využívá symbolického odkazu na agrární hnutí dvacátých let. Zajímavá je v tomto ohledu Lepperova *Sebeobrana*. Její hlavní apel je založen na radikálním protestu, ale i tak, jak již bylo zmíněno, alespoň názvem odkazuje k politické tradici. Na prvním místě nikoliv na předválečné agrární hnutí, ale spíše na tradici opozičního hnutí druhé poloviny sedmdesátých let.
- 98 V současné době existuje podle údajů ministerstva vnitra pět stran, jejichž název odkazuje na reprezentaci zemědělců a venkova. Ve skutečnosti však vyvíjejí činnost pouze dvě, *Republikánská strana*

zemědělského a maloroľnického lidu a Strana venkova – Spojené občanské síly (Stranu venkova – Spojené občanské síly volilo ve volbách do PS PČR v červnu 2002 celkem 41 773 občanů, získala 0,87 % hlasů), neboť Agrární strana a Strana podnikatelů, živnostníků a roľníků mají pozastavené členství a Hnutí zemědělců je v likvidaci. Srov. www.mvcr/seznam.html.

Agrarian Political Parties and Movements in Selected Post-Communist Political Party Systems

Abstract

This study deals with the founding and development of agrarian political parties and movements in selected post-communist states (with the emphasis put on the Czech party system in the early 1990's). The topic is discussed from the point of view of classic political science theories, namely the historical conflict approach of Stein Rokkan and Seymour Martin Lipset, complemented with Derek Urwin's theory regarding emergence of agrarian parties as a means of defense of country against urbanization. The results of research into the city-country conflict and its influence on the genesis of agrarian political parties in selected post-communist countries after 1989 seem to support the above mentioned theories (even though those were originally formulated for much earlier period when the Western party systems were first coming into existence). The theories say that formation and success of agrarian parties is conditioned by a certain specific structure of agricultural ownership with the majority of small owners. In such cases, the agrarian parties presented themselves as strong „defenders“ of peasants' and farmers' interests with strikingly populist rhetoric, aimed especially against the impacts of economic reforms and opening of markets. Another proved theoretical condition for formation and prosperity of agrarian parties is the assertion (again, similarly to the early 20th century period in Urwin's theory) that agrarian movements were formed as a result of conflict between city and country. In this case, we can speak about the revival of a traditional conflict, typical of most central European countries. The above mentioned theoretical premises can be applied also to the Czech environment, where several profession-based political parties were established in the early 1990's, some of which were concerned with the defense of peasants' and farmers' interests. In this period, a several unsuccessful negotiations regarding the formation of united agrarian party which would resume the tradition of Republican Party of Farmers and Small Peasants took place. With respect to collectivized agriculture, the republican-agrarian parties were also accompanied by political parties and movements defending the interests of cooperative sector. In June 1992, their representatives made it to the Parliament as a part of utilitarian political movement (Liberal Social Union), but they were unable to repeat the feat in the next elections. The attempts to create profession-based parties in the Czech political system were destined to fail for several reasons. The first was a striking ideological profiling of bipolar party spectrum, causing general parties to pick up the themes and voters concerned with economic recession and radicalization of electorate. The second reason lied in the diminishing numbers of potential voters, a result of agriculture modernization and general urbanization of society, which caused that the city-country conflict was reflected in the election results only marginally. The result was similar to other post-Soviet states, with a specific exception of Poland: agrarian parties and movements lost their former influence. The role of a representative of social and professional agricultural groups in the Czech political system was gradually taken up by economic lobbies and interest organizations, whose exponents began to push through their interests via civic political parties.

Seznam účastníků konference a autorů příspěvků:

PhDr. Michal Barnovský, DrSc., Historický ústav SAV, Bratislava, Slovenská republika
Mgr. Petr Blažek, Provozně-ekonomická fakulta, Česká zemědělská univerzita, Praha, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
Doc.PhDr. Jana Burešová, CSc., Filozofická fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc
Prof. PhDr. Samuel Cambel, DrSc., Bratislava, Slovenská republika
Doc. PhDr. Jaroslav Čmejrek, CSc., Provozně-ekonomická fakulta, Česká zemědělská univerzita, Praha
Prof. Dr.Viktor Petrovič Danilov, Institut ruských dějin RAN, Moskva, Rusko
PhDr. et PaedDr. Jiří Dvořák, PhD., Historický ústav, Jihočeská univerzita, České Budějovice
PhDr. Vladimír Ďurčík, CSc., Technická univerzita, Zvolen, Slovenská republika
Dr. Teodorička Gotovska-Henze, Historický ústav Bulharské akademie věd, Sofia, Bulharská republika
PhDr. Josef Harna, CSc., Historický ústav AV ČR, Praha
PhDr. Miloš Charbuský, CSc., Fakulta ekonomicko správní, Univerzita Pardubice
PhDr. Jiřina Juněcová, Státní ústřední archiv, Praha
PhDr. Natália Krajčovičová, CSc., Historický ústav SAV, Bratislava, Slovenská republika
PhDr. Michal Kubálek, Provozně-ekonomická fakulta, Česká zemědělská univerzita, Praha
PhDr. Vlastislav Lacina, CSc., Historický ústav AV ČR, Praha
Dr. Zdravka Michajlova, Národní zemědělské muzeum, Sofia, Bulharská republika
PhDr. Alena Mikovcová, Univerzitní archiv, Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno
Doc. Ing. Lidmila Němcová, CSc., Podnikohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická, Praha
PhDr. Gustav Novotný, CSc., Historický ústav AV ČR, Brno
Doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc., Historický ústav SAV, Bratislava, Slovenská republika
Prof. Ing. Václav Průcha, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc., Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
Doc. PhDr. Lubomír Slezák, DrSc., Historický ústav AV ČR, Brno
Dr. Mariana Nikolova Stamova, Ústav pro balkanistiku Bulharské akademie věd, Sofia, Bulharská republika
Doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc., Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
Doc. Ing. Elena Šúbertová, PhD., Fakulta podnikového managementu, Ekonomická univerzita, Bratislava, Slovenská republika
Prof. JUDr. Milan Štefanovič, DrSc., Právnická fakulta, Trnavská univerzita, Trnava, Slovenská republika
Mgr. Jiří Topinka, Státní okresní archiv, Beroun
Prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc., Filozofická fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc
Doc. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc., Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita, Brno
Mgr. Luboš Velek, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR, Praha
Dr. Novica Veljanovski, Národní historický ústav, Skopje, Makedonie
Doc. PhDr. Pavel Zdycha, CSc., Technická univerzita, Zvolen, Slovenská republika

OSUDY ZEMĚDĚLSKÉHO DRUŽSTEVNICTVÍ VE 20. STOLETÍ

Sborník příspěvků z mezinárodní konference

Studie Slovákckého muzea 7

Vydalo Slovákcké muzeum v Uherském Hradišti, 2002

Sestavila a redakčně upravila PhDr. Blanka Rašticová

Odpovědný redaktor PhDr. Ivo Frolec

Obálku navrhla Ema Pelikánová

Text neprošel jazykovou úpravou.

Tisk KIRAMO Brno

Náklad 250 ks

Neprodejné

ISBN 80-86185-18-4